

Γιώργος Θ. Καρδαράς

ΟΙ ΑΝΤΕΣ

Ιστορία και πολιτισμός (4ος-8ος αι.)

Επιστημονικός εκδότης: Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ηλεκτρονικός εκδότης: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Copyright © 2015 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Η χρήση του περιεχομένου καθορίζεται από την άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού–Μη Εμπορική Χρήση–Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές.

Προκειμένου να δείτε αντίγραφο της άδειας επισκεφθείτε την ακόλουθη σελίδα: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>

Εξώφυλλο: Χάρτης που απεικονίζει τη Magna Germania κατά τον πρώιμο 2ο μ.Χ. αιώνα, σύμφωνα με την περιγραφή του Τάκιτου. Στα ανατολικά της όρια διακρίνονται οι Venethi/Ουενέδοι. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ancient_Germania_-_New_York,_Harper_and_Brothers_1849.jpg

By Alexander G. Findlay [Public domain], via Wikimedia Commons).

Σελιδοποίηση: thinking lpc

Η έκδοση διατίθεται online στη διεύθυνση <http://ebooks.epublishing.ekt.gr/>
ISBN: 978-960-9538-39-8 (pdf)

Η παρούσα ηλεκτρονική έκδοση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της πράξης «Εθνικό Πληροφοριακό Σύστημα Έρευνας και Τεχνολογίας/Κοινωνικά Δίκτυα – Περιεχόμενο Παραγόμενο από Χρήστες» (ΕΠΣΕΤ-ΚΔ) που υλοποιείται από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ψηφιακή Σύγκλιση» (ΕΣΠΑ), με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης-Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης. Η έκδοση είναι αποτέλεσμα πιλοτικής δράσης του Υποέργου 1 του ΕΠΣΕΤ-ΚΔ, με στόχο την ενίσχυση των έγκριτων μονογραφιών ανοικτής πρόσβασης στις Ανθρωπιστικές και Κοινωνικές Επιστήμες.

Publisher: Institute of Historical Research/National Hellenic Research Foundation
E-publisher: National Documentation Centre/National Hellenic Research Foundation
Copyright © 2015 Institute of Historical Research/National Hellenic Research Foundation

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.
You can read the license by visiting the following address: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.en>

Cover: Map depicting the Magna Germania during the early 2nd AD century, according to the description of Tacitus. To the east of its boundaries are distinguished the Venethi/Ouenedoi. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ancient_Germania_-_New_York,_Harper_and_Brothers_1849.jpg)

By Alexander G. Findlay [Public domain], via Wikimedia Commons).

The publication is available online at <http://ebooks.epublishing.ekt.gr/>
ISBN: 978-960-9538-39-8 (pdf)

The publication of this title took place within the project “National Information System for Research & Technology/Social Networks-User Generated Content” (Project ID 296115). The project is implemented by the National Documentation Centre within the Operational Programme “Digital Convergence” (NSRF), which is co-funded by Greece and the European Union-European Regional Development Fund. The publication of this title took place within the National Information System for Research & Technology/Social Networks-User Generated Content’s pilot for Open Access Monographs in the Social Sciences and the Humanities.

digitalgreece
Everything is possible
Operational Programme
“Digital Convergence”

HELLENIC REPUBLIC
Ministry of Culture,
Education & Religious Affairs

The project is co-financed by Greece and the European Union

ΟΙ ΑΝΤΕΣ

Ιστορία και πολιτισμός (4ος-8ος αι.)

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH

ELECTRONIC MONOGRAPHS 1

Georgios Th. Kardaras

THE ANTES

History and Culture (4th-8th c.)

ATHENS 2015

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ 1

Γιώργος Θ. Καρδαράς

ΟΙ ΑΝΤΕΣ

Ιστορία και πολιτισμός (4ος-8ος αι.)

ΑΘΗΝΑ 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	
ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ	5
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
Ερευνητικά δεδομένα και ιστοριογραφικές προσεγγίσεις.....	11
Α. Οι μαρτυρίες των πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων.....	11
Β. Οι Άντες στη νεότερη και σύγχρονη ιστοριογραφία.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	23
Το ζήτημα των Venethi και οι πρώιμοι Σλάβοι.....	23
Α. Οι αναφορές για τους Venethi στον Ιορδάνη και σε ρωμαϊκές πηγές.....	23
Β. Οι υποθέσεις για τους προγόνους των Σλάβων.....	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	39
Πρώιμη ιστορία και εθνογραφία των Αντών.....	39
Α. Χώρος εγκατάστασης και πρώτες ιστορικές μαρτυρίες.....	39
Β. Εθνογραφικές πληροφορίες και κοινωνική οργάνωση.....	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	73
Οι Άντες και το Βυζάντιο.....	73
Α. Από το 518 έως το 545/46.....	73
Β. Η αναδιοργάνωση του συνόρου στον Δούναβη.....	84
Γ. Το επεισόδιο του Ψευδοχιλβούδιου.....	88
Δ. Από το 545/46 έως το 602/12.....	95
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	105
Ο πολιτισμός Πένκοβκα.....	105
Α. Οι απαρχές του πολιτισμού.....	105
Β. Γενικά χαρακτηριστικά και γεωγραφικός χώρος.....	111
Γ. Εγκαταστάσεις, ημιυπόγειες κατοικίες και οχυρώσεις.....	115
Δ. Κεραμική και Μεταλλοτεχνία.....	123
Ε. Οι θησαυροί τύπου Μαρτίνοβκα.....	134
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	141
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	151
Ο τίτλος <i>Αντικός</i> στους βυζαντινούς αυτοκράτορες.....	151
SUMMARY	159
The Antes. History and Culture (4th-8th c.).....	159
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	167
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	175
ΕΙΚΟΝΕΣ	197
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	209
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΟΡΩΝ	213

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Με ιδιαίτερη χαρά προλογίζω τη νέα μονογραφία του Ερευνητή του Τομέα Βυζαντινών Ερευνών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών κ. Γιώργου Καρδάρá, ο οποίος, με συνεπή ερευνητικό προσανατολισμό στους βόρειους γείτονες του Βυζαντίου, κατέθεσε μία νέα και πρωτότυπη μονογραφία με θέμα την ιστορία και τον πολιτισμό ενός πρώιμου σλαβικού λαού, των Αντών. Με τη μονογραφία αυτή το Ινστιτούτο ευρίσκεται στην ευχάριστη θέση να εγκαινιάσει ένα νέο εγχείρημα, την έκδοση ηλεκτρονικών μονογραφιών, προσαρμοζόμενο με αυτόν τον τρόπο στα κελεύσματα των καιρών και αξιοποιώντας τις δυνατότητες της σύγχρονης τεχνολογίας. Αρωγός σε αυτό το εγχείρημα υπήρξε το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Η εποικοδομητική συνεργασία των δύο πλευρών, όπως και το 2007 για τη δημιουργία και έκδοση του ηλεκτρονικού περιοδικού του Ινστιτούτου *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, απέδωσε και πάλι καρπούς, αυτή τη φορά για την έκδοση μίας από τις πρώτες διεθνώς ηλεκτρονικές μονογραφίες ανοικτής πρόσβασης. Το παρόν έργο αποτελεί μόνο την αρχή μίας νέας επιστημονικής σειράς, καθώς το Ινστιτούτο προγραμματίζει την έκδοση των επόμενων *ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΩΝ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ*.

Ταξίαρχης Γ. Κόλιας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Η πραγμάτευση της ιστορίας και του πολιτισμού των Αντών, ενός λαού που αναδείχθηκε και χάθηκε ταυτόχρονα στη δίνη των μεταβολών της ύστερης Αρχαιότητας και του πρώιμου Μεσαίωνα, σχετίζεται άμεσα με τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα για τις συνθήκες που επικρατούσαν στον βαρβαρικό κόσμο κατά τη μεγάλη μετανάστευση των λαών. Το ειδικότερο ενδιαφέρον για τους Άντες δεν είναι συγκυριακό, καθώς η χώρα όπου κυρίως έζησαν, η σημερινή Ουκρανία, βρίσκεται εν μέσω αναταραχών. Το μεγάλο κίνητρο της προσπάθειας είναι το γεγονός ότι η ιδιαίτερη ιστορική παρουσία και ο υλικός πολιτισμός των Αντών παραγνωρίζονται συχνά μέσα στη γενικότερη θεώρηση της ιστορίας των πρώιμων Σλάβων, όπου τον σημαντικότερο ρόλο διαδραμάτισαν οι αναφερόμενοι στις πηγές ως *Σκλαβηνοί*.

Η παρούσα μονογραφία, στηριζόμενη στα πλέον πρόσφατα πορίσματα της έρευνας τόσο στον δυτικό κόσμο όσο και της Ανατολικής Ευρώπης, δεν αποσκοπεί στο να κάνει ευρύτερα γνωστό έναν πρώιμο σλαβικό λαό παραθέτοντας μόνο κοινότυπες μαρτυρίες για τα χαρακτηριστικά του ή μία απλή καταγραφή των σχετικών ευρημάτων. Αντίθετα, φιλοδοξεί να αναδείξει ποικίλες πτυχές της ιστορίας και του πολιτισμού των Αντών και να δια φωτίσει ακόμη περισσότερο μία σειρά ζητημάτων, τα οποία έχουν καίρια σημασία για την κατανόηση του ιστορικού πλαισίου και των σχέσεων που ανέπτυξαν οι Άντες με τον περίγυρό τους. Τέτοια ζητήματα είναι η σύνδεσή τους (όπως και γενικότερα των πρώιμων Σλάβων) με τον αρχαίο λαό των Venethi, οι ποικίλες ανακατατάξεις στον αντικό χώρο εγκατάστασης και οι ιδιομορφίες της εσωτερικής τους οργάνωσης, λαμβάνοντας υπόψη τα πορίσματα και άλλων επιστημών, όπως της Αρχαιολογίας και της Εθνολογίας. Ακόμη, εξετάζονται οι σχέσεις των Αντών με το Βυζάντιο, με έμφαση στην προστασία και αναδιοργάνωση του συνόρου στον Κάτω Δούναβη την εποχή του Ιουστινιανού,

και επιχειρείται διεξοδική προσέγγιση στη σημασία του τίτλου *Ἀντικός* που έφεραν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες από το 533 έως το 612. Ζητήματα που τίγονται επίσης είναι η παρουσία των Αντών στον βυζαντινό στρατό, με κύριο σημείο αναφοράς τον στρατηγό Χιλβούδιο, ενώ για την εκτίμηση του εύρους των πρώιμων σλαβικών εγκαταστάσεων επιχειρείται μία νέα προσέγγιση στις οδηγίες που παρέχει το *Στρατηγικόν* του Μαυρικού για τις τακτικές κινήσεις εναντίον των πρώιμων Σλάβων. Τέλος, στο πολιτισμικό σκέλος, πέρα από τη συνολική πραγμάτευση του πολιτισμού Πένκοβκα και των επιδράσεων σε αυτόν, αναδεικνύονται οι πολιτισμικές επαφές των Αντών με το Βυζάντιο και παρατίθενται τα ερευνητικά δεδομένα σχετικά με τις λεγόμενες «αντικές αρχαιότητες», οι οποίες αφορούν και στον ελλαδικό χώρο. Σημειώνεται ακόμη για τον αναγνώστη ότι κατά τη μεταγραφή των ρωσικών και ουκρανικών κύριων ονομάτων και τοπωνυμίων από το κυριλλικό στο λατινικό αλφάβητο χρησιμοποιήθηκε το λεγόμενο σύστημα του Κογκρέσου. Σε περιπτώσεις που ένας μελετητής απαντούσε τόσο στη ρωσική όσο και στην ουκρανική εκδοχή του ονόματός του, επήλθε ομοιογένεια. Τα τοπωνύμια άλλων χωρών αποδίδονται στην τοπική γλώσσα ενώ στον ουκρανικό χώρο πολλά αναφέρονται τόσο στη ρωσική (παλαιότερα και σοβιετική) όσο και στην ουκρανική τους εκδοχή, ανάλογα με τη βιβλιογραφία.

Για την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης οφείλω να ευχαριστήσω μία σειρά συναδέλφων οι οποίοι συνέβαλαν στην ευόδωση του εγχειρήματος. Οι ευχαριστίες μου απευθύνονται καταρχήν στον Διευθυντή του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, καθηγητή Ταξίαρχη Κόλια καθώς και στον Ομότιμο Διευθυντή Ερευνών του ΙΙΕ/ΕΙΕ Τηλέμαχο Λουγγή για την ενθάρρυνση της προσπάθειάς μου και το ενδιαφέρον τους να καρποφορήσουν στη χώρα μας μελέτες σε πεδία σχεδόν άγνωστα ή παραμελημένα για ποικίλους λόγους. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στον Διευθυντή του Ινστιτούτου για την έγκριση ερευνητικής άδειας ώστε να συλλέξω υλικό από βιβλιοθήκες στη Γερμανία. Για τον ίδιο λόγο οφείλω ευχαριστίες και στον τέως Διευθυντή του ΙΙΕ/ΕΙΕ Κρίτωνα Χρυσοχοΐδη, ο οποίος ενέκρινε εξάμηνη ερευνητική άδεια (Κρακοβία, Πολωνική Ακαδημία των Επιστημών), όπου, εκτός από την ανάπτυξη της έρευνάς μου γύρω από τους νομαδικούς λαούς, είχα την ευκαιρία να εργαστώ και για το ζήτημα της μονογραφίας. Θερμές ευχαριστίες αποδίδω επίσης στον συνάδελφο Ζήση Μελισσάκη για

τις πολύτιμες φιλολογικές παρατηρήσεις ως προς το κείμενο και στον Αλέξανδρο Ναυπλιώτη για τις πληροφορίες και τα διαδικαστικά γύρω από την ηλεκτρονική έκδοση ενός βιβλίου, όπως και για τη διαρκή υποστήριξη του εγχειρήματος. Ουσιαστικό συντονιστικό ρόλο σε αυτό είχε η Βικτωρία Τσουκαλά.

Για την υλοποίηση της έρευνας στο εξωτερικό, ευχαριστώ εκ βαθέων τους Πολωνούς καθηγητές Maciej Salamon και Marcin Wołoszyn, οι οποίοι στάθηκαν δίπλα μου σε οτιδήποτε χρειαζόμουν για να φέρω εις πέρας την εργασία μου. Η παραμονή μου στη Λειψία τον Ιούλιο του 2013 υποστηρίχθηκε από τη Γερμανική Υπηρεσία Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών/DAAD, προς την οποία, όπως και στους συναδέλφους Matthias Hardt και Kristian Lübke, απευθύνω θερμές ευχαριστίες. Ιδιαίτερα εποικοδομητική ως προς τη συγκέντρωση νέων δημοσιεύσεων ήταν και η συμβολή των συναδέλφων στο Ινστιτούτο Αρχαιολογίας της Ουκρανικής Ακαδημίας των Επιστημών στο Κίεβο Anton Panikars'kyi και Yaroslav Volodarets' -Urbanovych, τους οποίους ευχαριστώ επίσης. Για τη βελτίωση του Τέταρτου Κεφάλαιου, πολύ σημαντική ήταν η βοήθεια της αρχαιολόγου Μαρίνας Παπαδημητρίου και της συναδέλφου Σοφίας Ζουμπάκη, ενώ η συνάδελφος Αντιγόνη Ζουρνατζή βοήθησε σε ζητήματα που άπτονται της ηροδότειας ιστοριογραφίας. Η αρχαιολόγος Pavla Drapelona επίσης συνέβαλε στο να αποφύγω σφάλματα στη χρήση της ρωσικής βιβλιογραφίας για τον πολιτισμό Πένκοβκα. Την αγγλική περίληψη της μονογραφίας επιμελήθηκε η Alicia Simpson, την απόδοση της ρωσικής βιβλιογραφίας με λατινικούς χαρακτήρες η Yelena Sartori και της ουκρανικής η Svitlana Hey. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου στις συναδέλφους καθώς και σε αρκετά μέλη του διοικητικού προσωπικού του ΙΙΕ που διεκπεραίωσαν ποικίλες εργασίες. Τέλος, θα ήθελα να απευθύνω για πολλοστή φορά ευγνωμοσύνη στους γονείς μου οι οποίοι εξακολουθούν να μου συμπαραστέκονται ηθικά στα εντελώς άγνωστα για εκείνους μονοπάτια της έρευνας.

Γιώργος Καρδαράς

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ερευνητικά δεδομένα και ιστοριογραφικές προσεγγίσεις

A. Οι μαρτυρίες των πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων

Παρά το γεγονός ότι οι Άντες απαντούν στις αφηγηματικές πηγές για σύντομο χρονικό διάστημα, φαίνεται αρκετά πιθανό ότι ο ιστορικός τους βίος καλύπτει μία περίοδο τεσσάρων περίπου αιώνων. Οι σημαντικότερες πηγές για την ιστορία τους είναι ο Προκόπιος και ο σύγχρονός του Ιορδάνης, οι οποίοι συνέγραψαν στα μέσα του 6ου αιώνα. Στο έργο του *Υπέρ τῶν πολέμων* ο Προκόπιος παραδίδει τις πρώτες εκτενείς εθνογραφικές μαρτυρίες για τους πρώιμους Σλάβους (*Σκλαβηνούς και Άντες*), στους οποίους αποδίδει κοινή καταγωγή. Επιπλέον, το έργο αποτελεί πηγή για τις εισβολές των Αντών από το 518 έως το 545/46 καθώς και τη συνθήκη που ακολούθησε εκείνο το έτος, με την οποία οι Άντες εντάχθηκαν ως υπόσπονδοι (φοιδεράτοι) στην υπηρεσία του Βυζαντίου. Αρκετά χρήσιμες είναι και οι μαρτυρίες του για τον γεωγραφικό χώρο της αντικής εγκατάστασης (οι οποίες συμπληρώνουν εκείνες του Ιορδάνη), τις σχέσεις μεταξύ Αντών και Σκλαβηνών, αλλά και την παρουσία Αντών μισθοφόρων ή φοιδεράτων στον βυζαντινό στρατό. Πληροφορίες για τις εισβολές των πρώιμων Σλάβων και των νομαδικών λαών κατέλιπε επίσης ο Προκόπιος στο έργο του *Ἄνεκδοτα*.

Ο πιθανόν γοτθικής καταγωγής Ιορδάνης, ιστορικός των Γότθων, συνέγραψε τα *Getica* το έτος 551, τα οποία θεωρούνται ως επιτομή μίας χαμένης *Γοτθικής Ιστορίας* του Κασσιόδωρου. Αν και οι μαρτυρίες του για τους πρώιμους Σλάβους είναι φτωχότερες συγκριτικά με του Προκόπιου, ο Ιορδάνης δίνει συγκεκριμένα όρια για την αντική εγκατάσταση

και ταυτόχρονα παραθέτει δύο αρκετά αμφιλεγόμενες μαρτυρίες: την ύπαρξη μίας αντικής ηγεμονίας με κεντρική εξουσία τον 4ο αιώνα καθώς και τη σύνδεση των Σκλαβηνών και των Αντών με τον αρχαίο λαό των Venethi. Αναφορά στις επιθέσεις στη Βαλκανική γίνεται και στο έργο του *Romana*, όπου ο Ιορδάνης επαναλαμβάνει το θέμα των «αμαρτιών των Ρωμαίων» για τις βαρβαρικές εισβολές.

Χρήσιμες πληροφορίες για τους Άντες απαντούν σε αρκετές ακόμη πηγές, οι οποίες συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για αυτούς κατά το δεύτερο ήμισυ του 6ου και τις αρχές του 7ου αιώνα. Από τις *Ιστορίες* του Αγαθία αντλούμε πληροφορίες για την παρουσία Αντών αξιωματικών στον βυζαντινό στρατό, ενώ ο Μένανδρος Προτήκτωρ καταγράφει τις διενέξεις τους με τους Αβάρους. Από το *Χρονικό* του Μιχαήλ Σύρου γνωρίζουμε την επίθεση των Αντών στους Σκλαβηνούς το 584 μετά από προτροπή των Βυζαντινών. Η τελευταία μαρτυρία για τους Άντες στις αφηγηματικές πηγές προέρχεται από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη και σχετίζεται με την επίθεση των Αβάρων εναντίον τους το 602. Τέλος, διεξοδικότερες συγκριτικά με τον Προκόπιο είναι οι εθνογραφικές μαρτυρίες για τους Σκλαβηνούς και τους Άντες στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικού.¹

Εκτός από τα παραπάνω, σειρά αφηγηματικών πηγών, νομικών έργων, επιστολών και επιγραφών καταγράφουν τον τίτλο *Άντικός* στην τιτλοφορία των βυζαντινών αυτοκρατόρων από το 533 έως το 612. Από την άλλη πλευρά, η εξέλιξη της ιστορίας και του πολιτισμού των Αντών διακρίνεται και μέσα από τα ευρήματα του πολιτισμού Πένκοβκα και τους θησαυρούς τύπου Μαρτίνοβκα που εντοπίστηκαν κυρίως στη ζώνη δάσους-στέπας της Ουκρανίας. Όπως θα δούμε παρακάτω, η προσέγγιση του αρχαιολογικού υλικού έδωσε το έναυσμα για τη διατύπωση ποικίλων θεωριών γύρω από την εθνική ταυτότητα των Αντών αλλά και την αναζήτηση προδρομικών πολιτισμών που συνδέονται με μεταγενέστερα κρατικά μορφώματα, όπως το ρωσικό κράτος του Κιέβου.

1 Για τις γραπτές πηγές γύρω από τους Άντες, βλ. Vernadsky 1939:56-57. Werner 1980:573-574. Brajchevs'kii 1991/2:122. Schramm 1995:168-169. Łukaszewicz 1998:129-130. Curta 1999:325' του ίδιου 2001:36-52. Shlosser 2003:75-82. Szmoniewski 2010:63-67. Gratsianskii 2012:27. Για τις βυζαντινές αφηγηματικές πηγές της περιόδου, βλ. Καρπόζηλος 1997:369-387, 432-448, 455-462, 475-510.

B. Οι Άντες στη νεότερη και σύγχρονη ιστοριογραφία

Από ιστοριογραφικής πλευράς, η ιστορία των Αντών εξετάζεται σε συνάρτηση με εκείνη των Σκλαβηνών και είναι συνήθως αποσπασματική. Στην πραγματικότητα, παρατηρεί κανείς ότι οι πρώτοι αποτελούν ένα συμπλήρωμα στην ιστορία των δεύτερων. Μία εύλογη ερμηνεία για αυτό είναι ότι οι Άντες χάθηκαν γρήγορα από τις γραπτές πηγές με αποτέλεσμα η ιστορία των πρώιμων Σλάβων να είναι συνυφασμένη με τους Σκλαβηνούς. Παρά το γεγονός ότι στις πηγές οι δύο λαοί εμφανίζονται ως όμοιοι και με κοινή (σλαβική) καταγωγή, ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα των ιστοριογραφικών αντιπαραθέσεων γύρω από τους Άντες επικεντρώνεται στον εθνικό τους χαρακτήρα. Αναφορικά με το διαρκώς διευρυνόμενο πεδίο έρευνας, η πραγμάτευση της ιστορίας και του πολιτισμού των Αντών παρατηρείται κατά κύριο λόγο στην Ουκρανία και τη Ρωσία, ενώ τις τρεις τελευταίες δεκαετίες έχουν εμφανιστεί αρκετές μελέτες για αυτούς σε πολλές ακόμη χώρες.

Η θεώρηση των Αντών ως Σλάβων μπορεί να χαρακτηριστεί ως «παραδοσιακή» άποψη και παρατηρείται στην ιστοριογραφία ήδη από τον 18ο αιώνα. Στο έργο του *Ιστορία του πολωνικού έθνους*, ο ποιητής και ιστορικός A. Naruszewicz τοποθέτησε τους Σκλαβηνούς, τους Άντες και τους Venethi του Ιορδάνη στον χώρο της Πολωνίας και τους θεώρησε προγόνους των Πολωνών.² Στα μέσα του 19ου αιώνα, ο Γερμανός φιλόλογος J.-K. Zeuss εξέλαβε τους Σκλαβηνούς ως Δυτικούς Σλάβους και τους Άντες ως μίξη Νότιων και Ανατολικών Σλάβων, μία διάκριση που, με διάφορες παραλλαγές, κατέστη αρκετά δημοφιλής στη συνέχεια.³ Παρεμφερή άποψη διατύπωσε ταυτόχρονα για τους Άντες και ο P.-J. Šafarík, ο οποίος τους θεώρησε ως τον νότιο κλάδο των ανατολικών Σλάβων, αφήνοντας ωστόσο ανοικτό το ζήτημα για τη σλαβική προέλευση του ονόματός τους.⁴

Από το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα παρατηρείται έντονο ενδιαφέρον για τους Άντες στη Ρωσία, όπου, εκτός από την αποδοχή της σλαβικής τους καταγωγής, επιχειρήθηκε και η σύνδεσή τους με ορισμέ-

2 Naruszewicz 1837 (avart.):IX, 134. [Szmoniewski 2010:53](#).

3 Zeuss 1837:597, 604-605. [Szmoniewski 2010:53-54](#).

4 Šafarík 1837:459-464. [Szmoniewski 2010:54](#).

να φύλα γνωστά από το παλαιορωσικό *Χρονικό του Νέστορα* (Ούλιχοι, Τιβέρτσοι και Βιάτιτσοι).⁵ Ταυτόχρονα όμως αναπτύχθηκε και μία άλλη θεωρία, η οποία εξακολουθεί να έχει απήχηση μεταξύ των ερευνητών, αυτή της ιρανικής (εκ των ιρανογενών του Καυκάσου) καταγωγής των Αντών. Τη θεωρία πρόβαλε αρχικά ο ιστορικός Α. Kunik, ο οποίος εξέλαβε τους Άντες ως ένα φύλο κιρκάσιας καταγωγής που υπέταξε τους Σλάβους και τους έδωσε το όνομά του.⁶ Η θέση περί της κοιτίδας των Αντών στον Καύκασο αναπτύχθηκε περισσότερο από τον Δανό εθνογράφο Α. Olrik, ο οποίος μελέτησε τις κιρκάσιες λαϊκές παραδόσεις και παρατήρησε ομοιότητες ανάμεσα σε κιρκάσιους μύθους και στην περιγραφή του Ιορδάνη για τη σύγκρουση των Γότθων με τους Άντες.⁷

Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και ο Σλοβένος εθνογράφος και ανθρωπολόγος Ν. Župančič, ο οποίος υποστήριξε την ιστορική συνέχεια μεταξύ των Αντών και του φύλου των *Andi*. Αυτό το φύλο εντάσσεται στη γλωσσική ομάδα των Lesghin (ανατολική ομάδα των καυκάσιων λαών στο νότιο Νταγκεστάν και το βορειοανατολικό Αζερμπαϊτζάν) και επιβίωσε κατά τον 20ο αιώνα στις πηγές του Κοϊσού ποταμού. Από τη συσχέτιση των δύο ονομάτων, ο Župančič υποστήριξε ότι οι Άντες, που μετακινήθηκαν από την περιοχή του Κουμπάν προς την Ουκρανία την εποχή της σαρματικής ή αλανικής μετανάστευσης, είχαν καυκάσια (κιρκάσια) καταγωγή. Μετέπειτα ο λαός τους αποτελούσε μίξη σλαβικών και καυκάσιων φύλων έως ότου τα τελευταία εκσλαβίστηκαν, γεγονός που δικαιολογεί τις κοινές αναφορές των πηγών του 6ου αιώνα στους Σκλαβηνούς και τους Άντες. Σε συνάρτηση με την καταγωγή τους, ο Župančič υποστήριξε την ιρανική ετυμολογία του ονόματος των Αντών. Ο ίδιος μελετητής θεώρησε ακόμη ότι οι πρώτες μαρτυρίες για τους Σλάβους του Κάτω Δούναβη προέρχονται από τον Ψευδοκαισάριο και ότι η απαρχή των σλαβικών επιθέσεων στις βυζαντινές επαρχίες χρονολογείται στο έτος 527.⁸

Την άποψη για την ιρανική καταγωγή των Αντών επεξεργάστηκαν και πρόβαλαν ακόμη περισσότερο οι G. Vernadsky και R. Werner. Στηριζόμε-

5 Sedov 1978:165. [Szmoniewski 2010](#):54.

6 Kunik και Rozen 1878:147.

7 Βλ. [Szmoniewski 2010](#):54-55, όπου και η συζήτηση για την πιθανή επίδραση του Ιορδάνη στις κιρκάσιες λαϊκές παραδόσεις. Οι σχετικοί μύθοι αποτέλεσαν αφορμή και για τη σύνδεση των Αντών με τους Κιρκάσιους. Βλ. σχετικά [Strumins'kyj 1979-1980](#):795.

8 Župančič 1932' του ίδιου 1961:101, 118. [Szmoniewski 2010](#):54-55. Βλ. επίσης Ditten 1976:83, υποσ. 47.

νος στις θέσεις των Kunik και Žuranić, ο Vernadsky θεώρησε τους Άντες ως Αλανούς και συγκέντρωσε όλες τις μαρτυρίες των πηγών με εθνωγνόμενα, τα οποία, κατά την άποψή του, δήλωναν τους Αλανούς. Η καταγραφή του αρχίζει με τους An-tšai των κινεζικών πηγών (140-127 π.Χ.), και φθάνει έως τους Iasy των μεσαιωνικών ρωσικών χρονικών. Η ετυμολογία του ονόματος των Αντών αναζητήθηκε στην -επίσης ιρανική- οσσετική γλώσσα, από το όνομα As (Αλανοί του βόρειου Καύκασου σε κινεζική πηγή του 14ου αιώνα), τους οποίους ο Vernadsky εξέλαβε ως προγόνους των Οσσέτιων. Ακολούθως, η ηγεμονία που σχημάτισαν αποτελούσε μίξη Ιρανών As και Σλάβων, στην οποία οι ιρανικής καταγωγής Άντες σταδιακά αφομοιώθηκαν.⁹

Στην οπτική του Werner, οι Άντες ήταν το δυτικότερο φύλο των Αλανών. Ο ίδιος, όπως και ο Vernadsky, αποδέχτηκε την ταύτιση των Αλανών με τους Άσιους του Στράβωνα.¹⁰ Επίσης, προεκτείνοντας τη θέση του Vernadsky για την ταύτιση των υποτελών Σλάβων με τους Limigantes/Limig-antes και των κυρίαρχων Αλανών με τους Acaragantes/Acaragantes, φύλα ωστόσο που ο Αμμιανός Μαρκελλίνος αναφέρει στα μέσα του 4ου αιώνα ως σαρματικά (servi Sarmatae και Sarmatae liberi αντίστοιχα), ο Werner ταύτισε τους πρώτους με τους Ιάζικους και τους δεύτερους με τους Ροξολάνους. Τέλος, επεσήμανε ότι στον χώρο μεταξύ του Δον και του Δνειστερου, όπου αρχικά ζούσαν οι Σαρμάτες Ροξολάνοι, εισήλθαν μετέπειτα οι Αλανοί και αναμίχθηκαν με τους σλαβικούς πληθυσμούς. Με αυτό τον τρόπο, διαμορφώθηκε τον 6ο αιώνα στις νοτιορωσικές και ουκρανικές στέπες ένας πληθυσμός από Ιρανούς (Αλανούς) και Σλάβους που έφερε το αλανικό όνομα Άντες, ενώ σταδιακά το κυρίαρχο ιρανικό φύλο εκσλαβίστηκε από τους πολυπληθέστερους υπηκόους του.¹¹ Στηριζόμενοι επίσης στον Στράβωνα, άλλοι μελετητές ταυτίζουν τους Άντες με τους Αόρσους.¹²

9 Vernadsky Origins. Βλ. επίσης Sulimirski 1970:117, 155. Waldmüller, 1976:9-11. Werner 1980:583-584. Schenker 1996:9. Goehrke 1992:12. Szmoniewski 2010:55. Η ιρανική-οσσετική προέλευση του ονόματος των Αντών προβλήθηκε αρχικά από τον Miller 1903:8. Βλ. Werner, όπ. παραπάνω.

10 Στράβων, *Γεωγραφικά*, XI, 8.2: 260 (Σάκαι, Μασσαγέται): ἅπαντες δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ νομάδες, μάλιστα δὲ γνώριμοι γεγόνασι τῶν νομάδων οἱ τοῦς Ἑλληνας ἀφελόμενοι τὴν Βακτριανήν, Ἄσιοι καὶ Πασσιανοὶ καὶ Τόχαροι καὶ Σακάραυλοι... Vernadsky 1939:61.

11 Werner 1980:584-590. Szmoniewski 2010:61-62.

12 Sulimirski 1970:155-156, 166-167, όπου και η παλαιότερη θεωρία για σαρματικές επιδράσεις στον πολωνικό χώρο.

Την άποψη για την αλανική ή σαρματική καταγωγή των Αντών, οι οποίοι συμβίωναν με σλαβικούς πληθυσμούς στον χώρο βόρεια της Μαύρης Θάλασσας, έχουν αποδεχθεί αρκετοί μελετητές.¹³ Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και υποστηρικτές της σλαβικής καταγωγής των Αντών θεωρούν πιθανό το όνομα αυτού του λαού να έχει ιρανική προέλευση.¹⁴ Η ετυμολογία του ονόματος των Αντών αναζητήθηκε επίσης στην ελληνική γλώσσα (από τη λέξη *ναύται*)¹⁵ αλλά και στην παλαιοτουρκική (*σύμμαχοι, φίλοι*), ως αποδιδόμενο από τους Ούννους προς τους συμμάχους τους Άντες.¹⁶

Στο πλαίσιο διαμόρφωσης της ουκρανικής εθνικής ταυτότητας, επιχειρήθηκε στην ιστοριογραφία η σύνδεση των σύγχρονων Ουκρανών με τους Σλάβους Άντες. Η ιδέα αυτή θεμελιώθηκε στην τσαρική Ρωσία από τον Ουκρανό ιστορικό M. Hrushevs'kyi (1866-1934), ο οποίος υποστήριξε ότι οι Άντες ήταν οι πρόγονοι του νότιου κλάδου των Ανατολικών Σλάβων και κατά συνέπεια οι πρόγονοι των Ουκρανών.¹⁷ Αρκετά αμφιλεγόμενες δείχνουν οι απόψεις του σλαβολόγου L. Niederle –συγγραφέα μίας δωδεκασελίδης μελέτης με θέμα τους Άντες– όχι τόσο για την κριτική των θέσεων του Hrushevs'kyi, αλλά για τη σύνδεση των Σλάβων Αντών αφενός με τους Walinana του Άραβα γεωγράφου al-Masudi τον 10ο αιώνα (τους οποίους ο Niederle τοποθετεί στη Βολυνία) και αφετέρου για την ταύτιση του Madzhak, ηγεμόνα των Walinana, με τον Σλάβο φύλαρχο Μουσώκιο. Ο τελευταίος μάλιστα είναι γνωστός από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη (ο οποίος όμως δεν τον αναφέρει ως Άντη) στον χώρο της νότιας Ρουμανίας.¹⁸

13 Dvornik 1949:280' του ίδιου 1956:23. Sulimirski 1970:24, 196. Waldmüller 1976:9-11. Wolfram 1988:252. Schramm 1995:172-175. Darden 2004:143-144. Schorkowitz 2000:576. Bubenok 2005/2:9-33. Βλ. επίσης Goehrke 1992:12. Szmoniewski 2010:55-56, 61.

14 Prikhodniuk 1998:77. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:152-153.

15 Bubenok 2006:22. Bubenok και Priimachenko 2011/5:25-36. Szmoniewski 2010:61.

16 Βλ. Županić 1932:338. Goehrke 1992:12. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153. Gratsianskii 2012:30-31. Για την πιθανή ετυμολογία του ονόματος Άντες, βλ. επίσης Braichevs'kii 1991/2:123. Prikhodniuk 1991/2:134.

17 Hrushevs'kyi 1898:1-16. Strumins'kyj 1979-1980:795. Curta 2007:33. Szmoniewski 2010:56.

18 Niederle 1909' του ίδιου 1924:72-81. Braichevs'kii 1953/2:23. Werner 1980:581-582. Szmoniewski 2010:56. Για τον Μουσώκιο βλ. παρακάτω, υποσ. 247. Για την ταύτιση του Madzhak στον al-Masudi με διάφορα ιστορικά πρόσωπα (Μιέσκο Α', Μουσώκιο, Μεζάμυρο, Καρλομάγνο κ.ά.) καθώς και του ονόματος Walinana με τη Βολυνία, βλ. Mishin 2002:62, 65-68. Για την ταύτιση του Μουσώκιου με τον βασιλιά των Αντών Boz βλ. Waldmüller, 1976:145 υποσ. 126.

Υπό την επίδραση της μαρξιστικής σκέψης του γλωσσολόγου και φιλόλογου Ν. Ι. Marr, ο οποίος απέδιδε τις γλωσσικές μεταβολές σε κοινωνικά φαινόμενα (αντίστοιχα με τις μεταβολές στον τρόπο παραγωγής), αλλά και στο πλαίσιο αναδιαμόρφωσης της εθνικής ρωσικής ιστορίας, μία νέα γενιά ερευνητών (Ν. S. Derzhavin, Β. Α. Rybakov, Ρ. Ν. Tret'iakov, Α. D. Udal'tson κ.ά.) έδωσε σημαντική ώθηση στη μελέτη των Αντών κυρίως κατά τη μεταπολεμική περίοδο.¹⁹ Για τον Derzhavin οι Άντες ήταν πρόγονοι των Ρώσων του Κιέβου και στα μέσα του βου αιώνα, μετά τη διάσπαση των Venethi, αποτελούσαν το σύνολο των Ανατολικών Σλάβων, ενώ οι Σκλαβηνοί των Δυτικών. Ταυτόχρονα, διέκρινε στα ευρήματα του βου και του 7ου αιώνα έναν «αντικό πολιτισμό» ενώ στους ίδιους τους Άντες τον συνδετικό κρίκο μεταξύ των Σκυθών και των Ανατολικών Σλάβων.²⁰ Παρόμοια, ο Rybakov, υποστηρικτής της αδιάσπαστης πολιτισμικής συνέχειας από την προϊστορία έως τους Ρώσους του Κιέβου, εξέλαβε τους Άντες ως προγόνους των τελευταίων και συνέδεσε με αυτούς τις λεγόμενες «αντικές αρχαιότητες».²¹

Στην οπτική του Tret'iakov οι Άντες ήταν πρόγονοι των ρωσικών φύλων ενώ το όνομά τους αντικαταστάθηκε από εκείνο των Ρως ως δηλωτικό των Ανατολικών Σλάβων. Ανάμεσα στους τελευταίους, οι Άντες ήταν για τον Tret'iakov ανώτεροι πολιτισμικά. Ακόμη, αμφισβήτησε τις απόψεις του Hrushevs'kyi με το επιχείρημα ότι δημιουργούσαν έναν τεχνητό διαχωρισμό μεταξύ Ρώσων και Ουκρανών. Από την άλλη πλευρά, ο Udal'tson, αν και θεώρησε επίσης τους Άντες ως προγόνους του ρωσικού κράτους του Κιέβου, πίστευε ότι αυτοί ήταν αρχικά ένα σύνολο διαφορετικών φύλων (Σλάβοι, Σπόροι, Κάρποι, Κοστοβόκοι, Ροξολάνοι και Αλανο-Σαρμάτες) οι οποίοι απέκτησαν εθνική ταυτότητα κατά τις συγκρούσεις με τους Γότθους τον 4ο αιώνα.²²

19 [Curta 2002:207-210](#). [Szmoniewski 2010:56-57](#).

20 Derzhavin 1948:9-21. Werner 1980:582-583. Για τις θέσεις του Derzhavin, βλ. επίσης [Curta 2001β:368-369](#).

21 Τον όρο εισήγαγε πρώτος ο Α. Α. Spitsyn (1928:492-495) για τους θησαυρούς από αργυρά και χάλκινα αντικείμενα που χρονολογούνται στον 6ο και 7ο αιώνα. (βλ. Κεφάλαιο Τέταρτο, Ε).

22 Rybakov 1939/1:319-337' του ίδιου 1948:75-90. Tret'iakov 1948:111-113. Udal'tson 1947/6-7:3-13. Βλ. επίσης Waldmüller, 1976:421. Sedov 1978:165. Braichevs'kii 1991/2:123. Goehrke 1992:151. [Curta 2001β:369' του ίδιου 2007:32-33](#). [Schorkowitz 2000:575](#). [Szmoniewski 2010:57, 79](#).

Σημαντικό ζήτημα για την πολιτισμική ταυτότητα των Αντών υπήρξε η σύνδεσή τους κατά τη σταλινική περίοδο με τον πολιτισμό Τσέρνιαχοβ, ο οποίος αποδίδεται κατά κανόνα στους Γότθους (περ. 250-450 μ.Χ.). Ουκρανοί κυρίως αρχαιολόγοι πρόβαλαν την ιδέα ότι ο Τσέρνιαχοβ ήταν σλαβικός και εκτεινόταν χρονικά έως τον 6ο ή ακόμη και τον 8ο αιώνα, προκειμένου να συμπεριλάβουν σε αυτόν τους Άντες ή και τους Σκλαβηνούς. Κατ'επέκταση, υποστηρίχθηκε για αρκετές δεκαετίες ότι ο Τσέρνιαχοβ ήταν η βάση για την ανάπτυξη του πολιτισμού Πένκοβκα, άποψη που σήμερα έχει υποχωρήσει σημαντικά.²³ Αναφορικά με τον τελευταίο, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, όταν ήλθαν στο φως τα πρώτα ευρήματα του Πένκοβκα (βλ. Κεφάλαιο Τέταρτο), το ενδιαφέρον των μελετητών στράφηκε προς τη σχέση του με τους Άντες. Σε αυτή την κατεύθυνση κινήθηκαν αρχικά οι D. T. Berezovets και M. I. Braichevs'kii. Ο πρώτος απέδωσε το υλικό του Πένκοβκα στους Ανατολικούς Σλάβους, και ως ενδιαμέσο στάδιο από τον πολιτισμό του Τσέρνιαχοβ στους Ρώσους του Κιέβου (μεταξύ 5ου και 9ου αιώνα), ενώ ο δεύτερος θεώρησε ως αντίστοιχο συνεκτικό κρίκο τις λεγόμενες «αντικές αρχαιότητες» του 6ου και 7ου αιώνα.²⁴ Κατά κανόνα ο Πένκοβκα εκλαμβάνεται ως σλαβικός πολιτισμός, δίπλα σε άλλους σύγχρονους του σλαβικούς που εμφανίστηκαν στον χώρο της Ανατολικής Ευρώπης.²⁵

Εκτός από την πραγματέυση του αρχαιολογικού υλικού, το έργο του Braichevs'kii έχει και ιστορικές παραμέτρους. Σε μία από τις μελέτες του, λαμβάνοντας υπόψη τις πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνικές μεταβολές, κατέταξε την ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης μεταξύ των ετών 106 και 965 σε δέκα φάσεις και συνέδεσε τέσσερις από αυτές με την «αντική αυτοκρατορία». Η τελευταία δημιουργήθηκε κατά την τρίτη φάση (270-375), γνώρισε την άνοδό της κατά την τέταρτη (375-451), έφθασε στο απόγειό της στην πέμπτη (451-568) και παρήκμασε στην έκτη (568-635). Ωστόσο, όπως και άλλοι Ουκρανοί αρχαιολόγοι, ο Braichevs'kii πίστευε ότι οι παραδόσεις του Τσέρνιαχοβ επιβίωσαν έως

23 Βλ. σχετικά Werner 1971:245-246. Braichevs'kii 1991/2:126-127. Matsinskii 1974:66-67. Goehrke 1992:14, 16, 70. Prikhodniuk 1994:171-172 υποσ. 64' του ιδίου 1998:14, 19-20. Curta 2001β:369-370' του ιδίου 2007:33. Szmoniewski 2010:57. Για τον πολιτισμό Τσέρνιαχοβ και τις επιδράσεις του στον Πένκοβκα, βλ. επίσης Κεφάλαιο Τέταρτο, Α.

24 Berezovets 1963. Braichevs'kii 1950/4' του ιδίου 1991/2. Szmoniewski 2010:57-59.

25 Prikhodniuk 1998:13-14, 76. Darden 2004:150. Βλ. επίσης διεξοδικότερα Κεφάλαιο Τέταρτο, Α.

και την έβδομη φάση (635-744).²⁶ Αρκετά αξιόλογη, αλλά και αμφιλεγόμενη για τα συμπεράσματά της, είναι και η μελέτη του για τους Άντες στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου. Εξετάζοντας τις σχετικές μαρτυρίες των βυζαντινών πηγών του βου αιώνα αλλά και ορισμένες πολιτισμικές παραμέτρους, ο Braichevs'kii διατύπωσε την άποψη ότι οι Άντες στο *Στρατηγικόν* δεν είναι ταυτόσημοι με εκείνους του Προκόπιου, του Μένανδρου Προτήκτορα και του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη.²⁷

Παρεμφερείς απόψεις με τις παραπάνω διατύπωσε στη Ρωσία ο V. V. Sedov, ο οποίος υποστήριξε ότι οι Άντες ήταν μία ομάδα των Ανατολικών Σλάβων που διαμορφώθηκε πολιτισμικά στη βάση του Τσέρνιαχοβ μαζί με κάποια ιρανικά στοιχεία. Θεώρησε επίσης ότι το ιρανικό όνομα των Αντών οφείλεται στη συμβίωση των Σλάβων με ιρανόφωνους (οι οποίοι σταδιακά εκσλαβίστηκαν) μέσα στις κοινότητες του πολιτισμού Τσέρνιαχοβ και ότι οι ισχυρές επιδράσεις από τη στέπα στους Σλάβους προέρχονταν αρχικά από τους Αλανούς και μετέπειτα από τους Τούρκους.²⁸ Διαφορετική ήταν η προσέγγιση του M. I. Artamonov, σύμφωνα με τον οποίο η κεραμική που εντοπίστηκε στον οικισμό Πένκοβκα, τα ευρήματα του οχυρού Παστίρσκ (Pastyr's'ke) καθώς και οι «αντικές αρχαιότητες» αποτελούσαν τμήματα του *πολιτισμού Μαρτίνοβκα*. Τον πολιτισμό αυτό οριοθέτησε στον χώρο της στέπας και του δάσους-στέπας μεταξύ του Κάτω Δούναβη και του Δνείπερου και τον απέδωσε στους νομαδικούς πληθυσμούς που είχαν ως διοικητικό κέντρο το οχυρό του Παστίρσκ.²⁹

Επιστρέφοντας στις μελέτες των ιστορικών, το ζήτημα του Ψευδοχιλβούδιου στον Προκόπιο προσέγγισε ο G. Litavrin,³⁰ ενώ τη διεξοδική καταγραφή των πηγών όπου απαντά ο τίτλος *Άντικός* στους βυζαντινούς αυτοκράτορες επιχείρησε ο A. Ivanov.³¹ Οι πιο πρόσφατες σχετικά με τους Άντες μελέτες ανήκουν στον M. V. Gratsianskii, ο οποίος τάσσεται υπέρ του σλαβικού έτυμου τόσο του συγκεκριμένου εθνωνύμιου όσο και εκείνου των Βιάτιτσοι, και της προέλευσής τους

26 Braichevs'kii 1991/2:127-128' του ίδιου 1994/3:ιδιάττερα 15-16. Szmoniewski 2010:59.

27 Braichevs'kii 1953/2.

28 Sedov 1974/1' του ίδιου 1978' του ίδιου 1997:142, 148. Βλ. επίσης Goehrke 1992:16. Szmoniewski 2010:59-60.

29 Artamonov 1974/1' του ίδιου 1990/3. Szmoniewski 2010:58. Το όρο *πολιτισμός Μαρτίνοβκα* εισήγαγε ο N. Fettich (1951:131-133).

30 Litavrin 1986.

31 Ivanov, Titulatura.

από το όνομα των Venethi (βλ. Κεφάλαιο Πρώτο).³²

Ο συστηματικότερος μελετητής των Αντών ήταν ο Ουκρανός αρχαιολόγος Ο. Μ. Prikhodniuk, ο οποίος, μεταξύ άλλων, συνέγραψε μία μονογραφία για τον πολιτισμό Πένκοβκα. Ο Prikhodniuk επιχείρησε στο έργο του να τεκμηριώσει τον σλαβικό χαρακτήρα των Αντών και του πολιτισμού τους, αναζήτησε τις επαφές τους με άλλους πολιτισμούς (Βυζάντιο, στέπα κ.ά.) και αποδέχτηκε τη θεωρία του Braichevs'kii για μία μεγάλη αντική πολιτική ενότητα, όχι όμως υπό την έννοια της «αυτοκρατορίας». Ακολούθησε επίσης τη θεωρία του Hrushevs'kyi, ότι οι Άντες ήταν οι πρόγονοι των Ουκρανών καθώς και ότι στην αντική πολιτική ένωση ζούσαν οι πρόγονοι των γνωστών από το *Χρονικό του Νέστορα* φύλων (Πολιάνοι, Δερεβλιάνοι, Σεβεριάνοι κ.ά.) τα οποία διαμόρφωσαν αργότερα το ρωσικό κράτος του Κιέβου.³³ Σημαντικές ακόμη συμβολές στην εξέταση των Αντών ή των «αντικών αρχαιοτήτων» στην Ουκρανία διακρίνονται στο έργο των V. D. Baran,³⁴ Ο. Α. Shcheglova,³⁵ V. M. Goriunova³⁶ και ιδιαίτερα της G. F. Korzukhina,³⁷ η οποία συντάξε έναν αναλυτικό κατάλογο των σχετικών ευρημάτων.

Εκτός της Ρωσίας και της Ουκρανίας, η επιστημονική παραγωγή σχετικά με τους Άντες παρατηρείται σήμερα σε όλο και περισσότερες χώρες και ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί μέρος αυτής. Στη Μολδαβία, χώρα με πολλά ευρήματα του πολιτισμού Πένκοβκα, ξεχωρίζει το έργο του αρχαιολόγου I. Corman. Ακολουθώντας κυρίως τις θέσεις του Vernadsky, ο Corman υποστήριξε ότι στα μέσα του 5ου αιώνα οι Άντες αποτελούσαν μία ένωση διαφόρων φύλων υπό την κυριαρχία των Αλανών. Μετά την κατάλυση του ουννικού βασιλείου αλλά και τη μετακίνηση των Οστρογότθων, οι Άντες, καθοδηγούμενοι από μία αριστοκρατία ιρανικής καταγωγής, κυριάρχησαν στην περιοχή μεταξύ των Καρπαθίων και του Δνειστερου ενώ οι *Σκλαβηνοί* άρχισαν να εισδύουν εκεί στις αρχές του 6ου αιώνα. Στις θέσεις του Corman ωστόσο

32 Gratsianskii 2012' του ίδιου: 2014. Για τη συσχέτιση των εθνωνύμων Άντες και Venethi ή Άντες και Πολιάνοι βλ. επίσης Braichevs'kii 1991/2:123, 127-128.

33 Αναφορικά με το πλούσιο έργο του βλ. ενδεικτικά: Prikhodniuk, 1991/2' του ίδιου 1997' του ίδιου 1998. Szmoniewski 2010: 60.

34 Baran 1997' του ίδιου 1998/1.

35 Shcheglova 1990' της ίδιας 1999/5.

36 Goriunova 1992.

37 Korzukhina 1996. Βλ. επίσης Szmoniewski 2008α:265-266' του ίδιου 2010:80-81.

επισημάνθηκαν πολιτικά κίνητρα, όπως η πρόθεση να αντικρούσει την άποψη ορισμένων ρωσικής καταγωγής αρχαιολόγων στη Μολδαβία, ότι οι παλαιότεροι κάτοικοι της χώρας ήταν οι σλαβόφωνοι Άντες και όχι λατινόφωνοι πληθυσμοί.³⁸

Μεγάλο ενδιαφέρον για τους Άντες υπήρξε και στις βαλκανικές χώρες, ιδιαίτερα στη Ρουμανία, με επίκεντρο τις επιδρομές, εγκαταστάσεις και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που σχετίζονται με τον πολιτισμό Πένκοβκα ή τον *Iroteshti-Cindești-Ciurel* (βλ. Κεφάλαιο Τέταρτο, Δ). Αξιόλογο, μεταξύ άλλων, είναι το έργο των M. Comşa³⁹ και D. Gh. Teodor.⁴⁰ Στη Βουλγαρία ο Ch. Bonev πραγματεύτηκε με συνοπτικό τρόπο τις σχέσεις του Βυζαντίου με τους Άντες, η μελέτη του ωστόσο αφορά κυρίως στις επιδρομές και στις συνθήκες και δεν επεκτείνεται στις πολιτισμικές επαφές.⁴¹ Ορισμένοι αρχαιολόγοι επίσης, όπως η S. Angelova,⁴² συνέδεσαν με τους Άντες μέρος από τα πιο πρώιμα σλαβικά ευρήματα στον βουλγαρικό χώρο (κεραμική και περόνες).

Στη Γαλλία πολύ σημαντικό έργο για τους γερμανικούς λαούς και τους πρώιμους Σλάβους έχει παρουσιάσει ο M. Kazanski. Στις μελέτες του οι Άντες εξετάζονται αφενός στο πλαίσιο των πολιτισμικών μεταβολών που επέφερε η ουννική εισβολή του 375 και αφετέρου σε συνάρτηση με το ακανθώδες ζήτημα των *Venethi*.⁴³ Στη Γερμανία ειδικό ενδιαφέρον για τους Άντες έδειξαν οι R. Werner και G. Schramm,⁴⁴ ενώ στην Αυστρία εκδόθηκε από τους D. Kidd και L. V. Pekarskaia ένας συλλογικός τόμος για τον θησαυρό της Μαρτίνοβκα με συμβολές γύρω από ζητήματα που σχετίζονται με την προέλευση και τις ευρύτερες γεωγραφικά αναλογίες των ευρημάτων.⁴⁵

Στην Πολωνία ο B. Szmoniewski συνέταξε μία μελέτη για τους Άντες στον συλλογικό τόμο *Neglected Barbarians*, η οποία αποτελεί ιδιαίτερα

38 Corman 1993' του ίδιου 1996. Szmoniewski 2010:61.

39 Comşa 1974' της ίδιας, 1999.

40 Teodor 1980. Βλ. επίσης *Curta 2001β*:373-375.

41 Bonev 1983.

42 Angelova 1970. Angelova και Doncheva-Petkova 1992. Angelova και Koleva 1995. *Szmoniewski 2010*:62. Για τα ευρήματα τύπου Πένκοβκα και Κόρτσακ-Πράγας στη Βουλγαρία βλ. επίσης Milchev 1980. *Curta 2001β*:372-373. *Szmoniewski 2010*:62.

43 Βλ. κυρίως Shchukin και Kazanski και Sharov 2006.

44 Βλ. παραπάνω, υποσ. 11. *Schramm 1995*.

45 Βλ. *Martynovka*.

χρήσιμη συμβολή στα ερευνητικά δεδομένα του ζητήματος. Σύμφωνα με τον ίδιο, το έργο του για τους Άντες συνίσταται «στην τυπολογική ανάλυση των αντικειμένων από τους θησαυρούς και στη σύγκριση των αποτελεσμάτων με σύγχρονες τους πολιτισμικές παραδόσεις». Στα συμπεράσματα της μελέτης του επίσης επισημαίνει ότι υπήρχε «μία σύνθετη πολιτική πραγματικότητα πίσω από το φαινόμενο της ύστερης Αρχαιότητας που οι βυζαντινοί συγγραφείς ονόμαζαν Άντες».⁴⁶ Η θέση του Szmoniewski προσιδιάζει σε εκείνη που διατύπωσε ο F. Curta στη μονογραφία του για τους Σλάβους του Κάτω Δούναβη. Σύμφωνα με τον Curta, το όνομα Σλάβοι ήταν ένας όρος-ομπρέλλα για λαούς βόρεια του Δούναβη (μεταξύ των οποίων και οι Άντες), ο οποίος αποδόθηκε από τους βυζαντινούς συγγραφείς όχι με στενά εθνικά κριτήρια, αλλά στη βάση πολιτικών, στρατιωτικών και πολιτισμικών δεδομένων.⁴⁷

Το πολύπλευρο έργο του F. Curta για τους πρώιμους Σλάβους (βλ. Βιβλιογραφία) καλύπτει σε μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον για τους Άντες στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο ίδιος αποδέχεται τη θέση ότι οι Άντες ήταν μία νομαδική άρχουσα τάξη που εξουσίαζε έναν εγκατεστημένο πληθυσμό.⁴⁸ Στον Καναδά εμφανίστηκε η τρίτη θεωρία για την καταγωγή των Αντών από τον B. Strumins'kyj, η οποία όμως δεν έτυχε αποδοχής από την έρευνα. Ο Strumins'kyj υποστήριξε τη γοτθική καταγωγή των Αντών (ότι ήταν πρόγονοι των Γόθων της Κριμαίας) και θεώρησε ότι όλα τα σωζόμενα αντικείμενα ανθρωπινά (Boz, Χιλβούδιος, Δαβραγέζας, Μεζάμηρος, Ιδαρίζιος, Κελάγαστος) έχουν γερμανικό/γοτθικό έτυμο.⁴⁹ Στην Ελλάδα τέλος, τα ερευνητικά δεδομένα για τους Άντες είναι πενιχρά. Ανατρέχοντας σε ειδικότερες προσεγγίσεις, διακρίνουμε τη συγκριτική εξέταση ευρημάτων στον ελλαδικό χώρο με τις λεγόμενες «αντικές αρχαιότητες»,⁵⁰ καθώς και μία μελέτη για τη συνθήκη του Βυζαντίου με τους Άντες το 545/46.⁵¹

46 Szmoniewski 2010. Βλ. επίσης τις μελέτες του στη Βιβλιογραφία.

47 Curta 2001:346-350.

48 Curta 2008:176.

49 Strumins'kyj 1979-1980. Goehrke 1992:12. Szmoniewski 2010:60-61. Για το ζήτημα της αντικής καταγωγής του Χιλβούδιου βλ. Κεφάλαιο Τρίτο, Γ.

50 Βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2002. Katsougiannopoulou 2009.

51 Kardaras 2010. Υπό μορφή περίληψης επίσης απαντά μία μελέτη για την πιθανή αντική καταγωγή σλαβικών φύλων στον βορειοελλαδικό χώρο (Malingoudis 1986).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Το ζήτημα των Venethi και οι πρώιμοι Σλάβοι

A. Οι αναφορές για τους Venethi στον Ιορδάνη και σε ρωμαϊκές πηγές

Οι μαρτυρίες στα *Getica* του Ιορδάνη για τους Venethi αποτελούν μία ψηφίδα στο ζήτημα της εθνογένεσης των Σλάβων και του εντοπισμού της αρχικής τους πατρίδας. Η ιδιαιτερότητα του Ιορδάνη έγκειται στο γεγονός ότι «ανακαλύπτει» εκ νέου έναν λαό ξεχασμένο για αιώνες, ο οποίος είναι γνωστός από μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων του Ιου και 2ου αιώνα μ.Χ. Η αμφιλεγόμενη αναφορά στους Venethi προκάλεσε έντονη συζήτηση γύρω από την πιθανή ιστορική συνέχεια αυτού του λαού και την ταύτισή του με τους προγόνους των πρώιμων Σλάβων (*Σκλαβηνών και Αντών*), στους οποίους αναφέρονται αρκετοί βυζαντινοί συγγραφείς, σύγχρονοι ή μεταγενέστεροι του Ιορδάνη.

Στο κεφ. 34 των *Getica* οι Άντες, όπως και οι Σκλαβηνοί, εμφανίζονται ως κλάδοι των Venethi: *Ανάμεσα σε αυτούς τους ποταμούς βρίσκεται η Δακία, την οποία περιβάλλουν σαν στεφάνι οι ψηλές Άλπεις [δηλ. τα Καρπάθια]. Κοντά στην αριστερή κορυφογραμμή, που τείνει προς τα βόρεια, από τις πηγές του Βιστούλα και επάνω, κατοικεί ο πολυάριθμος λαός των Venethi, ο οποίος καταλαμβάνει μεγάλη έκταση. Ωστόσο τα ονόματά τους έχουν περάσει τώρα σε διάφορα φύλα και περιοχές, που ονομάζονται κυρίως Σκλαβηνοί και Άντες. Διαφοροποιημένη ωστόσο εμφανίζεται στη συνέχεια η πληροφορία του κεφ. 119: Μετά τη σφαγή των Έρουλων ο Ερμανάριχος επιτέθηκε στους Venethi. Αυτός ο λαός, αν και απειροπόλεμος, ήταν πολυάριθμος και προσπάθησε να αντισταθεί. Όμως ένας μεγάλος αριθμός δειλών δεν ωφελεί, ιδιαίτερα όταν ο Θεός επιτρέπει σε ένα οπλισμένο πλήθος να τους επιτεθεί. Αυτοί οι λαοί, όπως ανέφερα στην*

αρχή της αφήγησης, ήτοι στον κατάλογο των εθνών, αν και έχουν κοινή καταγωγή, φέρουν τώρα τρία ονόματα, Venethi, Άντες και Σκλαβηνοί. Αν και τώρα πολεμούν λυσσαλέα, ως τιμωρία για τις αμαρτίες μας, εκείνη την εποχή βρίσκονταν όλοι τους υπό τις εντολές του Ερμανάριχου.⁵²

Οι μαρτυρίες του Ιορδάνη στα κεφ. 34 και 119 είναι στην πραγματικότητα αντιφατικές, καθώς αφενός αναφέρει ότι στην εποχή του το όνομα των Venethi είχε περάσει σε άλλα φύλα (Σκλαβηνοί και Άντες) και αφετέρου ότι αυτός ο λαός έχει τρία ονόματα (Venethi, Άντες και Σκλαβηνοί), οι οποίοι έχουν κοινή καταγωγή. Στην πρώτη περίπτωση φαίνεται ότι τα ονόματα Σκλαβηνοί και Άντες χρησιμοποιούνται τον 6ο αιώνα αντί εκείνου των Venethi, ενώ στη δεύτερη υπάρχει μία ομάδα διακριτών λαών, οι Venethi, οι Άντες και οι Σκλαβηνοί, με το όνομα των Venethi (που υφίστανται ακόμη) να χρησιμοποιείται και ως δηλωτικό ολόκληρης της ομάδας.⁵³

Σύμφωνα με μία άποψη, η μαρτυρία του κεφ. 119 δείχνει ότι οι Σκλαβηνοί και οι Άντες ανήκαν σε μία παλαιότερη μεγάλη ένωση που έφερε το όνομα των Venethi, οι οποίοι εξακολουθούσαν να επιβιώνουν. Από γλωσσικής πλευράς επίσης, εικάζεται ότι το όνομα υποδήλωνε μία ένωση που περιελάμβανε τους Σλάβους, τους Βάλτους και τους Γερμανούς.⁵⁴ Κατά μία άλλη εκδοχή, μετά τη διάσπαση των Venethi, πιθανόν στα μέσα του 6ου αιώνα, οι Σκλαβηνοί αποτέλεσαν τους Δυτικούς Σλάβους και οι Άντες είτε τους Ανατολικούς είτε τους Νότιους ή μίξη Νότιων και Ανατολικών Σλάβων. Συναφής με αυτή την υπόθεση είναι και η ταύτιση των Venethi με τους Δυτικούς, των Σκλαβηνών με τους Νότιους και των Αντών με τους

52 *Ιορδάνης, Getica*, V 34: 62-63: *introrsus illis Dacia est, ad coronae speciem arduis Alpibus emunita, iuxta quorum sinistrum latus, qui in aquilonem vergit, ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit. quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur* στο ίδιο XXIII 119: 88-89: *post Herulorum cede item Hermanaricus in Venethos arma commovit, qui, quamvis armis despecti, sed numerositate pollentes, primum resistere conabantur. sed nihil valet multitudo inbellium, praesertim ubi et deus permittit et multitudo armata advenerit. nam hi, ut in initio expositionis vel catalogo gentium dicere coepimus, ab una stirpe exorti, tria nunc nomina ediderunt, id est Venethi, Antes, Sclaveni. qui quamvis nunc, ita facientibus peccatis nostris, ubique deseviunt, tamen tunc omnes Hermanarici imperiis servierunt.* Sedov 1978:164. *Strumins'kyj* 1979-1980:786. Werner 1980:578, 590, ο οποίος δεν αποδίδει ιστορική αξία στο κεφ. 34. Goehrke 1992:7-8. *Schramm* 1995:169. *Curta* 1999:324-325. Panzer 2002:22-24. *Szmoniewski* 2010:63.

53 Βλ. *Strumins'kyj* 1979-1980:786. Werner 1980:578. *Braichevs'kii* 1991/2:129. Goehrke 1992:7-8, 59. *Curta* 1999:330.

54 Panzer 2002:24.

Ανατολικούς Σλάβους.⁵⁵ Στο πλαίσιο της θεώρησής τους ως προγόνων των Σλάβων, οι Venethi του Ιορδάνη προσδιορίζονται γεωγραφικά σε περιοχές όπως η δυτική Λευκορωσία⁵⁶ ή στο νότιο τμήμα της δασικής ζώνης μεταξύ των ποταμών Νιέμαν, Πριπέτ, Τέτερεβ, Δνείπερου και Ντέσνα.⁵⁷

Αντίστοιχα με τις μαρτυρίες του Ιορδάνη, αλλά και προγενέστερων πηγών –όπως θα δούμε στη συνέχεια-, επιχειρήθηκε από αρχαιολογικής πλευράς η σύνδεση των Venethi με διάφορους πολιτισμούς όπως ο Ζαρουμπίντσι (Zarubintsi), ο πολιτισμός του Κιέβου, ο Πρζέβορσκ (Przeworsk) ή ο Τσέρνιαχοβ, γεγονός που προκάλεσε επίσης μεγάλη συζήτηση για την εθνική και πολιτισμική τους ταυτότητα.⁵⁸ Αναφορικά με τους πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς, ορισμένοι μελετητές θεωρούν πιθανή τη σύνδεση των Venethi με τον πολιτισμό Κολότσιν, ο οποίος απαντά μεταξύ του Δνείπερου και του Ντέσνα.⁵⁹ Μία ενδιαφέρουσα, σε πρώτη ανάγνωση, υπόθεση πρόβαλε ο V. Baran, ο οποίος συνέδεσε τους Venethi με τον σλαβικό πολιτισμό του Sukow-Dziedzice.⁶⁰ Ο πολιτισμός αυτός απαντά κυρίως στο βόρειο τμήμα της Πολαβίας (μεταξύ Βρανδεμβούργου και Κόττμπους) και στην Πομερανία. Στις θέσεις του εντοπίστηκε ακόσμητη χειροποίητη κεραμική, όχι όμως ημιυπόγειες κατοικίες και τεφροδόχες υδρίες. Ωστόσο, ο Sukow-Dziedzice αποτελεί παρακλάδι του ταυτιζόμενου με τους Σκλαβηνούς πολιτισμού Κόρτσακ-Πράγας, ο οποίος επεκτάθηκε από τον χώρο της Βοημίας στην ανατολική Γερμανία (μεταξύ των ποταμών Έλβα, Σάαλ και Χάβελ) στα τέλη του βου/αρχές του 7ου αιώνα.⁶¹

55 Βλ. Matsinskii 1974:57. Kmiotowicz 1976:26. Werner 1980:582. Schenker 1996:9. Goehrke 1992:11-12. Szmoniewski 2010:53.

56 Kazanski 1993:7, ο οποίος θεωρεί τους Venethi ως έναν σλαβοβαλτικό πληθυσμό.

57 Matsinskii 1974:65, 67.

58 Βλ. σχετικά, Matsinskii 1974:66-67. Braichevs'kii 1991/2:129. Goehrke 1992:14. Kazanski 1993:7-8, 11. Sedon 1997:148, 152-153. Curta 1999:323-324. Schorkowitz 2000:575, 595. Για τους πολιτισμούς Ζαρουμπίντσι, Κιέβου και Τσέρνιαχοβ, βλ. παρακάτω Κεφάλαιο Τέταρτο Α. Για τον πολιτισμό του Πρζέβορσκ, ο οποίος απαντά αρχικά στην κεντρική και νότια Πολωνία και αρκετοί συσχετίζουν με τους Βάνδαλους, βλ. Godłowski 1992:9-90.

59 Terpilovskii 2004:134-135, ο οποίος εικάζει ότι το όνομα των Venethi διατήρησαν οι απομονωμένοι φορείς του πολιτισμού Κολότσιν. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153 (σύνδεση των Venethi με τον Κολότσιν και τον Πένκοβκα). Szmoniewski 2005:109. Για τον πολιτισμό Κολότσιν βλ. επίσης Κεφάλαιο Τέταρτο, Α.

60 Baran 1997:156.

61 Για τον συγκεκριμένο πολιτισμό βλ. Sedon 1997:140, 142, 148. Baran 1997:154. Barford 2001:63-66' του ιδίου 2008:26. Brather 2008:60-61, 191, 259. Buko 2008:72-73. Για τα πρώιμα σλαβικά κατάλοιπα στην ανατολική Γερμανία βλ. διεξοδικότερα Herrmann 1996:55-71.

Όπως σημειώθηκε, ο Ιορδάνης δεν είναι ο πρώτος ιστορικός που αναφέρει τους Venethi. Ο λαός αυτός είναι γνωστός από αρχαίους συγγραφείς, όπως ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, ο Τάκιτος και ο Πτολεμαίος, οι οποίοι σε γενικές γραμμές, όπως και ο Ιορδάνης, τον τοποθετούν στην περιοχή του ποταμού Βιστούλα.⁶² Η αναφορά στον ποταμό Βιστούλα ως όριο της *Σαρματίας* (Ανατολικής Ευρώπης) παρατηρείται αρχικά στη *Χωρογραφία* του Πομπώνιου Μέλα το 40/44 μ.Χ.⁶³ Σύμφωνα με τον Πλίνιο, ο οποίος γύρω στο 77 μ.Χ. συνέταξε το έργο *Φυσική Ιστορία, η Aenīngia (Ogygia) θεωρείται εξίσου μεγάλη. Ορισμένοι αναφέρουν ότι οι περιοχές μέχρι τον Βιστούλα κατοικούνται από Σαρμάτες, τους Venedi, τους Σκίρους και τους Χίρρους. Ακόμη, ότι υπάρχει ένας κόλπος που ονομάζεται Κουλίπενος, με το νησί Λάτρις μπροστά του, και μετά από αυτόν ο κόλπος του Λάγνου, στον οποίο βρίσκονται τα σύνορα των Κίμβρων.*⁶⁴ Η περιγραφή του Πλίνιου διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους συγγραφείς, καθώς τοποθετεί τους Venethi δυτικά του Βιστούλα, στην *Ainīngia*. Οι Venethi/Venedi εδώ εντάσσονται στους *Σαρμάτες* και αποτελούν το δυτικότερο τμήμα τους, πιθανόν στον παράκτιο χώρο μεταξύ Όντερ και Βιστούλα, ο οποίος είναι η Πομερανία.⁶⁵

Το έργο του Τάκιτου *Germania* χρονολογείται περί το έτος 98 μ.Χ. Ο Ρωμαίος ιστορικός, ο οποίος αδυνατεί να κατατάξει τους Πευκίνοους, τους Venethi και τους Φίννους είτε στους Γερμανούς είτε στους Σαρμάτες, αναφέρει ότι *οι Venethi έχουν ασπαστεί πολλές συνήθειες των Σαρματών. Είναι ληστές και λυμαίνονται όλους τους λόφους και τα δάση*

62 Gołab 1992:269-270. Curta 1999:332' του ίδιου 2001:39-40. Barford 2001:35-36.

63 Πομπώνιος Μέλα, *Χωρογραφία*, III, 4. 33: 62-63: *Sarmatia intus quam ad mare latior, ab his quae secuntur Vistula amne discreta, qua retro abit usque ad Histrum flumen inmittitur.* Gołab, 1992:289. Goehrke 1992:64. Panzer 2002: 20. Ως δυτικό όριο της *Σκυθίας* αναφέρει τον Βιστούλα ο *Ιορδάνης, Getica*, V 31: 61-62: *haec, inquam, patria, id est Scythia, longe se tendens lateque aperiens, habet ab oriente Seres, in ipso sui principio litus Caspii maris commanentes; ab occidente Germanos et flumen Vistulae.*

64 Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, IV, 96-97: 75: *nec minor est opinione Ogygia. quidam haec habitari ad Vistlam usque fluvium a Sarmatis, Venedis, Sciris, Hirris tradunt, sinum Cylipenum vocari, et in ostio insulam Latrim, mox alterum sinum Lagnum conterminum Cimbris.* Gołab 1992:288. Goehrke 1992:63-64. Panzer 2002:15-16.

65 Gołab 1992:288. Goehrke 1992:64.

που παρεμβάλλονται μεταξύ των Πευκίνων και των Φίννων.⁶⁶ Η γεωγραφική θέση των Venethi στον Τάκιτο είναι αρκετά ασαφής. Ορισμένες υποθέσεις κλίνουν προς τον χώρο του Βιστούλα και της ανατολικής Βαλτικής⁶⁷ κι άλλες ανατολικότερα από αυτό το όριο, στην περιοχή μεταξύ της ζώνης δάσους-στέπας της Ουκρανίας και της λίμνης Λαντόγκα.⁶⁸ Η πληροφορία του Τάκιτου έχει αμφισβητηθεί και με το επιχείρημα ότι οι Venethi είχαν ήδη εξαπλωθεί στην κεντρική Πολωνία και η επικράτειά τους έφθανε στα ανατολικά έως τον Μέσο Δνείπερο.⁶⁹ Παλαιότεροι ιστορικοί, όπως ο Dobronsky και ο Niederle, υποστήριξαν ότι ο Ιορδάνης άντλησε πληροφορίες κυρίως από τον Τάκιτο, είτε διότι οι Venethi τον 6ο αιώνα ζούσαν ακόμη στον ίδιο χώρο είτε επειδή οι Venethi του Τάκιτου και οι Σλάβοι ταυτίζονταν εθνολογικά.⁷⁰

Στη Γεωγραφική ύφήγηση του Πτολεμαίου (περ. 150 μ.Χ.), η οποία περιγράφει και την ευρωπαϊκή Σαρματία (η περιοχή μεταξύ του Βιστούλα και του Δον),⁷¹ οι Ουενέδαι καταλάμβαναν την περιοχή του Ουενεδικού κόλπου, ενώ ένα φύλο τους, οι Γύθωνες, ζούσε στον ποταμό Βιστούλα.⁷²

66 Τάκιτος, *Germania*, XLVI, 1-2: 210-212: *Hic Suebiae finis. Peucinatorum Venethorumque et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito, quamquam Peucini, quos quidam Bastarnas vocant, sermone cultu, sede ac domiciliis ut Germani agunt. sordes omnium ac torpor procerum; conubiis mixtis nonnihil in Sarmatarum habitum foedantur. Venethi multum ex moribus traxerunt; nam quidquid inter Peucinos Fennosque silvarum ac montium erigitur latrociniiis pererrant. hi tamen inter Germanos potius referuntur, quia et domos figunt et scuta gestant et pedum usu et pernicitate gaudent: quae omnia diversa Sarmatis sunt in plaustro equoque viventibus.* Gołab 1992:288. Goehrke 1992:63. Panzer 2002:17-18.

67 Panzer 2002:18. Schenker 1996:9.

68 Matsinskii 1974:55-56.

69 Gołab 1992:288-290.

70 Βλ. σχετικά *Curta* 1999:322-323.

71 Πτολεμαίος, *Γεωγραφική ύφήγησης*, I, 3, 5. 1-5: 298: *Σαρματίας τῆς ἐν Εὐρώπῃ θέσις.* [Εὐρώπης πίναξ η']. *Ἡ ἐν Εὐρώπῃ Σαρματία περιορίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτων τῶ τε Σαρματικῶ Ὠκεανῶ κατὰ τὸν Οὐενεδικὸν κόλπον ... τὸ δὲ κατὰ τὸν μεσημβρινὸν πέρασ τῆς Σαρματίας τὸν διὰ τῶν πηγῶν τοῦ Ταναΐδος ποταμοῦ ἐπέχει μοίρας ξδ' ξγ'καὶ ξδ' νη' ἀπὸ δὲ δυσμῶν τῶ τε Οὐιστούλα ποταμῶ ...* Gołab 1992:290. *Curta* 1999:333.

72 Πτολεμαίος, *Γεωγραφική ύφήγησης*, I, 3, 5. 19: 302: *Κατέχει δὲ τὴν Σαρματιάν ἔθνη μέγιστα' οἱ τε Οὐενέδαι παρ' ὄλον τὸν Οὐενεδικὸν κόλπον, καὶ ὑπὲρ τὴν Δακίαν Πευκίνοι τε καὶ Βαστέρναι, ...* στο ίδιο I, 3, 5. 20, 304: *Ἐλάττονα δὲ ἔθνη νέμεται τὴν Σαρματιάν' παρὰ μὲν τὸν Οὐιστούλαν ποταμὸν ὑπὸ τοὺς Οὐενέδας Γύθωνες, εἶτα Φίννοι, εἶτα Σούλωνες,...* Gołab 1992:270 (ο κόλπος του Ικντανσκ ή της Ανατολικής Πρωσίας). Goehrke 1992:61 (ο κόλπος της Ανατολικής Πρωσίας). Panzer 2002:19. Βλ. επίσης *Tabulae*, χάρτης VII. 4.

Ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει και τα *Ούενεδικά ὄρη*.⁷³ Με βάση αυτές τις μαρτυρίες, η θέση των Venethi προσδιορίζεται είτε μεταξύ των Καρπαθίων και της Βαλτικής, κατά μήκος του Βιστούλα,⁷⁴ είτε στην περιοχή της Ανατολικής Πρωσίας και της Ανατολικής Βαλτικής.⁷⁵ Ως προς την εκδοχή της τοποθέτησης των Venethi στη Βαλτική, η ταύτισή τους με τους Πρωτοσλάβους αμφισβητείται και από γλωσσολογικής πλευράς, καθώς στην πρωτοσλαβική γλώσσα δεν απαντούν ὀροι σχετικοί με τη θάλασσα, την αλιεία, το ἠλεκτρο κ.ά.⁷⁶

Άλλη μία μνεία των Venethi γίνεται στην *Tabula Peutingeriana*, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 4ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα, στηρίζεται όμως σε δεδομένα της εποχής του Οκταβιανού Αυγούστου. Η *Tabula* αναφέρει δύο λαούς (ή δύο τμήματα του ίδιου λαού), τους *Venadi Sarmatae* και τους *Venedi*.⁷⁷ Η επικράτεια των πρώτων, οι οποίοι θεωρούνται από τον F. Dvornik ως υποτελείς των Ιάζικων Σαρματών έως το 334, τοποθετείται στη Τρανσυλβανία⁷⁸ ή στον πολωνικό χώρο.⁷⁹ Σύμφωνα με τον C. Goehrke επίσης, το όνομα *Venadi Sarmatae* προήλθε είτε από την υποταγή των Venedi στους ιρανικής καταγωγής Σαρμάτες είτε από την εγκατάσταση των Venedi στα βορειοδυτικά της *Σαρματίας* (δηλ. της Ανατολικής Ευρώπης).⁸⁰ Από την άλλη πλευρά, η θέση των Venedi προσδιορίζεται μεταξύ του Κάτω Δούναβη και του Δνεϊστερου (στη Βεσσαραβία)⁸¹ ή κατά μήκος του Κάτω Δούναβη, κοντά στο Νοβιόδουνον και τη Σαλσόβια (*Salsovia*).⁸²

73 Πτολεμαίος, *Γεωγραφική ὑφήγησις*, I, 3, 5. 15: 302: *Καὶ ἑτέροις δὲ ὄρεσι διέζωσται ἡ Σαρματία, ... καὶ ὁ Καρπάτης ὄρος ὡς εἴρηται, μὲν μὴ καὶ τὰ Οὐενεδικά ὄρη μὲν νε' καὶ τὰ Ῥίπαια, ...* Gołab 1992:270, ο οποίος ταυτίζει τα *Ούενεδικά ὄρη* με τα Καρπάθια.

74 Gołab 1992:270, 291, ο οποίος θεωρεῖ ἀντίφατικό το γεγονός ὅτι οἱ Οὐενέδοι ἀναφέρονται ὡς μέγανος λαός ἐνῶ ἡ ἐγκατάστασή τους περιορίζεται στὴ ζώνη τῆς ἀνατολικῆς Βαλτικῆς. Ὑποστηρίζει ἐπίσης ὅτι οἱ πληροφορίες τοῦ Πτολεμαίου συμφωνοῦν με ἐκείνες τοῦ Ἰορδάνη στὰ *Getica* 34 καὶ 35.

75 Goehrke 1992:61, 65-66, ο οποίος θεωρεῖ πιθανό ὅτι ὁ «μέγανος λαός» σε αὐτὲς τὲς περιοχὲς ἦταν οἱ Βάλτοι.

76 Schenker 1996:4.

77 *Tabula Peutingeriana*, VII b, στ. 616-617. Gołab 1992:295-296. Goehrke 1992:60. *Curta* 1999:335. *Schramm* 1995:169, 177.

78 Dvornik 1956:29.

79 Gołab 1992:296. Sedov 1997:148.

80 Goehrke 1992:60-61.

81 Dvornik 1956:29. *Schramm* 1995:169, 177-178, ο οποίος ταυτίζει ἐδῶ τοὺς *Venedi* με τοὺς Ἄντες καὶ ἐπεκτείνει τὸν χώρο ἐγκατάστασής τους ἕως τὸν ποταμὸ Δον. Sedov 1997:148. Shchukin καὶ Kazanski καὶ Sharon 2006:153, ὅπου καὶ ἡ θέση γιὰ μετατροπὴ τοῦ ονόματος *Venethi* σε Ἄντες μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς οὐννικῆς κυριαρχίας στους Οστρογότθους καὶ τοὺς υποτελείς τους.

82 *Curta* 1999:335.

Αναφορικά με την εθνική τους ταυτότητα, αρκετοί ερευνητές βλέπουν στο εθωνύμιο *Venethi* έναν προσδιορισμό σλαβικών πληθυσμών, ή ακόμη και τους προγόνους των πρώιμων Σλάβων (των *Σκλαβηνών* και κατά περίπτωση των *Αντών*), ταυτίζοντας με αυτόν τον τρόπο τους *Venethi* με τους Πρωτοσλάβους.⁸³ Υποστηρίζεται επίσης ότι οι *Venethi* ήταν είτε ένας μικτός πληθυσμός (Σλάβοι με βαλτικά φύλα ή Κέλτες ή Ιλλύριους), είτε ένας μη σλαβικός λαός που ζούσε μεταξύ των Γερμανών και των Σλάβων και αφομοιώθηκε από τους τελευταίους τον 6ο αιώνα, είτε ότι το όνομά τους είχε κοινωνικό περιεχόμενο, ως δηλωτικό της άρχουσας τάξης των Πρωτοσλάβων, και στη συνέχεια το χρησιμοποίησαν οι Γερμανοί ως εθωνύμιο.⁸⁴

Η χρήση του ονόματος *Venethi* από τους Γερμανούς, προκειμένου οι τελευταίοι να δηλώσουν τους ανατολικούς γείτονές τους στην περιοχή του Βιστούλα και της Βαλτικής, αποτελεί μία αρκετά αποδεκτή άποψη. Κατ' επέκταση, εικάζεται ότι μέσω των Γερμανών οι *Venethi* έγιναν γνωστοί στον ρωμαϊκό κόσμο, στον οποίο υπήρχαν περιορισμένες γνώσεις για τον χώρο της Ανατολικής Ευρώπης, ιδιαίτερα για την περιοχή μεταξύ των ουκρανικών στεπών και της Βαλτικής.⁸⁵ Επίσης, προβλήθηκε η άποψη ότι το όνομα των *Venethi* ήταν γνωστό κατά τους Μέσους Χρόνους ακόμη και στους Άραβες συγγραφείς (όπως ο al-Masudi), ο οποίος χρησιμοποίησε για αυτούς το όνομα *Walinana*, ενώ για τους μεταγενέστερους Σλάβους το όνομα *Sakaliba*, που απαντά στο σύνολο των αραβικών πηγών.⁸⁶

83 Matsinskii 1974:57, 67 (το όνομα *Venethi* δηλωτικό όλων των Σλάβων στον Ιορδάνη). Kmietowicz 1976:15-18. Gołąb 1992:270, 287-290, 296, 301 (σλαβικό όνομα που σήμαινε *νικητές* και αφορούσε τους Δυτικούς Πρωτοσλάβους). Kazanski 1993:8. Sedov 1997:148. Βλ. επίσης Schenker 1996:4-5. Panzer 2002:14-16. Για τις επιφυλάξεις ή την απόρριψη της ταύτισης των *Venethi* με τους Πρωτοσλάβους βλ. Matsinskii όπ. παραπάνω, 56. Goehrke 1992:62-63, 66, 68. Schorkowitz 2000:575. Panzer, όπ. παραπάνω:17-18.

84 Βλ. Gołąb 1992:268, 272, 301. Schenker 1996:3-4, 9. Goehrke 1992:12, 66.

85 Matsinskii 1974:54-57. Kmietowicz 1976:26. Werner 1980:589. Gołąb 1992:271-272. Schenker 1996:3. Goehrke 1992:12-13, 64-68. Sedov 1997:148. Schorkowitz 2000:575-576. Szmoniewski 2010:54.

86 Mishin 2002:67.

B. Οι υποθέσεις για τους προγόνους των Σλάβων

Ανατρέχοντας περισσότερο στο έργο του Πτολεμαίου, ορισμένοι μελετητές αναζήτησαν τους προγόνους των Σλάβων σε κάποια φύλα όπως οι Σταυάνοι και οι Σουοβηνοί, οι οποίοι κατατάσσονται στους μικρούς λαούς της *ευρωπαϊκής Σαρματίας*.⁸⁷ Παλαιότεροι Σλάβοι ιστορικοί, όπως ο Šafarík και ο Niederle, είδαν στο όνομα των Σταυάνων μία παραφθορά του *Στλαβανοί* ή του *Σθλαβανοί*, γεγονός που, σε συνδυασμό με τη γεωγραφική τους θέση -μεταξύ βαλτικών και ιρανικών φύλων στις στέπες βόρεια της Μαύρης Θάλασσας-, οδήγησε στην υπόθεση για την ιστορική συνέχεια από τους Σταυάνους στους *Σκλαβηνούς*.⁸⁸

Το εθνωνύμιο *Σλάβοι* εμφανίζεται αρχικά στις ιστορικές πηγές τον 6ο αιώνα και σε διάφορες μορφές (*Σκλάβοι*, *Σκλαβήνοι*, *Σκλαβηνοί* κ.ά.), οι οποίες διευρύνθηκαν με την πάροδο του χρόνου, προκειμένου να δηλωθεί ένας νέος λαός που εμφανίστηκε βόρεια του Κάτω Δούναβη μετά το έτος 500. Τα ονόματα αυτά εκλαμβάνονται ως απόδοση ενός φυλετικού ονόματος με το οποίο οι πρώτοι Σλάβοι αυτοπροσδιορίζονταν. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, οι τελευταίοι αυτοαποκαλούνταν *Slovani* (αυτοί που ομιλούν) και απέδιδαν την αντίθετη ιδιότητα στους γείτονές τους Γερμανούς με το όνομα *Nemcy*. Για την ετυμολογία του ονόματός τους έχουν προταθεί οι λέξεις *slava* (τιμή, δόξα) και *slovo* (λέξη, λόγος) με τη δεύτερη να τυγχάνει ευρύτερης αποδοχής.⁸⁹ Το αυτοπροσδιοριστικό όνομα των Σλάβων έγινε πιθανόν γνωστό στον ρωμαϊκό/βυζαντινό κόσμο από τον χώρο του δυτικού Μέσου Δνείπερου δίχως τον ενδιάμεσο ρόλο των Γερμανών, όπως στην περίπτωση των *Venethi*.⁹⁰

Στο πλαίσιο αυτής της υποτιθέμενης ιστορικής συνέχειας, ένα σχήμα αποκατάστασης της σλαβικής εθνογένεσης παρατηρείται στο έργο του H. Lowmianski για τις απαρχές της Πολωνίας, ο οποίος συνέδεσε τις

87 Πτολεμαίος, *Γεωγραφική ύφήγησις*, I, 3, 5. 21: 304: *Ἐὼν δὲ εἰρημένων εἰσὶν ἀνατολικώτεροι ὑπὸ μὲν τοὺς Οὐενέδας πάλιν Γαλίνδοι καὶ Σουδινοὶ (Σουδιναὶ) καὶ Σταυάνοι μέχρι τῶν Ἀλαύνων, ... στο ἴδιο II, 6, 14. 9: 660: Κατανέμονται δὲ ταύτης τῆς Σκυθίας τὴν μὲν πρὸς ἄρκτους πᾶσαν ἔγγυς τῆς ἀγνώστου γῆς οἱ κοινῶς καλούμενοι Ἄλαοι Σκύθαι καὶ οἱ Σουοβηνοὶ (Σουβηνοὶ)...* Goehrke 1992:61.

88 Βλ. Lowmianski I 1963:175-177. Goehrke, 1992:61-62.

89 Barford 2001:28-29. Brather 2008:51-52. Buko 2008:59. Για τα ονόματα των Σλάβων στις βυζαντινές πηγές βλ. Koder 2002:333-346. Για την ινδοευρωπαϊκή προέλευση των σλαβικών γλωσσών και τον χώρο διαμόρφωσης της παλαιοσλαβικής βλ. Μαλιγκούδης 1997:15-27. Goehrke 1992:87-94.

90 Goehrke 1992:68.

πληροφορίες για τους Venethi και τους Σταυάνους. Ο Lowmianski πίστευε ότι οι σχετικές μαρτυρίες αφορούσαν στην πραγματικότητα τον ίδιο λαό, τους Σλάβους (Πρωτοσλάβους) και απέδωσε τη μεταβολή του ονόματός τους σε δύο διαφορετικής προέλευσης πηγές που είχε στη διάθεσή του ο Πτολεμαίος. Με τον τρόπο αυτό οι πληροφορίες για τους Venethi έγιναν γνωστές στον μεσογειακό χώρο μέσω του δρόμου του ηλεκτρου (που έφθανε από την Ιταλία έως τη Βαλτική), ενώ εκείνες για τους Σταυάνους (τους οποίους τοποθετούσε κατά μήκος του εμπορικού δρόμου από τη Βαλτική στη Μαύρη Θάλασσα) μέσω των Αλανών και της πόλης του Βόσπορου. Υπό αυτές τις συνθήκες, που υπαγορεύονταν από γεωγραφικούς λόγους, «οι Σταυάνοι ήταν οι πρόγονοι των Ανατολικών Σλάβων και οι Venethi των Δυτικών».⁹¹

Ένα διαφορετικό σχήμα από αυτό του Lowmianski προέβλεπε ο Z. Gołab, ο οποίος εξέλαβε τους Σταυάνους και τους Σουοβηνούς ως δύο πρωτοσλαβικά (και με σλαβικό έτυμο) φύλα, με τους πρώτους να ζουν μεταξύ της Βαλτικής και της Μαύρης Θάλασσας και τους δεύτερους μεταξύ του Βόλγα και των Ουραλίων. Ο Gołab ταύτισε μεταξύ τους τα εθνωνύμια *Σταυάνοι* και *Slovani* και υποστήριξε ότι η θέση των πρώτων στον Μέσο Δνειπέρο αποτελεί ταυτόχρονα και την κοιτίδα των πρώιμων Σλάβων, από τον 6ο π.Χ. έως τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Από αυτόν τον χώρο οι Πρωτοσλάβοι επεκτάθηκαν δυτικά προς τον Βιστούλα και τη Βαλτική, και έκτοτε αναφέρονται ως Venethi/Venedi.⁹² Αντίθετα, άλλοι μελετητές εμφανίζονται επιφυλακτικοί για την ταύτιση των Σταυάνων με τους Σλάβους, με επιχείρημα και το γεγονός ότι ο Πτολεμαίος θεωρούσε τους Σταυάνους μικρό λαό και σε κατώτερη θέση από τους Ουενέδους/Venethi.⁹³

Για την διερεύνηση της εθνογένεσης και της αρχικής πατρίδας των Σλάβων, ορισμένοι μελετητές επιχείρησαν να αξιοποιήσουν ακόμη και τις πληροφορίες στον *σκυθικό λόγο* του Ηρόδοτου για τους νομάδες

91 Łowmiański I 1963:177-178. Βλ. επίσης Goehrke 1992:62, 66.

92 Gołab 1992:290-295, 298-301, ο οποίος συνδέει με αυτή τη μετακίνηση και την εξάπλωση των σλαβικών υδρωνύμων από τα ανατολικά προς τα δυτικά μέσω του Μπουγκ και του Βιστούλα (στο ίδιο:266-267, 272-280). Για την εξέταση των υδρωνυμίων αναφορικά με τη σλαβική εξάπλωση βλ. και Godłowski 1983:260-262. Panzer 2002:21.

93 Goehrke 1992:63, 66.

Νευρούς και Βουδίνους.⁹⁴ Εξίσου με τα παραπάνω, υποστηρίχθηκε ότι οι Νευροί και οι Βουδίνιοι ήταν Πρωτοσλάβοι και τα ονόματά τους έχουν σλαβικό έτυμο. Σύμφωνα με τον Gořab, *οι Νευροί μπορούν να θεωρηθούν ως το παλαιότερο αυτοπροσδιοριστικό σλαβικό εθνωύμιο, δηλωτικό ενός φύλου που ζούσε τον 6ο και 5ο π.Χ. αιώνα στην περιοχή της Βολυνίας*. Ο Gořab υποστήριξε επίσης ότι η θέση των Νευρών (τους τοποθετεί μεταξύ του Μέσου Δνειπέρου και του Μπουγκ), και εν μέρει των Βουδίνων ανατολικότερα, ταυτίζεται με εκείνη των Σταυάνων και μετέπειτα των Αντών.⁹⁵

Σε αντιστοιχία με άλλες μαρτυρίες του Ηρόδοτου, οι πρώιμοι ανατολικοί Σλάβοι συνδέθηκαν στην τέως Σοβιετική Ένωση με τους Σκύθες Σκόλοτες και κατ' επέκταση με προϊστορικούς πολιτισμούς, όπως ο Tripol'ε και ο Trzciniec, συνέχεια των οποίων -υποτίθεται ότι- αποτελούν ο Ζαρουμπίντσι και ο Τσέρνιαχοβ.⁹⁶ Ανεξάρτητα επίσης από τις παραπάνω μαρτυρίες, προβάλλεται από καθαρά αρχαιολογικής πλευράς μία πολιτισμική συνέχεια στον Μέσο Δνειπέρο και την Πολεσία μεταξύ της τρίτης και της πρώτης χιλιετίας π.Χ. Η διαδοχική σειρά αυτού του σχήματος περιλαμβάνει τους πολιτισμούς Tshinetskaya και Sosnitskaya για τη μέση εποχή του Χαλκού, Lebedovskaya και Belogrudovskaya για την ύστερη εποχή του Χαλκού, Milogradskaya και τύπο Khoton για τη σκυθική περίοδο. Στη βάση αυτής της υποτιθέμενης συνέχειας οι συγκεκριμένες περιοχές θεωρούνται ως ο χώρος της σλαβικής εθνογένε-

94 Ηρόδοτος, *Ιστορία*, IV, 105: 306: *Νευροί δὲ νόμοισι μὲν χρέωνται Σκυθικοῖσι, ... ἐς ὃ πιεζόμενοι οἴκησαν μετὰ Βουδίνων τὴν ἐωυτῶν ἐκλιπόντες. Κινδυνεύουσι δὲ οἱ ἄνθρωποι οὗτοι γόνιτες εἶναι. λέγονται γὰρ ὑπὸ Σκυθῶν καὶ Ἑλλήνων τῶν ἐν τῇ Σκυθικῇ κατοικημένων ὡς ἔτεος ἐκάστου ἀπαξ τῶν Νευρῶν ἕκαστος λύκος γίνεται ἡμέρας ὀλίγας καὶ αὐτὶς ὀπίσω ἐς τῶντὸ κατίσταται. ἐμὲ μὲν νυν ταῦτα λέγοντες οὐ πείθουσι, λέγουσι δὲ οὐδὲν ἦσσαν, καὶ ὀμνῶσι δὲ λέγοντες* στο ίδιο IV, 108: 308: *Βουδίνιοι δε, ἔθνος ἐὼν μέγα καὶ πολλὸν γλαυκὸν τε πᾶν ἰσχυρῶς ἐστι καὶ πυρρόν ...* στο ίδιο IV, 109: 308: *Οἱ μὲν γὰρ Βουδίνιοι ἐόντες αὐτόχθονες νομάδες τέ εἰσὶ καὶ φθειροτραγέουσι μῦνοι τῶν ταύτη, ...* Gořab 1992:281-282. Panzer 2002:10-11. Ο Πτολεμαῖος επίσης (*Γεωγραφικὴ ὑφήγησις*, I, 3, 5. 24: 304) αναφέρει τους Βωδίνους στην περιοχή του ποταμοῦ Δον: *Καὶ παρὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Τανάιδος ποταμοῦ ... καὶ πάλιν μεταξύ Πευκίνων καὶ Βαστερνῶν Καρπιανοί, ὑπὲρ οὓς Γηουνοί, εἶτα Βωδινοί*. Για τη συσχέτιση των χαρακτηριστικῶν των Βουδίνων με εκείνα των πρώιμων Σλάβων που αναφέρει ο Προκόπιος (*ὑπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 27: 358: *... ἀλλ' ὑπέρυθροί εἰσιν ἄπαντες*) βλ. Panzer, ὀπ. παραπάνω:14.

95 Kmiotowicz 1976:22-23, σύμφωνα με τον οποίο οι Νευροί ήταν τμήμα των Venethi και αφομοιώθηκαν από τους Σλάβους. Gořab 1992:281, 283-287, 292, ο οποίος τοποθετεῖ τους Νευρούς στην ανατολική Βολυνία και θεωρεῖ τους Βουδίνους ως «το ανατολικότερο τμήμα των Πρωτοσλάβων». Βλ. επίσης Panzer 2002:13-14.

96 Βλ. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, IV, 6: 204. [Schorkowitz 2000:571-575](#).

σης, με τους φορείς των αναφερόμενων πολιτισμών να έχουν ταυτόχρονα επαφές με άλλους λαούς, όπως οι Βάλτοι, οι Γερμανοί, οι Θράκες και οι Ιρανοί.⁹⁷

Από την παράθεση όλων των παραπάνω φαίνεται ότι η παράμετρος των Venethi στο ζήτημα της σλαβικής εθνογένεσης είναι ένας ιστοριογραφικός τόπος, ο οποίος καλλιεργήθηκε και από τη νεότερη ιστοριογραφία στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Θα πρέπει εξαρχής να σημειωθεί ότι τόσο από τα κείμενα όσο και από τις προσεγγίσεις των ερευνητών παραμένουν πολλά ζητήματα ανοικτά γύρω από τον λαό (ή τη φυλετική ένωση) των Venethi στα ανατολικά της *Germania Magna*. Όπως παρατηρεί ο B. Panzer για τα αποσπάσματα του Ιορδάνη, *δεν είναι ξεκάθαρο εάν το όνομα Venethi είναι ένας γενικός εθνογραφικός όρος ή δηλωτικό είτε γεωγραφικού χώρου είτε μίας πολιτικής ή κρατικής υπόστασης. Δεν διαφαίνεται επίσης εάν αυτά τα φύλα είχαν κοινή καταγωγή ή γλώσσα και δίνεται η εντύπωση πως πρόκειται για ένα όνομα τόσο γενικό όπως η Σκυθία και η Σαρματία.*⁹⁸

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που επιβεβαιώνεται είναι ότι ο μελετητής της ιστορίας των πρώιμων Σλάβων πατά σε στέρεο έδαφος από τις αρχές του βου αιώνα και μετά χάρη στις πληροφορίες που παρέχουν πρωτίστως ο Προκόπιος και δευτερευόντως ο Ιορδάνης. Η σύνδεση των Σλάβων του βου αιώνα μ.Χ. με τις μαρτυρίες του Ηρόδοτου τον 5ο π.Χ. αιώνα θα πρέπει να απορριφθεί, καθώς η ιστορική εξέλιξη αυτών των φύλων είναι σχεδόν άγνωστη για μία χιλιετία, ενώ δεν είναι ξεκάθαρο και το όλο πλαίσιο των εθνολογικών ανακατατάξεων στην Ανατολική Ευρώπη σε τόσο μεγάλο βάθος χρόνου.⁹⁹

Σε ό,τι αφορά στους Venethi, οι σχετικές μαρτυρίες έδωσαν την αφορμή σε ιστορικούς του 19ου αιώνα να κάνουν λόγο για τον *μεγαλύτερο ευρωπαϊκό λαό στην ιστορία, εγκατεστημένο μεταξύ του Βιστούλα και του Βόλγα.*¹⁰⁰ Ακόμη και σύγχρονοι ιστορικοί όμως είδαν στους Venethi έναν λαό που εξαπλώθηκε στο σύνολο σχεδόν του ευρωπαϊ-

97 [Maksimov 1994/4:69-83.](#)

98 [Panzer 2002:23.](#)

99 [Βλ. Schenker 1996:2](#), με επισήμανση και στο πρόβλημα της ετυμολόγησης αυτών των φύλων. [Goehrke 1992:64.](#)

100 [Βλ. Curta 1999:321.](#)

κού χώρου.¹⁰¹ Ο γεωγραφικός προσδιορισμός της εγκατάστασης των Venethi από τον 1ο έως τον 4ο αιώνα μπορεί να οριοθετηθεί σε γενικές γραμμές μεταξύ του Βιστούλα, της ανατολικής Βαλτικής και της ζώνης δάσους-στέπας της Ουκρανίας,¹⁰² ο χώρος αυτός όμως δεν ήταν πολιτισμικά ομοιόμορφος καθώς οι περιοχές του Μέσου Βιστούλα και του Μέσου Δνείπερου παρουσιάζουν διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά και δεν μπορούν να συναποτελούν την κοιτίδα των Σλάβων.¹⁰³ Ο υλικός πολιτισμός στον χώρο της Πομερανίας και του Βιστούλα (Μέσου και Κάτω) μεταβλήθηκε κατά τον 1ο και 2ο αιώνα μ.Χ. από την εγκατάσταση των Γότθων στην περιοχή και τη συνακόλουθη επέκταση του πολιτισμού Βίλμπark (Wielbark).¹⁰⁴

Μία πιθανή αποτίμηση του ζητήματος, με αρκετά λογικά επιχειρήματα, μπορεί να έχει ως αφετηρία την προσέγγιση του F. Curta για τη σκοπιμότητα της χρήσης του εθνωνύμιου Venethi από τον Ιορδάνη. Ο Curta στρέφει το ενδιαφέρον του αφενός στις πιθανές πηγές του Ιορδάνη και αφετέρου στην ερμηνεία τους για τα γεγονότα του 6ου αιώνα. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του, η βάση του εθνογραφικού υλικού του Ιορδάνη ήταν το έργο του Τάκιτου, ενώ για τον γεωγραφικό προσδιορισμό των λαών ο Ιορδάνης χρησιμοποίησε δύο χάρτες, έναν της εποχής του Πτολεμαίου και την *Tabula Peutingeriana*, η οποία εμφανίζει τους Venedi στον χώρο του Κάτω Δούναβη. Ο Ιορδάνης, εκλαμβάνοντας ως στατική τη θέση των αρχαίων λαών στον χώρο και τον χρόνο, προσαρμοσε τις μαρτυρίες των προγενέστερων συγγραφέων σε ζητήματα της εποχής του, όπως ήταν οι σλαβικές επιθέσεις στις βαλκανικές επαρχίες του Βυζαντίου. Τέλος, σεβόμενος την ιστοριογραφική παράδοση, αφού παρουσιάζει τους Venethi ως έναν λαό που υφίσταται στα μέσα του 6ου αιώνα, ο Ιορδάνης δημιούργησε για το ακροατήριό του έναν κοινό τόπο για τους Σλάβους (Σκλαβηγούς και Άντες), καθώς τους συνέδεσε με τον λαό ο οποίος συγκρούστηκε με τους Γότθους τον 4ο αιώνα. Με άλλα

101 Kmietowicz 1976:17, ο οποίος αποδίδει το όνομα της Βενετίας στους Venethi.

102 Godłowski 1983:268-272. Goehrke 1992:66. Βλ. επίσης Braichevs'kii 1991/2:129, όπου επισημαίνεται ότι η πιθανή εγκατάσταση των Venethi κατά τον 2ο αιώνα μεταξύ Βαλτικής, Άνω Βιστούλα, Καρπαθίων και Άνω Δνείπερου συμπίπτει πολιτισμικά με τον Ζαρουμπίντσι στο ανατολικό της τμήμα και τον Πρζέβορσκ στο δυτικό.

103 Matsinskii 1974:52.

104 Βλ. σχετικά Strzelczyk 1980:1-17. Wolfram 1988:36-42. Bierbrauer 1992:9-20. Ołędzki 2004:279-290. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:13-19.

λόγια, ο Ιορδάνης χρησιμοποίησε χαρτογραφικό υλικό και πληροφορίες που δεν ανταποκρίνονταν στα δεδομένα της εποχής του -οι Venethi είχαν ήδη εκλείψει-, προκειμένου να προσδιορίσει την καταγωγή και την αρχική πατρίδα των Σλάβων.¹⁰⁵

Αντίθετα από τις θέσεις του Curta, ο R. Werner υποστήριξε ότι η «επινόηση» των Venethi οφείλεται στο γεγονός ότι τον 6ο αιώνα οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν να διακρίνουν γλωσσικά ή πολιτισμικά τους Αλανούς από τους Σλάβους και για τον λόγο αυτό ο Ιορδάνης αναζήτησε στους Venethi, που ζούσαν στη *Σαρματία*, τους προγόνους των Σκλαβηνών και των Αντών.¹⁰⁶ Σε κάθε περίπτωση, το όνομα των Venethi στο έργο του Ιορδάνη φαίνεται ότι αποτέλεσε *κοινό τόπο* στη μετέπειτα δυτική ιστοριογραφία, καθώς από τα μέσα του 7ου αιώνα και εξής παρατηρείται σε δυτικές πηγές, εκτός από τα ονόματα *Sclavi* και *Sclaveni*, η χρήση ονομάτων όπως *Winedi*, *Veneti* κ.ά. για τους Σλάβους (τότε ανατολικούς γείτονες των Φράγκων).¹⁰⁷

Κατά την άποψή μας, και λαμβάνοντας υπόψη τη γοτθική καταγωγή του Ιορδάνη, φαίνεται ότι αυτός προτιμούσε να στηριχθεί σε μαρτυρίες ομοεθνών του, όπως ο Κασσιόδωρος, και να προβάλλει με αυτό τον τρόπο την αυθεντία της γοτθικής έναντι της «επίσημης» βυζαντινής ιστοριογραφίας, εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο Προκόπιος. Το ενδεχόμενο αυτό θα μπορούσε να σχετίζεται με έναν «ευσεβή πόθο» του ίδιου του συγγραφέα να θεμελιώσει ιστοριογραφικά έναν κοινό τόπο μέσω της χρήσης και ταύτισης του εθωνύμιου Venethi με τους Σλάβους. Το σχήμα αυτό θα ήταν αντίστοιχο με την ήδη καθιερωμένη χρήση στους συγγραφείς της ύστερης Αρχαιότητας –αργότερα και του Μεσαίωνα- του εθωνύμιου *Σκύθες* για τους νομαδικούς λαούς και θα αντικαθιστούσε εθωνύμια της «επίσημης» ιστοριογραφίας, όπως Σκλαβηνοί, Γέτες κ.ά.

Πέρα από τις παραπάνω προσεγγίσεις, το όλο ζήτημα έχει σημαντικές σύγχρονες ιστοριογραφικές παραμέτρους, οι οποίες σχετίζονται αφενός με την «ανάδειξη» μίας σλαβικής χώρας ως κοιτίδας των Σλάβων, και αφετέρου με την απομόνωση των όποιων έξωθεν εθνολογικών προσμίξεων ή πολιτισμικών επιδράσεων, ιδιαίτερα γερμανικών, τάση που πα-

105 Curta 1999:331, 334-336, 346-347.

106 Werner 1980:589-590.

107 Βλ. Curta 1999:321, 336-337. Barford 2001:28-29. Steinacher 2004:329-330.

ρατηρείται έντονα κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Στην Πολωνία π.χ. διαμορφώθηκαν δύο διαφορετικές θεωρίες μεταξύ των ερευνητών, αυτή των αυτόχθονων Σλάβων και, αντίθετα, των αλλόχθονων, σύμφωνα με την οποία οι Σλάβοι μετανάστευσαν στον χώρο της Πολωνίας από τα ανατολικά. Η πρώτη άποψη εκφράζεται κυρίως από τη λεγόμενη *σχολή του Πόζναν* και η δεύτερη από τη *σχολή της Κρακοβίας*.¹⁰⁸ Οι υποστηρικτές της πρώτης συνδέουν με τους Venethi ακόμη και τον προϊστορικό λουσατικό πολιτισμό (1300 έως 500/400 π.Χ.), με κέντρο την περιοχή μεταξύ των ποταμών Όντερ και Βιστούλα, στον οποίο απαντούν τεφροδόχες υδρίες σε αγροτικές εγκαταστάσεις.¹⁰⁹ Επίσης, από την εποχή της Περεστρόικα στην τέως Σοβιετική Ένωση τέθηκαν ξανά υπό εξέταση ποικίλα ιστορικά ζητήματα, μεταξύ άλλων και η καταγωγή των Ανατολικών Σλάβων. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρήθηκε η αναθεώρηση του λεγόμενου *Σλαβοκεντρισμού* (η θεωρία του Šafarík ότι οι σλαβικοί πολιτισμοί ήταν αυτόχθονες) και αντιμετωπίστηκε κριτικά η σύνδεση των Ανατολικών Σλάβων με πολιτισμούς από τους οποίους απουσιάζουν τα τυπικά χαρακτηριστικά των πρώιμων σλαβικών ευρημάτων και οι φορείς τους δεν είναι ευδιάκριτοι.¹¹⁰

Οι μαρτυρίες του Ιορδάνη, όπως και η συγκριτική τους εξέταση με προγενέστερους συγγραφείς, δεν τεκμηριώνουν την υπόθεση ότι οι Venethi υπήρξαν οι πρόγονοι των Σκλαβηνών και των Αντών. Το μεγάλο ιστοριογραφικό χάσμα σχετικά με αυτούς αποτελεί ένα αντικειμενικό πρόβλημα στην αναζήτηση των Πρωτοσλάβων, ιδιαίτερα όταν δεν είναι επαρκώς γνωστές στις πηγές οι ανακατατάξεις που επέφερε η μεγάλη μετανάστευση των λαών κατά τον 4ο και 5ο αιώνα στις περιοχές ανατολικά του ποταμού Βιστούλα και βόρεια των ουκρανικών στεπών. Κατά συνέπεια, μαζί με τη Γλωσσολογία, τον πρώτο λόγο στην αναζήτηση της

108 Για το ζήτημα του χώρου της σλαβικής εθνογένεσης, λαμβάνοντας υπόψη τα αρχαιολογικά και γλωσσολογικά δεδομένα, βλ. διεξοδικότερα Hensel 1975:35-48, Schenker 1996:6-8, Goehrke 1992:48-102, *Curta 2001β*:370-371, Barford 2003:121-155' του ιδίου 2008:23-32, Buko 2008:55-60.

109 Sulimirski 1945:51-58 (η κοιτίδα των Σλάβων μεταξύ Όντερ και Μπουγκ, όπου και η θέση των Venethi), Gołąb 1992:268-269. Βλ. επίσης Barford και Kobyliński και Krasnodębski 1991:128-129, Goehrke 1992:73-75. Υποστηρικτές της άποψης για την κοιτίδα των Venethi και των πρώιμων Σλάβων στην παραπάνω περιοχή υπήρξαν και εκτός του πολωνικού χώρου. Βλ. Sedon 1997:149-152, σύμφωνα με τον οποίο τα ινδοευρωπαϊκά σλαβικά φύλα ήλθαν στην Κεντρική Ευρώπη τη 2η χιλιετηρίδα π.Χ.

110 *Schorkowitz 2000*:569-573, 595, Goehrke 1992:14, 55-57, 70, Baran 1997:156, *Curta 2002*:201-218. Για το ζήτημα βλ. επίσης *Καρδαράς 2013-2014*:9-28.

αρχικής κοιτίδας των Σλάβων έχει η Αρχαιολογία, η οποία με τη σειρά της καλείται να επιλύσει σύνθετα ζητήματα, όπως οι επιδράσεις από γειτονικούς μη σλαβικούς λαούς και πολιτισμούς στα ευρήματα του Κολότσιν, του Κόρτσακ-Πράγας και του Πένκοβκα. Το έργο αυτό δυσχεραίνεται και από το γεγονός ότι δεν υπάρχει κάποιος υλικός πολιτισμός που να συνδέεται ανεπιφύλακτα με τους Venethi. Η διαμόρφωση των τριών πρώιμων σλαβικών πολιτισμών στον χώρο της τέως Σοβιετικής Ένωσης και ο γεωγραφικός προσδιορισμός των Venethi πιθανότατα στην περιοχή του Κάτω Βιστούλα και της Ανατολικής Βαλτικής δεν επιτρέπουν βάσιμες υποθέσεις τόσο για την επιβίωση των Venethi μετά τον 4ο αιώνα όσο και για τη θεώρησή τους ως προγόνων των Σλάβων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Πρώιμη ιστορία και εθνογραφία των Αντών

A. Χώρος εγκατάστασης και πρώτες ιστορικές μαρτυρίες

Οι πρώιμοι Σλάβοι (Σκλαβηνοί και Άντες) εμφανίστηκαν στον Κάτω Δούναβη πιθανότατα στα τέλη της βασιλείας του Αναστάσιου. Τα σλαβικά φύλα που εγκαταστάθηκαν βόρεια του Κάτω Δούναβη και επιδίδονταν σε επιθέσεις νότια του ποταμού ήταν εκείνα με τα οποία ήλθαν αρχικά σε επαφή οι Βυζαντινοί. Οι πρώτες επαφές είχαν ως αποτέλεσμα και την παράθεση σχετικών μαρτυριών στις βυζαντινές πηγές, στις οποίες αντικατοπτρίζεται -και για αυτούς- η εικόνα ενός βαρβαρικού λαού. Οι βυζαντινές πηγές ωστόσο παρέχουν ελάχιστες πληροφορίες για την ιστορία των Σλάβων ή για τις περιοχές που αυτοί επεκτάθηκαν πριν την εμφάνισή τους στον Κάτω Δούναβη.¹¹¹

Η έλλειψη επαρκών μαρτυριών, σε συνδυασμό με την ταχύτατη εξάπλωση των Σλάβων, καθιστούν δυσδιάκριτο τον χώρο από τον οποίο επεκτάθηκαν προς τα νότια και δυτικά. Λαμβάνοντας υπόψη όλες τις μνείες, τα γλωσσολογικά δεδομένα και κυρίως τα αρχαιολογικά τεκμήρια, διατυπώθηκαν ποικίλες απόψεις για τον εντοπισμό της αρχικής πατρίδας και -κατ' επέκταση- του χώρου εθνογένεσης των Σλάβων. Οι κυριότερες από αυτές μπορούν να συνοψιστούν στις εξής:

α) η περιοχή της Πολεσίας, η οποία καλύπτεται από τα έλη του Πριπέτ, στο έδαφος της Ουκρανίας και της Λευκορωσίας. Σε αυτή την περιοχή, όπου βρίσκεται και το Κόρτσακ (τοπωνύμιο κοντά στο Ζιτομίρ της Ουκρανίας), εντοπίστηκε χειροποίητη κεραμική (τύπος Κόρτσακ ή

111 [Litavrin 1986:24](#). [Braichevs 'kii 1991/2:126](#). [Schramm 1995:172](#). [Motsia 2011/5:38](#), 40.

Κόρτσακ-Πράγας) και ημιυπόγειες κατοικίες που χρονολογούνται στον 5ο αιώνα.

β) Η περιοχή μεταξύ του Όντερ και του Βιστούλα στην Πολωνία, όπου αναπτύχθηκε και θεωρήθηκε ως σλαβικός ο προϊστορικός λουσατικός πολιτισμός, στον οποίο απαντούν τεφροδόχες υδρίες. Πρόκειται για τη θεωρία των αυτοχθόνων, που υποστηρίζει μέρος των Πολωνών ερευνητών (*σχολή του Πόζναν*).¹¹²

γ) Ο χώρος μεταξύ του Άνω Δνεϊστερου και του Άνω Προύθου στα Καρπάθια (έως και τον Δνείπερο) κατά τον 5ο αιώνα, στον οποίο ζούσαν πληθυσμοί που είχαν επαφές με τον ύστερο Τσέρνιαχοβ.¹¹³

Η πρώτη φάση της εξάπλωσης των Σλάβων (μεταξύ 500 και 550) διακρίνεται από τη διάδοση των κύριων πολιτισμικών τους στοιχείων προς τέσσερις κατευθύνσεις: α) τον Κάτω Δούναβη, β) κατά μήκος του βόρειου τμήματος των δυτικών Καρπαθίων, μέσω της νότιας Πολωνίας, γ) κατά μήκος του νότιου τμήματος των δυτικών Καρπαθίων (δυτική Σλοβακία και Μοραβία) προς τη Βοημία, τον Μέσο Δούναβη και τον Έλβα, δ) προς τα ανατολικά και νοτιοανατολικά στην Ουκρανία.

Στην πρώτη περίπτωση η μετακίνηση των Σλάβων πραγματοποιήθηκε πιθανόν από τη δυτική Ουκρανία (Βολυνία, Άνω Δνείστερος και Τέτερεβ) και τη Μολδαβία κατά μήκος του Προύθου και μέσω στενών πεδιάδων στους πρόποδες των ανατολικών Καρπαθίων.¹¹⁴ Αναφορικά με τους πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς, η επέκταση των φορέων του Κόρτσακ-Πράγας παρατηρείται προς τα δυτικά και τα νοτιοδυτικά (στην Κεντρική Ευρώπη και τον Κάτω Δούναβη αντίστοιχα), του Πένκοβκα προς τα νοτιοανατολικά, αλλά και τον χώρο του Κάτω Δούναβη, ενώ του Κολότσιν μόνο προς τα βόρεια, δίχως να διαδοθεί έξω από τα όρια της τέως ΕΣΣΔ.¹¹⁵

Κατά τη δεύτερη φάση της (550-600) η σλαβική εγκατάσταση επεκτάθηκε βαθύτερα στη δασική ζώνη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Το σύνολο των πολιτισμικών στοιχείων, όπου κυριαρχεί ο πολι-

112 Βλ. σχετικά Schenker 1996:1-2. Barford 2001:41. Buko 2008:17, 62. Βλ. επίσης παραπάνω, υποσ. 108.

113 Godłowski 1983:278-281 (χώρος διαμόρφωσης του Κόρτσακ-Πράγας η Βολυνία, η Ποδολία και η βόρεια Βουκοβίνα). Parczewski 1993:125. Βλ. επίσης Goehrke 1992:78. Barford 2001:41-42. Buko 2008:57-59.

114 Teodor 1980:26. Godłowski 1983:272-273. Braichevs'kii 1991/2:131. Barford 2001:47-48, 52-55. Buko 2008:62.

115 Goehrke 1992:17-18. Terpilovskii 2004:135.

τισμός Κόρτσακ-Πράγας, παρουσιάζει ομοιομορφία από την Ουκρανία έως τον Έλβα. Στον Κάτω Δούναβη θεωρείται πιθανή η κάθοδος ενός δεύτερου κύματος από την κεντρική Ουκρανία. Γύρω στα μέσα του βου αιώνα επίσης, χρονολογείται η εγκατάσταση των Σλάβων στον χώρο της Κάτω Αυστρίας ενώ προς τα τέλη του βου και τις αρχές του 7ου αιώνα σλαβικοί πληθυσμοί εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Καρινθίας, της Σλοβενίας και της Ιστρίας.¹¹⁶

Για τον χώρο εγκατάστασης των Αντών οι μαρτυρίες που διαθέτουμε προέρχονται από τον Ιορδάνη και τον Προκόπιο. Οι δύο συγγραφείς εκλαμβάνουν τους Σκλαβηνούς και τους Άντες ως κλάδους του ίδιου λαού (πάντα όμως διακριτούς μεταξύ τους), ενώ ο Ιορδάνης, εξαιτίας της πιθανής καταγωγής του από το Νοβιόδουνον, θεωρείται αυτόπτης μάρτυρας των εξελίξεων στον Κάτω Δούναβη.¹¹⁷ Η διάκριση των δύο λαών στις πηγές καθιστά εύλογη την υπόθεση ότι οι Σκλαβηνοί και οι Άντες είχαν διαμορφώσει μία ιδιαίτερη ταυτότητα.¹¹⁸

Με κύρια σημεία αναφοράς μεγάλους ευρωπαϊκούς ποταμούς, ο Ιορδάνης οριοθετεί τον χώρο εγκατάστασης των Σκλαβηνών μεταξύ του Βιστούλα, του Δνεϊστερου και του Κάτω Δούναβη (όπου βρίσκεται το Νοβιόδουνον και πιθανόν ο αιγιματικός *lacus Mursianus*), και των Αντών μεταξύ του Δνεϊστερου και του Δνείπερου. Για τους πρώτους αναφέρει επίσης ότι ζουν σε δάση και έλη.¹¹⁹ Συμπληρωματικές πληροφορίες για τον χώρο εγκατάστασης των Αντών παρέχει ο Προκόπιος, ο

116 Friesinger 1976:7-9. Braichevs 'kii 1991/2:131-132. Barford 2001:56, 73. Štih 2010:87-103.

117 Sedov 1978:164. Schramm 1995:172. Darden 2004:143.

118 Živković 2007:34.

119 Ιορδάνης, *Getica*, V 35: 63: *Slaveni a civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in boream Viscla tenus commorantur: hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur, a Danastro extenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt.* Waldmüller 1976:19-20. Sedov 1978:164. Werner 1980:578. Schenker 1996:9. Schramm 1995:169. Madgearu 1997:87-89. Prikhodnik 1991/2:136. Baran 1997:156. Curta 1999:324-325 του ίδιου 2001:39. Barford 2001:35, 50. Darden 2004:143, 152-153. Szmoniewski 2010:63. Kazanski 2013:35. Κατά τη γνώμη μας είναι λανθασμένη η θέση των Werner (στο ίδιο:578), Schramm (στο ίδιο:170) και Curta (στο ίδιο:326) ότι οι Άντες ήταν οι γενναιότεροι ανάμεσα στους Venethi, καθώς στο κείμενο γίνεται αναφορά στους λαούς πέριξ της Μαύρης Θάλασσας. Σε αυτή τη μαρτυρία του Ιορδάνη, η οποία απαντά και στον Προκόπιο (*Υπέρ των πολέμων*, VII, 22. 5: 395: ... Άνται δὲ τῆ σφετέρᾳ ἀρετῇ...), ο P. Shuvalov (2000/5:141-144), διακρίνει μία γοτθική προφορική παράδοση για την γενναιότητα των Αντών (σε αντίθεση με τους πολυάριθμους αλλά απόλεμους Venethi), χρήσιμη για την Κωνσταντινούπολη κατά την σύναψη της συνθήκης με τους Άντες το 545/46.

οποίος εντάσσει τόσο τους Άντες όσο και τους Σκλαβηνούς στον βαρβαρικό κόσμο και επαναλαμβάνει συνήθεις κοινούς τόπους.¹²⁰ Στο έργο του *Ἐπὲρ τῶν πολέμων* ο βυζαντινός ιστορικός αναφέρει αφενός ότι οι Άντες ζούσαν βόρεια των Ουτιγούρων (οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι επάνω από την Αζοφική) και αφετέρου ότι οι Άντες, μαζί με τους Σκλαβηνούς, ζούσαν στη βόρεια όχθη του Δούναβη.¹²¹ Επίσης, αν και δεν αναφέρει τον ποταμό Δνεϊστερο ως όριο μεταξύ Σκλαβηνών και Αντών, ο Προκόπιος επιβεβαιώνει τη μαρτυρία του Ιορδάνη για τη γειτνίασή τους.¹²²

Εκτός από αυτές τις πληροφορίες, τα δεδομένα για τον χώρο της αντικής εγκατάστασης συμπληρώνονται από τα ευρήματα του πολιτισμού Πένκοβκα. Ταυτιζόμενα σχεδόν με τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών, τα ευρήματα αυτά εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στον χώρο δάσους-στέπας της Ουκρανίας, με κέντρο την περιοχή μεταξύ Δνεϊστερου και Δνειπερου, ενώ ορισμένα απαντούν και στη ζώνη της στέπας, μεταξύ του Ζαπορόγιε και του Δνειπεροπετρόβσκ. Στα ανατολικά τα ευρήματα εκτείνονται έως τους ποταμούς Ντόνετς και Όρελ και στα δυτικά έως τον Προύθο και τον Κάτω Δούναβη.¹²³

Το γεγονός ότι ο Ιορδάνης αναφέρει στην περιγραφή του τον αρχαίο λαό των Venethi, έχει οδηγήσει σε υποθέσεις που είτε ταυτίζουν τους Άντες με αυτούς είτε θεωρούν τις πληροφορίες των *Getica* ως ανταποκρινόμενες στις συνθήκες του 4ου και όχι του 6ου αιώνα.¹²⁴ Σύμφωνα

120 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14.22: 357: τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται, ... ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἄλλα ὡς εἰπεῖν ἅπαντα ἑκατέροις ἐστὶ τε καὶ νενόμισται τούτοις ἄνωθεν τοῖς βαρβάροις. Werner 1980:575. Dagron 1987:215. [Καρδαράς 2008α](#):196, υποσ. 46. Για την εικόνα των βαρβάρων βλ. Gillett 2008:392-408.

121 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VIII, 4. 8-9: 501: αὕτη δὲ ἡ Λίμνη [Μαιώτις] ἐς τὴν ἀκτὴν Πόντου τοῦ Εὐξείνου τὰς ἐκβολὰς ποιεῖται. ἄνθρωποι δὲ, οἱ ταύτη ᾤκηται, Κιμμέριοι μὲν τὸ παλαιὸν ὠνομάζοντο, τανῦν δὲ Οὐτίγουροι καλοῦνται. καὶ αὐτῶν καθύπερθεν ἐς βορρᾶν ἄνεμον ἔθνη τὰ Ἀντῶν ἄμετρα ἴδρυνται' στο ίδιο VII, 14. 30: 358: διὸ δὴ καὶ γῆν τινα πολλὴν ἔχουσι' τὸ γὰρ πλείστον τῆς ἐτέρας τοῦ Ἰστροῦ ὄχθης αὐτοὶ νέμονται' στο ίδιο V, 27. 2: 130: καὶ αὐτῶν οἱ πλείστοι Οὐννοὶ τε ἦσαν καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται, οἱ ὑπὲρ ποταμὸν Ἰστρον οὐ μακρὰν τῆς ἐκείνῃ ὄχθης ἴδρυνται. Sedov 1978:164. Ditten 1978:93, υποσ. 2 (το ανατολικό τμήμα των Αντών ζούσε βόρεια των Κουτριγούρων, ἴητο βόρεια της Αζοφικής Θάλασσας). [Prikhodniuk 1991/2](#):136. Baran 1997:156. Curta 2001:39. Motsia 2011/5:40. [Szmoniewski 2010](#):64-65. [Kazanski 2013](#):37-38.

122 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 40. 5: 476: Ἄνται, οἱ Σκλαβηνῶν ἀγχιστα ᾤκηται, ...

123 Για τις απόψεις γύρω από τα όρια της αντικής εγκατάστασης βλ. Sedov 1978:164-166, 171. Bonev 1983:113. Milchev 1980:277. Werner 1980:574, 578. [Schramm 1995](#):176-177. [Prikhodniuk 1991/2](#):136. Goehrke 1992:16. Prikhodniuk 1998:12, 14, 21-22. Barford 2001:63. [Szmoniewski 2010](#):69-70.

124 Werner 1980:585. Βλ. επίσης Goehrke 1992:136.

με άλλους μελετητές, οι Άντες ταυτίζονται με τους *Venedi* της *Tabula Peutingeriana*, οι οποίοι ζούσαν μεταξύ του δέλτα του Δούναβη και του Δνεϊστερου (απ' όπου και επεκτάθηκαν προς τον Δνείπερο),¹²⁵ ή αποτελούσαν το ανατολικότερο τμήμα των Venethi, μεταξύ Δνεϊστερου και Δνείπερου, στο ανατολικό όριο της *Σκυθίας*.¹²⁶ Στην τέως Σοβιετική Ένωση επίσης, προβλήθηκε η άποψη ότι γύρω στο έτος 300 οι Άντες διαχωρίστηκαν από τον γλωσσικό και αρχαιολογικό κλάδο των Venethi και ότι σύντομα ακολούθησαν και οι Σκλαβηνοί.¹²⁷ Με την παραπάνω μαρτυρία της *Tabula*, ο Kazanski συνδέει μία ιδιαίτερη πολιτισμική ομάδα στη Βεσσαραβία, γνωστή ως Etulia. Τα ευρήματα αυτής της ομάδας κατά τον 4ο αιώνα δείχνουν μικτά πολιτισμικά στοιχεία, διακρίνονται όμως και αρκετές ομοιότητες με τον πολιτισμό του Κιέβου, όπως οι ημι-υπόγειες κατοικίες με κεντρικό υποστήλωμα και φούρνο, η αποτέφρωση και η χειροποίητη κεραμική.¹²⁸

Σχετικά με το όνομα των Αντών, στις ελληνικές πηγές του 6ου και 7ου αιώνα απαντά ο τύπος *Άνται*, ενώ στον Ιορδάνη τα ονόματα *Antes* και *Anti*.¹²⁹ Ορισμένοι μελετητές επίσης επιχειρήσαν να συνδέσουν τους Άντες με ονόματα που απαντούν σε πηγές προγενέστερες του 6ου αιώνα και μοιάζουν με αυτό το εθνωνύμιο. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ο Πομπώνιος Μέλα αναφέρει τους Cissianti ως γείτονες των ήδη εξαφανισμένων Κιμμέριων,¹³⁰ ενώ ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος κάνει λόγο αφενός για τους Cissianti στη *Σκυθία* και αφετέρου για τους Authiandae στον χώρο της Αζοφικής.¹³¹ Μάλλον αυθαίρετα, το όνομα των Cissianti/Cissianti θεωρήθηκε ως δηλωτικό δύο λαών (Cissi/Cisi και Anti), με τους Άντες να

125 Schramm 1995:169. Schorkowitz 2000:576. Για την ταύτιση των Αντών με τους Venethi βλ. επίσης Goehrke 1992:59. Terpilovskii 2004:135.

126 Curta 1999:332.

127 Βλ. Curta 1999:323-324.

128 Baran 1997:161 (η περιοχή μεταξύ Κάτω Δνεϊστερου και Δούναβη). Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:156. Για τις πιθανές ρωμαϊκές επιδράσεις στους πρώιμους Σλάβους (οι οποίες σχετίζονται με στοιχεία των πολιτισμών Πρζέβορσκ και Τσέρνιαχοβ) βλ. επίσης Sedov 1997:144-148. Baran, όπ. παραπάνω:160-161. Για τον πολιτισμό του Κιέβου βλ. παρακάτω Κεφάλαιο Τέταρτο, Α.

129 Vernadsky 1939:57. Werner 1980:577. Bubenok και Priimachenko 2011/5:25.

130 Πομπώνιος Μέλα, *Χωρογραφία*, I, 1.13: 4: ... *super Amazonas et Hyperboreos Cimmerii, Cissianti, Achaei, Georgili ... Strumins'kyj* 1979-1980:787. Goehrke 1992:12.

131 Πλίνιος Πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, VI, 35: 134: *Ultra eos plane iam Scythae, Cimmerii, Cissianti, Georgi et Amazonum gens'* στο ίδιο VI, 21: 131: ... *et ad iuga Caucasi Icatalas, Imadochos, Ramos, Audclacas, Tydios, Carastaseos, Authiandas*, ... Ο Πλίνιος (IV, 107: 79) διακρίνει τον συγκεκριμένο λαό από τους Κέλτες Andicavi στη Γαλατία. Werner 1980:576-577, 591 υποσ. 13. *Strumins'kyj* 1979-1980:787.

τοποθετούνται κατά τον 1ο μ.Χ. αιώνα στον νοτιοδυτικό Καύκασο.¹³² Με τους Άντες συσχετίστηκε ακόμη το όνομα Άντας που απαντά σε επιγραφή του 3ου αιώνα στο Παντικάπαιον (σημερινό Κερτς). Σύμφωνα με τον R. Werner, αυτό το όνομα ήταν γνωστό στη Συρία και την Καππαδοκία ως υποκοριστικό του Αντίοχου.¹³³ Αιγυπτιακή είναι και η μαρτυρία τόσο για έναν λαό με το όνομα *Anatim*, ο οποίος αναφέρεται σε ιουδαϊκή πηγή του 6ου αιώνα να έχει προκαλέσει καταστροφές σε ιουδαϊκές κοινότητες,¹³⁴ όσο και του ονόματος *Vantit* σε αραβικές πηγές.¹³⁵

Με τους Άντες συνδέθηκαν επίσης και κάποιες αμφίβολης αξιοπιστίας αναφορές πρώιμων μεσαιωνικών πηγών. Σύμφωνα με την -κατά κοινή παραδοχή- μυθικού χαρακτήρα *Origo gentis Langobardorum* (περ. 643), οι Λογγοβάρδοι κυρίευσαν κατά την κάθοδό τους στην Κεντρική Ευρώπη τις περιοχές *Anthaib*, *Bainaib* και *Burgundaib*. Την ίδια πληροφορία μεταφέρει στο ιστορικό του έργο και ο Παύλος Διάκονος. Η σημασία των παραδιδόμενων ονομάτων είναι αδιευκρίνιστη, ενώ από καμία ιστορική πηγή δεν είναι γνωστές κάποιες επαφές των Αντών με τους Λογγοβάρδους. Ωστόσο μελετητές του 19ου αιώνα, αλλά και μετέπειτα, υποστήριξαν ότι αυτές οι πληροφορίες σχετίζονται με τους Άντες, καθώς το όνομα *Anthaib* δήλωνε είτε τον λαό των Αντών είτε τον χώρο εγκατάστασής του (οι ταυτίσεις επικεντρώθηκαν στον Δνειότερο και τη δυτική Πολωνία).¹³⁶ Τέλος, η ανώνυμη *Κοσμογραφία της Ραβέννα* (περ. 700) αναφέρει τη *Σκυθία* ως κοιτίδα των Σλάβων, αλλά και των *Itites et Chimabes*, ονόματα που ερμηνεύθηκαν ως εσφαλμένη μορφή των *Antes* και *Vinedes*.¹³⁷

132 Vernadsky 1939:62. Županić 1932:333-335.

133 CIRB, 36: Άντας Παπ(λου). Vernadsky 1939:57. Werner 1980:582-583, 592 υποσ. 30. Braichevs'kii 1991/2: 122. Ενδεικτικά αναφέρουμε το όνομα σε επιγραφή του 1ου μ.Χ. αιώνα από την Κιλικία (SEG 55. 1515, 501): Αντάτι Ποπλά υίῶ ὁ ἀδελφὸς Σέλευκος καὶ Ἄργεντάρις καὶ Διογένης οἱ ἀνεψιοὶ μνήμης.

134 Βλ. Curta 2001:79.

135 Βλ. Braichevs'kii 1991/2:122 υποσ. 10.

136 *Origo gentis Langobardorum*, II: 3: *Et moverunt se exhinde Langobardi, et venerunt in Golaidam, et postea possiderunt aldonus Anthaib et Bainaib seu et Burgundaib*. Παύλος Διάκονος, *Historia Langobardorum*, I, 13: 54: *Egressi itaque Langobardi de Mauringa, applicuerunt in Golanda, ubi aliquanto tempore commorati, dicuntur post haec Anthab et Banthaib, pari modo et Vurgundaib, per annos aliquod possidisse; quae nos arbitrari possumus esse vocabula pagorum seu quorumcumque locorum*. Βλ. σχετικά Županić 1932:333. Waldmüller, 1976:305 υποσ. 301. Werner 1980:581-582. Braichevs'kii 1991/2:122. Szmoniewski 2010:67.

137 *Κοσμογραφία της Ραβέννα*, I, 12: 11: *Sexta ut hora noctis Scitharum est patria, unde Scavinorum exorta est prosapia. sed et Itites et Chimabes ex illis egressi sunt. cuius post terga oceanum non invenimus navigari*. Szmoniewski 2010:63 υποσ. 50.

Η εξέταση των έως σήμερα δεδομένων για την ιστορία των πρώιμων Σλάβων δεν αφήνει περιθώρια συσχέτισης των Αντών με τις παραπάνω μαρτυρίες. Από την άλλη πλευρά ωστόσο, έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις για τις άμεσες γνώσεις που είχαν ο Ιορδάνης ή ο Προκόπιος αναφορικά με τον χώρο διαβίωσης των Αντών και αποδίδεται αξιοπιστία μόνο στις πληροφορίες του δεύτερου για τις σχέσεις τους με το Βυζάντιο.¹³⁸ Ο Προκόπιος φαίνεται ότι είχε άμεσες πληροφορίες πιθανόν από Άντες στρατιώτες που υπηρετούσαν στην Κωνσταντινούπολη ή στην Ιταλία υπό τον Βελισάριο,¹³⁹ ενώ, σύμφωνα με τον G. Schramm, πηγή του Προκόπιου στο *Υπὲρ τῶν πολέμων* για τη γεωγραφική θέση των Αντών ήταν η πρεσβεία των Τετραξιτών Γόθων στην Κωνσταντινούπολη το 548.¹⁴⁰ Από την άλλη πλευρά, ως πιθανές πηγές του Ιορδάνη για τους Σκλαβηνούς θεωρούνται οι έμποροι του ήλεκτρου που διέρχονταν από τις περιοχές τους.¹⁴¹

Η ορθή μάλλον υπόθεση ότι στο πλαίσιο των ανακατατάξεων που προκάλεσε η μετανάστευση των λαών επήλθαν και μεταβολές στα εθνωνύμια, έχει διατυπωθεί από πολύ παλαιά.¹⁴² Για το όνομα των Σκλαβηνών επικρατεί η άποψη ότι επρόκειτο για αυτοπροσδιορισμό,¹⁴³ ενώ με το όνομα Άντες υποστηρίζεται ότι οι Βυζαντινοί δήλωναν είτε τον χώρο εγκατάστασης Σλάβων και ιρανόφωνων λαών,¹⁴⁴ είτε τα φύλα των Ανατολικών Σλάβων που ζούσαν στην κοιλάδα του Δνειπερου¹⁴⁵ ή χρησιμοποιούσαν το όνομά τους ως πολιτικό όρο, ο οποίος προσδιόριζε μία συντεταγμένη πολιτική ενότητα και όχι έναν εθνικά ομοιογενή λαό.¹⁴⁶ Η ιδέα της φυλετικής ένωσης αναπτύχθηκε από τον B. Rybakov, ο οποίος υποστήριξε ότι στον 7ο ή 8ο αιώνα είχε σχηματιστεί μία μεγάλη

138 Werner 1980:579. Βλ. επίσης Curta 2008:149-151. Szmoniewski 2010:65.

139 Καρπόζηλος 1997:370. Shlosser 2003:76. Živković 2007:51, 58. Szmoniewski 2010:64.

140 Schramm 1995:176. Για την πρεσβεία βλ. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων*, VIII, 4. 12-13, 502-503. Πατούρα-Σπανού 2008α:254-255.

141 Darden 2004:153.

142 Βλ. Szmoniewski 2010:53-54.

143 Βλ. παραπάνω, υποσ. 89. Η άποψη αυτή αμφισβητείται από ορισμένους μελετητές, οι οποίοι θεωρούν ότι, αντίστοιχα με τους Venethi, το όνομα των Αντών ή των Σκλαβηνών προέρχεται από γερμανικούς ή νομαδικούς λαούς. Βλ. Goehrke 1992:13. Schorkowitz 2000:575-576. Terpilovskii 2004:135. Για τον συσχετισμό του εθνωνύμιου Σλάβος με το ουσιαστικό σκλάβος βλ. Łukaszewicz 1998:131-135.

144 Bubenok 2006:22. Szmoniewski 2010:61.

145 Boļšanov-Ghimbu 1969:688. Waldmüller 1976:568-569.

146 Łowmiański II 1963:17-18. Darden 2004:143-144. Βλ. επίσης Goehrke 1992:12. Szmoniewski 2010:82.

ηγεμονία Ανατολικών Σλάβων υπό το όνομα Άντες, αποτελούμενη από έξι ή επτά σλαβικές φυλετικές ενώσεις.¹⁴⁷

Ακολουθώντας αυτή την άποψη, ο Ο. Prikhodniuk θεώρησε ότι με το συλλογικό όνομα Άντες οι Βυζαντινοί προσδιόριζαν μία πολιτική ένωση ανατολικοσλαβικών φύλων, στην οποία είχαν ενσωματωθεί ποικίλες πολιτικές ή εθνολογικές ομάδες με δική τους γλώσσα και υλικό πολιτισμό.¹⁴⁸ Παρεμφερής είναι και η άποψη ότι το όνομα υποδήλωνε μία πολιτικο-κοινωνική ένωση ανατολικοσλαβικών φύλων (μεταξύ του Δούναβη, του Δνείπερου, του Δνείστερου και βόρεια από τους νομαδικούς λαούς) που εμφανίστηκε στα βόρεια σύνορα του Βυζαντίου.¹⁴⁹ Η άποψη για την πολιτική/φυλετική ένωση στους Άντες, πέρα από τα πολιτισμικά στοιχεία του Πένκοβκα, μπορεί να τεκμηριωθεί και από τη μαρτυρία του Προκόπιου για *μεγάλο αριθμό φύλων*.¹⁵⁰ Σύμφωνα με τον C. Goehrke επίσης, η θεώρηση των Αντών όχι ως εθνωνύμιου, αλλά ως χαλαρής πολιτικής ένωσης διευκρινίζει το γιατί οι Άντες δεν άφησαν ίχνη σε μεταγενέστερα εθνωνύμια, αφότου χάθηκαν από τις πηγές στις αρχές του 7ου αιώνα.¹⁵¹

Αναφορικά με τα σωζόμενα ανθρωπωνύμια, η ετυμολογία ορισμένων από αυτά συνδέεται με οστρογοτθικές επιδράσεις, κυρίως στο δεύτερο συνθετικό τους (Δαβρα-γέζας, Κελά-γαστος, Μεζά-μηρος και Ουσίγαρδος). Αντίθετα, ως ιρανικά, σλαβικά ή γερμανικά εκλαμβάνονται τα ονόματα Ιδαρίζιος, και Χιλβούδιος.¹⁵² Στην οπτική του Werner για τη συμβίωση Αλανών και Σλάβων, τα σωζόμενα ανθρωπωνύμια αποδεικνύουν ότι στην άρχουσα τάξη των Αντών συνυπήρχαν ονόματα ιρανικά (Μεζάμηρος, Ιδαρίζιος) και σλαβικά (Δαβραγέζας, Κελάγαστος).¹⁵³ Αρκετά αμφιλεγόμενη είναι και η ετυμολογία του ονόματος του βασιλιά των Αντών Βοζ, ιδιαίτερα μεταξύ των υποστηρικτών του σλαβικού έτυ-

147 Βλ. Bálint 1989:87. Goehrke 1992:151. Τον όρο «φυλετική ένωση», ή άλλον παρεμφερή, χρησιμοποιούν αρκετοί μελετητές. Βλ. Waldmüller 1976:299 (φυλετική συνομοσπονδία). Bonev 1983:111. [Litavrin 1986:27-28](#) του ίδιου 1999:571 εξ. Malingoudis 1986:209 (συνομοσπονδία ανατολικών σλαβικών φύλων). Motsia 2011/5:38 (ένωση ανατολικών Σλάβων).

148 [Prikhodniuk 1991/2:134, 136, 140-141](#) του ίδιου 1998:77 του ίδιου 2001:49, 58.

149 Braichevs'kii 1953/2:36 του ίδιου 1991/2:126, 129.

150 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VIII, 4, 9: 501: *καὶ αὐτῶν καθύπερθεν ἐς βορρᾶν ἄνεμον ἔθνη τὰ Ἀντῶν ἄμετρα ἴδρυνται*. Vernadsky 1939:58. [Prikhodniuk 1991/2:136](#).

151 Goehrke 1992:13.

152 [Strumins'kyj 1979-1980:790-795](#). [Schramm 1995:175-176](#).

153 Werner 1980:590. Για την ετυμολογία των αντικών ανθρωπωνύμων βλ. επίσης Ditten 1976:79-80. Μαλιγκούδης 1991:67. [Gratsianskii 2012:32](#).

μου (που θα δήλωνε τον θεό) και του ιρανικού (αρχικά κύριος ή αρχηγός, μετέπειτα θεός), ενώ άλλοι μελετητές το εκλαμβάνουν ως γερμανικής ή τουρκικής προέλευσης όνομα.¹⁵⁴

Ανεξάρτητα από τα όσα προαναφέρθηκαν για το ζήτημα των Venethi, τα πρώτα στοιχεία για την ανίχνευση της ιστορίας των Αντών εντοπίζονται ξανά στον Ιορδάνη και αφορούν στο τελευταίο τρίτο του 4ου αιώνα. Από σχετική μαρτυρία των *Getica* προκύπτει ότι η επίθεση του βασιλιά των Οστρογότθων Ερμανάριχου στους Venethi, η οποία χρονολογείται γύρω στο 370, συνοδεύτηκε από υποταγή όχι μόνο των Venethi αλλά και των Σκλαβηνών και των Αντών.¹⁵⁵ Λίγα χρόνια αργότερα, γύρω στο 375, αναφέρεται ότι οι Άντες δέχθηκαν επίθεση από τον Οστρογότθο βασιλιά Βινιθάριο και υποτάχθηκαν σε αυτόν. Ο Βινιθάριος μάλιστα επιφύλαξε σκληρή τιμωρία στους ηττημένους, καθώς ο Βοζ εξοντώθηκε μαζί με τους γιους του και άλλους εβδομήντα ανώτατους αξιωματούχους (*primates*).¹⁵⁶ Η πληροφορία αυτή έχει θεωρηθεί ως διασκευή μαρτυρίας του Αμμιανού Μαρκελλίνου για μία σύγκρουση των Οστρογότθων με

154 Βλ. Županić 1961:103-115, 118-122 (παλαιτουρκική/συννική ετυμολογία). *Strumins'kyj* 1979-1980:788-789. Werner 1980:590. *Schramm* 1995:175-176. *Łukaszewicz* 1998:130. *Szmoniewski* 2010:64.

155 *Ιορδάνης, Getica*, XXIII 119: 89: *qui quamvis nunc, ita facientibus peccatis nostris, ubique deseunt, tamen tunc omnes Hermanarici imperiis servierunt*. Βλ. επίσης παραπάνω, υποσ. 52. Werner 1980:577-578. Wolfram 1988:7, 86, 116. *Kazanski* 1993:8-9. *Schramm* 1995:169. *Curta* 1999:325. *Strumins'kyj* 1979-1980:787. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:152-153, με την υπόθεση ότι το όνομα Βινιθάριος/Vinitharius (βλ. παρακάτω) σημαίνει «ο σφαγέας των Venethi». Παρεμφερής και η παλαιότερη θέση του Županić (1961:117) για τον «πολέμο των Venethi». Η αξιοπιστία της πληροφορίας για την υποταγή των Venethi στον Ερμανάριχο αμφισβητείται από μέρος ερευνητών, οι οποίοι τη συσχετίζουν με γοθική ή γεπδική προφορική παράδοση. Βλ. Matsinskii 1974:56-57. Goehrke 1992:67.

156 *Ιορδάνης, Getica*, XLVIII 247: 121: *qui avi Vultulfi virtute imitatus, quamvis Hermanarici felicitate inferior, tamen aegre ferens Hunnorum imperio subiacere, paululum se subtrahens ab illis suaque dum nititur ostendere virtute, in Antorum fines movit procinctum, eosque dum adgreditur prima congressione superatus, deinde fortiter egit regemque eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus in exemplum terroris adfixit, ut dediticiis metum cadavera pendantium geminarent*. Županić 1961:92-95, 116-117, ο οποίος προσδιορίζει τη σύγκρουση στην περιοχή μεταξύ Δνειπερου και Δνειστερου. Wolfram 1988:252. *Braichevs'kii* 1991/2:127. *Schramm* 1995:169. *Kazanski* 1993:13-14. *Curta* 1999:325. *Terpilovskii* 2004:135. *Motsia* 2011/5:39. *Szmoniewski* 2010:63.

τους Αλανούς ή ακόμη και ως γοθτική προφορική παράδοση.¹⁵⁷ Επίσης, στο πλαίσιο των παραπάνω συγκρούσεων αναφέρονται και οι Ροσομόνοι, οι οποίοι έχουν χαρακτηριστεί από τον Ν. Ζυρανιέ ως αντικό φύλο.¹⁵⁸

Εφόσον εκληφθούν ως αξιόπιστες οι πληροφορίες του Ιορδάνη, είναι μάλλον βάσιμη η υπόθεση του Μ. Kazanski, ότι στο μικρό διάστημα μεταξύ των δύο οστρογοθτικών επιθέσεων, οι Άντες είχαν αποσκιρτήσει από την οστρογοθτική κυριαρχία, εκμεταλλευόμενοι την έλευση των Ούννων στην Ανατολική Ευρώπη. Το γεγονός αυτό θα δικαιολογούσε και την επέμβαση των Ούννων υπέρ των (πιθανόν ήδη υποτελών τους) Αντών, η οποία επέφερε τον θάνατο του Βινιθάριου και την υποταγή των Οστρογόθτων στους Ούννους. Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίχθηκε ακόμη ότι το όνομα Άντες αντικατέστησε εκείνο των Venethi μετά την υποταγή και τον όρκο πίστης που έδωσαν οι τελευταίοι στους Ούννους.¹⁵⁹ Πιθανή ωστόσο θα μπορούσε να είναι και μία εξέγερση των Αντών το 375 δίχως προηγούμενη αποσκίρτηση προς την πλευρά των Ούννων.

Η αναφορά του Ιορδάνη σε βασιλιά με ανώτατους αξιωματούχους (ή άρχοντες) αποτελεί μάλλον ένδειξη τόσο της ισχύος όσο και της ιδιαίτερης κοινωνικής οργάνωσης που είχαν οι Άντες εκείνη την εποχή, με κεντρική εξουσία (ηγεμόνα μίας μεγάλης φυλετικής ένωσης και εβδομήντα άρχοντες μικρών φύλων).¹⁶⁰ Η εξουσία μάλιστα αυτή θεωρήθηκε ακόμη και ισοδύναμη της μοναρχίας με κληρονομική διαδοχή.¹⁶¹ Σε συνάρτηση με αυτά προβλήθηκε και η θέση ότι οι Άντες σχημάτισαν «το πρώτο σλαβικό κράτος στην ιστορία» (ή ότι υπήρξαν «ο πρώτος ιστορικά βεβαιωμένος λαός των Ανατολικών Σλάβων»),¹⁶² ενώ ο Βοζ ήταν «το πρώτο γνωστό πρόσωπο στην ιστορία των Σλάβων».¹⁶³ Ωστόσο, οι

157 Ammianus, *Res gestae*, XXXI, 3. 3: 250: *cuius post obitum rex Vithimiris creatus restitit aliquantisper Halanis, Hunis aliis fretus, quos mercede sociaverat partibus suis. verum post multas, quas pertulit clades, animam effudit in proelio, vi superatus armorum*. Βλ. σχετικά Wolfram 1988:252-253. Schramm 1995:169. Curta 1999:331-332. Terpilovskii 2004:134-135. Szmoniewski 2010:63. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:152.

158 Ιορδάνης, *Getica*, XXIV 129: 91. Županić 1961:116.

159 Ιορδάνης, *Getica*, XLVIII 248-249: 121-122. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:152-153. Szmoniewski 2010:63.

160 Schramm 1995:169-170. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:152. Βλ. επίσης Szmoniewski 2010:64.

161 Braichevs'kii 1953/2:23.

162 Βλ. Schorkowitz 2000:575. Szmoniewski 2010:64. Prikhodniuk 2001:59.

163 Županić 1961:116, 118.

Άντες (όπως και οι Σκλαβηνοί) δεν μνημονεύονται την εποχή των ανακατατάξεων που επέφερε η μετανάστευση των λαών και για την απουσία σχετικών μαρτυριών έχουν διατυπωθεί οι εξής υποθέσεις:

α) Οι Άντες ήταν ακόμη ένας ασήμαντος λαός και δεν δόθηκε σε αυτούς αντίστοιχη προσοχή με άλλους μεγαλύτερους.

β) Ήταν ένας διαμορφωμένος και αυτόνομος λαός, ο οποίος στη διάρκεια των ανακατατάξεων στον χώρο της Μαύρης Θάλασσας εκδιώχθηκε από μία άγνωστη περιοχή και επεκτάθηκε στη ζώνη δάσους-στέπας.

γ) Πιθανόν δεν ήταν εθνικά ομοιόμορφοι, αλλά αποτελούνταν από δύο ή περισσότερους λαούς.¹⁶⁴

B. Εθνογραφικές πληροφορίες και κοινωνική οργάνωση

Αν και στις πληροφορίες του διακρίνει τα όρια εγκατάστασης των Σκλαβηνών και των Αντών, ο Προκόπιος δεν κάνει το ίδιο με τα χαρακτηριστικά τους, καθώς τους περιγράφει να έχουν μεταξύ άλλων την ίδια γλώσσα, ίδια έθιμα, κοινό τρόπο ζωής, σχετικές με τη φύση λατρείες και πολεμική τέχνη.

Οι λαοί αυτοί, οι Σκλαβηνοί και οι Άντες, δεν εξουσιάζονται από έναν άνδρα αλλά ζουν από παλαιά με δημοκρατία και για αυτό αποφασίζουν πάντα από κοινού τα συμφέροντα και τα δύσκολα για όλα τα πράγματα. Σε αυτούς τους δύο λαούς και όλα τα άλλα στοιχεία είναι κοινά. Πιστεύουν ότι υπάρχει ένας θεός κύριος των πάντων, ο δημιουργός της αστραπής, και σε αυτόν θυσιάζουν βόδια και κάθε τι που είναι προς θυσία. Δεν γνωρίζουν τη μοίρα ούτε πιστεύουν ότι έχει σημασία στη ζωή των ανθρώπων. Όταν πλησιάζει ο θάνατος, είτε από αρρώστεια είτε από πόλεμο, υπόσχονται ότι, σε περίπτωση που τον αποφύγουν, θα κάνουν θυσίες στον θεό για τη σωτηρία τους. Και αφού διαφύγουν τον θάνατο, θυσιάζουν όπως υποσχέθηκαν και πιστεύουν ότι ανταπέδωσαν με τη θυσία αυτή τη σωτηρία τους. Σέβονται τους ποταμούς και τις νύμφες και διάφορα άλλα πνεύματα και θυσιάζουν σε όλα αυτά και σε συνάρτηση με τις θυσίες ασκούν τη μαντική τέχνη. Διαμένουν σε ταπεινές κατοικίες, οι οποίες βρίσκονται σε απόσταση η μία από την άλλη και αλλάζουν συχνά τόπο κατοικίας.

Στη μάχη πολεμούν πεζοί και οι περισσότεροι φέρουν μικρές ασπίδες

164 Werner 1980:576-577. Βλ. επίσης Schenker 1996:9.

και ακόντια στα χέρια, ενώ δεν φέρουν θώρακα. Κάποιοι από αυτούς δεν φορούν ούτε χιτώνα ούτε τριβώνιο, αλλά μόνο αναξυρίδες που καλύπτουν τα απόκρυφα σημεία του σώματος και έτσι ρίχνονται στη μάχη. Και οι δύο λαοί έχουν την ίδια άξεστη βαρβαρική γλώσσα. Δεν διαφέρουν μεταξύ τους ούτε στα χαρακτηριστικά. Είναι ψηλοί και γεροδεμένοι, ενώ το σώμα και η κόμη δεν είναι ούτε πολύ λευκά ή ξανθά ούτε κλίνουν προς το μαύρο, αλλά έχουν ένα ελαφρό κοκκινωπό χρώμα. Ο τρόπος ζωής τους είναι σκληρός και δίχως φροντίδα, όπως οι Μασσαγέτες, και είναι εξίσου πολύ βρώμικοι. Ωστόσο, δεν είναι δόλιοι ή κακούργοι, αλλά διατηρούν την απλότητα του ουννικού χαρακτήρα. Και το όνομά τους δεν ήταν πάντα Σκλαβηνοί και Άντες. Και τους δύο ονόμαζαν παλαιότερα Σπόρους, μάλλον γιατί κατοικούν διεσπαρμένοι στον χώρο της εγκατάστασής τους. Για τον λόγο αυτό κατέχουν και μεγάλης έκτασης γη. Το μεγαλύτερο μέρος τους ζει στην απέναντι όχθη του Δούναβη. Έτσι έχουν τα πράγματα με αυτούς τους δύο λαούς.¹⁶⁵

Σύμφωνα με το απόσπασμα, και σε αντίθεση με τον Ιορδάνη, ο Προκόπιος δεν ανάγει την απώτερη καταγωγή των Σλάβων στους Venethi, αλλά αναφέρει ότι οι Σκλαβηνοί και οι Άντες ονομάζονταν παλαιότερα Σπόροι.¹⁶⁶ Όπως σημειώθηκε παραπάνω, στα σχετικά με τα ερευνητικά δεδομένα, μεγάλο μέρος των ερευνητών απορρίπτει έμμεσα τις μαρτυρίες του Προκόπιου, καθώς δεν αποδέχεται τη σλαβική καταγωγή (ή και τον εκσλαβισμό) των Αντών.¹⁶⁷ Ακόμη όμως και στο πλαίσιο της αποδοχής της εθνολογικής συγγένειας μεταξύ των Αντών και των Σκλαβηνών έχει αμφισβητηθεί η πολιτισμική τους ταύτιση, καθώς οι Άντες εκλαμβάνονται ως «πολιτισμικά ανώτεροι» και μη συμβατοί με την εικόνα των «άγριων και ανηγεμόνευτων», που πιθανόν ταίριαζε στους Σκλαβηνούς. Κατά συνέπεια η περιγραφή του Προκόπιου θεωρείται ανεπαρκής, αφού δεν καταγράφονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Αντών.¹⁶⁸ Από την

165 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 22-30: 357-358. Waldmüller 1976:22-23. Sedov 1978:164. Panzer 2002:25-26. Schramm 1995:170, 172. Barford 2001:36, 59, 68. Barden 2004:143. Grotowski 2005:10. Živković 2007:51. Luján 2008:105-106. Καρδαράς 2008α:186.

166 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 29: 358: *καὶ μὴν καὶ ὄνομα Σκλαβηνοῖς τε καὶ Ἄνταις ἔν τῷ ἀνέκαθεν ἦν. Σπόρους γὰρ τὸ παλαιὸν ἀμφοτέρους ἐκάλου, ὅτι δὴ σποράδην, οἴμαι, διεσκηνημένοι τὴν χώραν οἰκοῦσι.* Werner 1980:578-579. Goehrke 1992:8. Curta 1999:326-327. Barford 2001:36. Shlosser 2003:77. Szmoniewski 2010:64. Gratsianskii 2012:34.

167 Βλ. Εισαγωγή, Β.

168 Županić 1961:117. Schramm 1995:172.

άλλη πλευρά, η απομόνωση σε δύσβατες περιοχές αποτελεί το υπόβαθρο της μεταγενέστερης πατριαρχικής κοινωνικής οργάνωσης, γνωστής ως *zadruga* (γέννη ή φυλές) ή *φυλογενετικό σύστημα*, στην οποία πολλές γενεές ζούσαν μαζί στο ίδιο οίκημα.¹⁶⁹

Σύμφωνα με τον R. Werner, η πληροφορία για τα φυσικά χαρακτηριστικά των Σκλαβηνών και των Αντών είναι ένας κοινός τύπος καθώς παραπέμπει σε εκείνη του Αμμιανού Μαρκελλίνου για τους Αλανούς.¹⁷⁰ Ο ίδιος μελετητής ωστόσο έχει υπερτονίσει τις αναφορές που σχετίζονται με τους νομαδικούς λαούς (τους Ούννους ή τους *Μασσαγέτες*), με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζει τον τρόπο ζωής των Σκλαβηνών και των Αντών ως ημινομαδικό και τους ίδιους ως κυνηγούς και ποιμένες. Στο γεγονός αυτό συνέβαλε και το ότι, κατά την άποψή του, οι δύο σλαβικοί λαοί αποτελούσαν στην οπτική των Βυζαντινών τμήμα των νομαδικών μεταναστεύσεων από τα ανατολικά προς τα δυτικά.¹⁷¹

Η επισήμανση κοινών τύπων αφορά και στα σχετικά με τον οπλισμό και τη στρατιωτική οργάνωση των πρώιμων Σλάβων. Η πληροφορία ότι οι αυτοί μάχονται πεζοί παραπέμπει σε έναν κοινό τύπο για τους Γερμανούς, όπως και για τους Venethi, γνωστό ήδη από την εποχή του Τάκιτου.¹⁷² Συμπληρωματική στον πενιχρό οπλισμό των Σλάβων είναι και η μαρτυρία του Προκόπιου για χρήση ροπαλου κατά την εξόντωση των αιχμάλωτων κατοίκων της Τόπειρου στη Θράκη το 550.¹⁷³ Από τις πολεμικές συγκρούσεις, στις οποίες οι Βυζαντινοί διέκριναν ως χαρακτηρι-

169 Shlosser 2003:77.

170 Αμμιανός Μαρκελλίνος, *Res gestae*, XXXI, 2.21: 248: *Proceri autem Halani paene sunt omnes et pulchri, crinibus mediocriter flavis, oculorum temperata torvitate terribiles et armorum levitate veloces, Hunisque per omnia suppare verum victu mitiores et cultu, latrocinando et venando ad usque Maeotica stagna et Cimmerium Bosphorum, itidemque Armenios discurrentes et Mediam*. Werner 1980:587. Βλ. επίσης Waldmüller 1976:30. Shlosser 2003:76, η οποία θεωρεί ότι ο Προκόπιος διαχωρίζει τα φυσικά τους χαρακτηριστικά από εκείνα των υπολοίπων «βαρβάρων». Ζίνκονιό 2007:33.

171 Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 24: 358: *ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικήσεως ἕκαστοι χάρον' στο ίδιο 24, 358: δίαταν δὲ σκληρὰν τε καὶ ἀημελημένην, ὡσπερ οἱ Μασσαγέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσι, καὶ ρύπου ἤπερ ἐκείνοι ἐνδελεχέστατα γέμουσι, πονηροὶ μέντοι ἢ κακοῦργοι ὡς ἤκιστα τυγχάνουσιν ὄντες, ἀλλὰ κὰν τῷ ἀφελεῖ διασώζουσι τὸ Οὐννικὸν ἦθος*. Vernadsky 1939:63-64. Werner 1980:575, 580. Shlosser 2003:76-77, η οποία εκλαμβάνει τη συγκεκριμένη μαρτυρία ως ένδειξη νομαδικών επιδράσεων στους Σλάβους.

172 Βλ. παραπάνω, υποσ. 66. Shlosser 2003:76. Καρδαράς 2008α:186 υποσ. 2.

173 Προκόπιος, *Ἰστὴρ τῶν πολέμων*, VII, 38. 21: 470: *... εἶτα ροπάλοις αὐτοὺς κατὰ κόρρησ ἐνδελεχέστατα παίοντες, ὡς δὴ κύνας ἢ ὄφεις ἢ ἄλλο τι θηρίον διέφθειρον*. Shlosser 2003:78. Καρδαράς 2008α:187.

στικό των Αντών τη γενναιότητά τους και των Σκλαβηνών τον μεγάλο αριθμό τους, προήλθε και η υπόθεση ότι οι Άντες ηγούνταν στον πόλεμο επάνω στη μεγάλη μάζα των Σκλαβηνών.¹⁷⁴

Σύμφωνα με τον Τ. Ζίνκονιέ, η απλοϊκή εικόνα των Σλάβων στρατιωτών, με τον φτωχό οπλισμό, και κατ'επέκταση με τη μικρή ισχύ που αυτός συνεπάγεται, φαίνεται να αναιρείται από μαρτυρίες του ίδιου του Προκόπιου στο *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, όπου αναφέρεται επικράτηση των Σλάβων επί των Βυζαντινών σε ανοικτή μάχη ή η άλωση οχυρωμένων πόλεων, όπως η Τόπειρος. Για αυτές τις αντιφάσεις προβάλλεται ως ερμηνεία το ότι οι Βυζαντινοί συγγραφείς, έχοντας υπεροπτική στάση απέναντι στους βαρβαρικούς λαούς, είτε δεν κατανοούσαν επαρκώς είτε δεν ήθελαν να αποδώσουν την πραγματικότητα, που ήταν το καλό επίπεδο της πολεμικής τέχνης και της στρατιωτικής οργάνωσης των πρώιμων Σλάβων.¹⁷⁵

Συμπερασματικά, στη συγκριτική εξέταση των πληροφοριών του Προκόπιου και του Ιορδάνη παρατηρείται ένα μεγάλο εύρος αποκλίσεων αναφορικά με τους Άντες (ή και τους Σκλαβηνούς) που αφορούν στην απώτερη καταγωγή τους (Σπόροι και Venethi), τον τρόπο ζωής ή τον χώρο εγκατάστασης (νομαδικός για τον Προκόπιο, διαβίωση σε δάση και έλη για τον Ιορδάνη), αλλά και το πολιτικό τους σύστημα (*δημοκρατία*, σε αντίθεση με την αναφορά σε βασιλιά και ανώτατους άρχοντες κατά τον 4ο αιώνα).¹⁷⁶ Με βάση επίσης τις μαρτυρίες για τον γεωγραφικό χώρο εγκατάστασης, υποστηρίζεται ότι εκείνες του Ιορδάνη ανταποκρίνονται στα δεδομένα της περιόδου 490-520 για τη *Σκυθία*, καθώς αντλεί από γοθτικές πηγές, ενώ του Προκόπιου αντανακλούν την πραγματικότητα των μέσων του βου αιώνα.¹⁷⁷

Ο Προκόπιος παρέχει τις πρώτες πληροφορίες για τις θρησκευτικές δοξασίες των Σλάβων. Ο θεός της αστραπής, στον οποίο αναφέρεται, είναι ο Περούν, «η μυθολογική προσωποποίηση του φυσικού φαινομένου που κτυπά από τον ουρανό τη γη», ενώ λατρευτικό αντικείμενο αποτελούσε και η δρυς, σύμβολο του Περούν στη γη. Ο Περούν ωστόσο φαίνεται ότι δεν είχε τη θέση του ύψιστου θεού σε ένα σλαβικό πάνθεον,

174 Werner 1980:574, 580.

175 Živković 2007:51, 55-56. Για τις συγκρούσεις βλ. Καρδαράς 2008α:187, 194-195.

176 Curta 1999:326-327. Βλ. επίσης Werner 1980:578-579.

177 Kazanski 2013:38-40.

αντίστοιχο με το αρχαίο ελληνικό.¹⁷⁸ Στους πρώιμους Σλάβους υπήρχε πολυθεϊστικό θρησκευτικό σύστημα και η θρησκεία τους χαρακτηρίζεται ως ανιμιστική (λατρεία των φυσικών δυνάμεων). Οι Σλάβοι προσωποποιούσαν τους θεούς τους και οι μορφές που τους έδιναν προέρχονταν από τα στοιχεία της φύσης, κυρίως όμως τιμούσαν τον ήλιο, τον οποίο θεωρούσαν δημιουργό της ζωής. Με τις λατρείες των σλαβικών θεοτήτων, οι οποίες πραγματοποιούνταν σε ιερά άλση, σχετίζονται ορισμένα ξύλινα (από φιλύρα) ή λίθινα ειδώλια θεοτήτων, τα οποία όμως χρονολογούνται στους Μέσους Χρόνους. Το όνομα της κυρίαρχης θεότητας (ο Περούν), που βρισκόταν υπεράνω των υπολοίπων και σε αυτόν γίνονταν θυσίες, δεν ήταν ταυτόσημο σε όλους τους Σλάβους, αλλά διέφερε από περιοχή σε περιοχή (π.χ. Svedovid στη Βαλτική και Dabog στους Νοτιοσλάβους). Πλήθος άλλων θεοτήτων ταυτίζονταν με τον ουρανό (Svarog), τον πόλεμο (Jarovit και Rigevit), την άνοιξη (Vesna), την υγεία (Ziva) κ.ά.¹⁷⁹

Σε ορισμένες σλαβικές εγκαταστάσεις βόρεια του Κάτω Δούναβη (όπως στη Μολδαβία) εντοπίστηκαν σιδερένια μαχαίρια κοσμημένα με έλικες στο επάνω μέρος της λαβής, τα οποία χρονολογούνται στον 8ο αιώνα και είχαν ίσως μαγική-θρησκευτική χρήση. Από τον ίδιο χώρο (Hanska, Trebujeni, Dănceni) προέρχονται και αρκετά πήλινα αγαλματίδια για λατρευτική χρήση με μορφή ανθρώπων ή ζώων, τα οποία χρονολογούνται από τον 7ο έως τον 10ο αιώνα και έχουν αντιστοιχίες με παρόμοια ευρήματα στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη.¹⁸⁰ Ως αντανάκλαση των ειδωλολατρικών τελετών των Σλάβων έχει θεωρηθεί και η λεπτομερής περιγραφή του Προκόπιου για τον απάνθρωπο τρόπο εξόντωσης των κατοίκων της Τόπειρου, αρχικά με ανασκολοπισμό, στη συνέχεια με κτυπήματα ροπάλου στο κεφάλι και τέλος η ρίψη τους στην πυρά μαζί με ζώα.¹⁸¹

Αναφορικά με τα έθιμα, η λυκανθρωπία που αναφέρει ο Ηρόδοτος για τους Νευρούς¹⁸² συσχετίστηκε με τη μαρτυρία του Ψευδοκισαρίου

178 Μαλιγκούδης 1997:22-25. Luján 2008:106.

179 Βλ. σχετικά Waldmüller 1976:29. Milchev 1980:283-284. Werner 1980:580. Κραλίδης 2003:148-149, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τα σλαβικά ξύλινα ειδώλια βλ. Capelle 1999:219-229.

180 Teodor 1997:304-305.

181 Βλ. παραπάνω, υποσ. 173. Luján 2008:107-110.

182 Βλ. παραπάνω, υποσ. 94.

για τους πρώιμους Σλάβους: πως λοιπόν συμβαίνει εκείνοι που ζουν εκατέρωθεν του ποταμού, οι Σκλαβηνοί και οι Φυσωνίτες, οι οποίοι ονομάζονται και Δανούβιοι, οι πρώτοι να καταβροχθίζουν ευχάριστα τους γυναικείους μαστούς, όταν είναι γεμάτοι με γάλα, και πετούν τα βρέφη που θηλάζουν στις πέτρες σαν τα ποντίκια, και οι δεύτεροι να απέχουν ακόμη και από τη νόμιμη και επιτρεπτή κρεοφαγία; Γιατί οι πρώτοι είναι άγριοι, αυτόνομοι και δεν εξουσιάζονται από κάποιον και συνεχώς φονεύουν τον ηγεμόνα και άρχοντά τους όταν τρώνε μαζί του ή όταν τον ακολουθούν; Γιατί τρώνε αλεπούδες, αγριόγατες και αγριογούρουνα και καλούν ο ένας τον άλλο μιμούμενοι το ουρλιαχτό των λύκων, ενώ οι δεύτεροι απέχουν από κάθε είδους αδηφαγία και υποτάσσονται και υπακούουν στον πρώτο τυχόντα;¹⁸³

Ο Ψευδοκαισάριος, ένας μονοφυσίτης μοναχός στη μονή των Ακοιμήτων, εκλαμβανόταν συχνά στο παρελθόν ως η παλαιότερη μαρτυρία για τους πρώιμους Σλάβους και επικρατούσε η άποψη ότι το έργο του συντάχθηκε γύρω στο 540.¹⁸⁴ Νεότερες προσεγγίσεις όμως διακρίνουν εύλογα τα ίχνη των μαρτυριών του Προκόπιου στο συμπλήμα του Ψευδοκαισάριου και το χρονολογούν λίγα χρόνια μετά το *Ἰπέρ τῶν πολέμων*, γύρω στο 560.¹⁸⁵ Πιθανές πηγές για την αφήγηση του Ψευδοκαισάριου θα μπορούσαν να είναι έμποροι ή στρατιώτες της μεθορίου στον Κάτω Δούναβη.¹⁸⁶ Η θέση του F. Curta ότι ο μοναχός αυτός είχε επισκεφθεί τον Δούναβη, και κατά συνέπεια ήταν αυτόπτης μάρτυρας, δεν μπορεί ευκολα να γίνει αποδεκτή. Ο Curta στηρίζει το επιχειρημά του στο γεγονός ότι ο Ψευδοκαισάριος χρησιμοποιεί ένα βιβλικό όνο-

183 *Καισάριος, Διάλογοι Τέσσαρες*, II, 110: 985: *πῶς δ' ἐν ἐτέρῳ τμήματι ὄντες οἱ Σκλαυηνοὶ καὶ Φυσωνῖται, οἱ καὶ Δανούβιοι προσαγορευόμενοι, οἱ μὲν γυναικομαστοβοροῦσιν ἡδέως, διὰ τὸ πεπληρῶσθαι τοῦ γάλακτος, μῶν δίκην τοὺς ὑποτίθους ταῖς πέτραις ἐπαράττοντες' οἱ δὲ καὶ τῆς νομίμης καὶ ἀδιαβλήτου κρεωβορίας ἀπέχονται; καὶ οἱ μὲν ὑπάρχουσιν αὐθάδεις, αὐτόνομοι, ἀνηγεμόνευτοι, συνεχῶς ἀναιροῦντες, συνεσθιόμενοι ἢ συνοδεύοντες, τῶν σφῶν ἡγεμόνα καὶ ἄρχοντα, ἄλωπεκας καὶ τὰς ἐνδρύμους κάττας καὶ μονιούς ἐσθιοντες, καὶ τῆ λύκων ὠρυγῆ σφᾶς προσκαλούμενοι' οἱ δὲ καὶ ἀδδηφαγίας ἀπέχονται, καὶ τῷ τυχόντι ὑποταττόμενοι καὶ ὑπέκοντες; Duichev 1965:29-30. Μαλιγκούδης 1997:151. Curta 2001:43-44, 325-326, όπου και ενδεικτική παράθεση υποστηρικτών ή πολέμων της αξιοπιστίας της πηγής. Για τη θεώρηση της πληροφορίας ως κοινό τόπο στις αρχαίες πηγές βλ. Panzer 2002:13.*

184 Βλ. Duichev 1965:35-38. Waldmüller 1976:13-14. Μαλιγκούδης 1991:45-46' του ίδιου 1997:151-152.

185 Curta 2001:43-44.

186 Ζίνκονιέ 2007:33. Πιθανή θεωρεί την καταγωγή του Ψευδοκαισάριου από τον χώρο της Βαλκανικής ο Duichev (1965:42).

μα για τον Δούναβη (*Φυσών*), κυρίως όμως το όνομα *Ριπιανοί* για τους κατοίκους των παραδουνάβιων περιοχών.¹⁸⁷ Το όνομα αυτό ο Ψευδοκαισάριος θα μπορούσε κάλλιστα να το γνωρίζει από την ορολογία της ύστερης Αρχαιότητας, όπου το όνομα *ripenses* ή *riparii* (γίρα=όχθη) δήλωνε τα μεθοριακά στρατεύματα και ήταν συνώνυμο των *limitanei*. Ο ίδιος μελετητής επίσης υποστηρίζει ότι ο Ψευδοκαισάριος αποσκοπούσε στην ανασκευή της λεγόμενης *θεωρίας των κλιμάτων* (*Milieutheorie*). Σύμφωνα με αυτή, ο χαρακτήρας μίας δεδομένης εθνικής ομάδας διαμορφώνεται υπό την επίδραση του χώρου και του κλίματος όπου ζει. Ο Ψευδοκαισάριος, αντίθετα, ήθελε να δείξει ότι διαφορετικοί μεταξύ τους λαοί μπορούσαν να ζήσουν στην ίδια κλιματική ζώνη, φέρνοντας ως παράδειγμα τους άγριους Σκλαβηγούς και τους ήπιους *Φυσωνίτες*.¹⁸⁸ Από την άλλη πλευρά, ο Curta, δίχως να τοποθετείται στο θέμα της αξιοπιστίας του αποσπάσματος, υποθέτει ότι πίσω από τον τρόπο συνεννόησης με κραυγές λύκων υποδηλώνονται ίσως απόκρυφες κοινότητες νεαρών πολεμιστών.¹⁸⁹

Ένας από τους υποστηρικτές της αξιοπιστίας του Ψευδοκαισαρίου είναι ο Φ. Μαλιγκούδης, ο οποίος ωστόσο στέκεται κριτικά σε μέρος των πληροφοριών, όπως τα σχετικά με τη βρεφοκτονία.¹⁹⁰ Αναφορικά με το έθιμο να καταβροχθίζουν οι άνδρες το γάλα των γυναικών και να μιμούνται τις κραυγές των λύκων, ο Μαλιγκούδης αποδέχεται την άποψη ότι δεν πρόκειται για κοινούς τόπους, αλλά για αυθεντικές πληροφορίες. Επιχειρώντας ακόμη να διακρίνει πιθανές δοξασίες των Σλάβων μέσα από την αφήγηση του Ψευδοκαισαρίου, ανατρέχει στη λαϊκή παράδοσή τους και, στηριζόμενος στο τοπωνυμικό υλικό, καταγράφει προφορικές παραδόσεις από περιοχές του ελλαδικού χώρου που σχετίζονται με τις σλαβικές εγκαταστάσεις. Οι παραδόσεις αυτές αφορούν σε δαιμόνια που κλέβουν το γάλα ή προκαλούν ζημιές στα κοπάδια.¹⁹¹

Ο Μαλιγκούδης ερμηνεύει επίσης την πληροφορία για την κραυγή των λύκων στους Σκλαβηγούς ως σχετιζόμενη με τα ήθη και έθιμα των

187 Curta 2001:44, 326. Για το όνομα *Φυσών* στις πηγές βλ. Duichev 1965:33-35.

188 Curta 2001:44, 326. Παρόμοια και η θέση του Duichev (1965:38-39), ο οποίος απορρίπτει και την αξιοπιστία των πληροφοριών του Ψευδοκαισαρίου για τους πρώιμους Σλάβους.

189 Curta 2001:325-326.

190 Μαλιγκούδης 1997:152-153.

191 Μαλιγκούδης 1997:153-158. Živković 2007:32.

Σλάβων, στην προκειμένη περίπτωση με τη λυκανθρωπία και τις συνακόλουθες μεταμφιέσεις. Ταυτόχρονα, συνδέει με αυτά τις μαρτυρίες του Ηρόδοτου για τους Νευρούς και παραθέτει επίσης την επιβίωση του εθίμου σε αντίστοιχες με τις παραπάνω εγκαταστάσεις.¹⁹² Τέλος, αποδέχεται τη θέση του I. Duichev για την ταύτιση των Φυσωνιτών με τους Άντες, βλέποντας τη σύναψη συνθήκης με το Βυζάντιο το 545/46 ως επιβεβαίωση για το ότι *τῶ τυχόντι ὑποταττόμενοι καὶ ὑπέικοντες*.¹⁹³

Η παραπάνω θέση υπέρ της ταύτισης των Φυσωνιτών με τους Άντες πέρα από το ζήτημα της ετυμολογίας και της μη υποταγής τους, αλλά συμμαχίας τους με το Βυζάντιο, δεν ευσταθεί κατά την άποψή μας κυρίως για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι το γεγονός ότι στον Ψευδοκαισάριο υπάρχει εμφανής διαφοροποίηση των Σκλαβηνών και των Φυσωνιτών ως προς τα ήθη και έθιμα, γεγονός που, εφόσον οι Φυσωνίτες ταυτίζονται με τους Άντες, αντικρούει τις κύριες και πλέον αξιόπιστες πηγές, όπως ο Προκόπιος και ο Μαυρίκιος. Οι Φυσωνίτες (Δανούβιοι ή Ριπιανοί), όπως ορθά επισημαίνει ο Curta, είναι οι κάτοικοι της Παρόχθιας Δακίας,¹⁹⁴ με άλλα λόγια οι τοπικοί χριστιανικοί πληθυσμοί του Κάτω Δούναβη που ακολουθούσαν τη νηστεία και υφίσταντο τις επιθέσεις και λεηλασίες του πρώτου τυχόντα. Η διάκριση του χώρου μεταξύ Σκλαβηνών και Φυσωνιτών (*πῶς δ' ἐν ἐτέρῳ τμήματι ὄντες οἱ Σκλαυηνοὶ καὶ Φυσωνῖται*) σχετίζεται με τη διαβίωση των πρώτων στη βόρεια και των δεύτερων στη νότια όχθη του ποταμού και όχι γενικά σε μία άλλη περιοχή, όπως αποδίδουν το *ἐν ἐτέρῳ τμήματι* ο I. Duichev και ο Φ. Μαλιγκούδης. Αυτό ερμηνεύει και την έκπληξη του Ψευδοκαισάριου για τις μεγάλες πολιτισμικές τους διαφορές, αν και ζουν τόσο κοντά.

Για τους Σκλαβηνούς επίσης, ο Ψευδοκαισάριος δίνει έμφαση σε έθιμα, τα οποία υποδηλώνουν βαρβαρότητα και κατώτερο πολιτισμικό επίπεδο (*γυναικομαστοβοροῦσιν ἡδέως, τῇ λύκων ὠρυγῇ σφᾶς προσκαλούμενοι*, κ.ά.). Τα στοιχεία αυτά είναι μέρος της εικόνας των βαρβαρικών λαών, για τους οποίους διαδίδονταν ποικίλες φανταστικές ειδήσεις, στην προκειμένη περίπτωση τα παραπάνω έθιμα αλλά και η βρώση

192 Μαλιγκούδης 1997:157-160. Ζίνκονιέ 2007:32. Για τον κοινό τόπο της κραυγής και τις πιθανές στρατιωτικές ή κοινωνικές του προεκτάσεις βλ. Curta 2001:325-326. Καρδαράς 2008α:195-196.

193 Duichev 1965:35. Μαλιγκούδης 1997:152.

194 Curta 2001:348. Ζίνκονιέ 2007:32, ο οποίος ταυτίζει τους Φυσωνίτες με εκρωμαϊσμένους Δάκες ή Θράκες.

άγριων ζώων. Αυτή ακριβώς η εικόνα συνδέεται με την εμφάνιση των τελευταίων στα σύνορα της Αυτοκρατορίας και τις επιθέσεις τους στα βυζαντινά εδάφη.¹⁹⁵

Ο δεύτερος λόγος απόρριψης της ταύτισης είναι ότι στην περιγραφή του Ψευδοκαισάριου διακρίνει κανείς κοινούς τόπους, οι οποίοι παρέμπουν στις πληροφορίες του Ηρόδοτου για τους Σκύθες. Αυτό δεν αφορά μόνο στα όσα αναφέρθηκαν ήδη για τους Νευρούς, αλλά και στη συνήθεια των Σκυθών (μετέπειτα και άλλων νομαδικών λαών) να σκοτώνουν τον ηγεμόνα τους, όπως στην περίπτωση του πολυταξιδεμένου Ανάχαρση και του Σκύλη, ο οποίος έκλινε προς τα ελληνικά ήθη.¹⁹⁶ Πιθανότατα ο Ψευδοκαισάριος διέκρινε στους Σκλαβηνούς ένα ακόμη σκυθικό έθνος και κατά την άποψή μας η μαρτυρία του δεν αποτελεί παράθεση αυθεντικών σλαβικών εθίμων ούτε προσφέρει κάποια ιδιαίτερη –και επιπλέον– πληροφορία για τους πρώιμους Σλάβους (ειδικότερα τους Σκλαβηνούς) συγκριτικά με τις υπόλοιπες πηγές. Από την άλλη πλευρά, η εξέταση των λαϊκών παραδόσεων δείχνει ότι οι Σλάβοι είχαν υιοθετήσει στις θρησκευτικές τους δοξασίες έθιμα και από τον περίγυρό τους, γεγονός που επισημαίνει και ο Φ. Μαλιγκούδης.¹⁹⁷

Οι παραδόσεις γύρω από την κλοπή του γάλακτος εντοπίζονται εξίσου στον Ηρόδοτο, ο οποίος αναφέρει ότι οι Σκύθες τύφλωναν τους δούλους τους για να μην κλέβουν το γάλα.¹⁹⁸ Διάφορες, ακόμη και σχετικές με το *γυναικομαστοβοροῦσιν ἡδέως*, μαρτυρίες συνδέονται, μεταξύ άλλων, με μύθους της Αρχαιότητας για τις Αμαζόνες ή τους Χαβαρηνούς, τους οποίους καταγράφει ο Στέφανος Βυζάντιος.¹⁹⁹ Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι ο Duichev επισημαίνει για το υπό συζήτηση απόσπασμα του Ψευδοκαισάριου πως δεν είναι αυθεντικό, αλλά αποτελεί παραλλα-

195 Duichev 1965:41-42. Waldmüller 1976:14.

196 Ηρόδοτος, *Ιστορία*, IV, 76-80, 276-282. Βλ. σχετικά Κραλίδης 2003:145, 169-180. Bichler 2004:104.

197 Μαλιγκούδης 1997:157.

198 Ηρόδοτος, *Ιστορία*, IV, 2: 198-200: *Τὸς δὲ δούλους οἱ Σκύθαι πάντας τυφλοῦσι τοῦ γάλακτος εἵνεκεν τοῦ πίνουσι ποιεῦντες ὧδε. ἐπεὰν φυσητήρας λάβωσι ὄστεινους ἀύλοισι προσεμφερεστάτους, τούτους ἐσθέντες ἐς τῶν θηλέων ἵπων τὰ ἄρθρα φυσῶσι τοῖσι στόμασι, ἄλλοι δὲ ἄλλων φυσῶντων ἀμέλγουσι. φασὶ δὲ τοῦδε εἵνεκα τοῦτο ποιεῖν τὰς φλέβας τε πίμπλασθαι φυσωμένας τῆς ἵπου καὶ τὸ οὔθαρ κατίεσθαι. ἐπεὰν δὲ ἀμέλξωσι τὸ γάλα, ἐσχέαντες ἐς ξύλινα ἀγγήια κοῖλα καὶ περιστίζαντες κατὰ τὰ ἀγγήια τοὺς τυφλοὺς δονέουσι τὸ γάλα, καὶ τὸ μὲν αὐτοῦ ἐπιστάμενον ἀπαρύσαντες ἠγεῦνται εἶναι τιμώτερον, τὸ δ' ὑπιστάμενον ἦσσαν τοῦ ἐτέρου. τούτων μὲν εἵνεκα ἅπαντα τὸν ἂν λάβωσι οἱ Σκύθαι ἐκτυφλοῦσιν οὐ γὰρ ἀρόται εἰσὶ ἀλλὰ νομάδες.*

199 Βλ. Duichev 1965:40-41.

γή μίας περιγραφής του Βαρδεσάνη (154-222 μ.Χ.) για τους Ινδούς και τους Πέρσες, όπου καταγράφεται και η ανθρωποφαγία των πρώτων, και πως ο Ψευδοκαισάριος προσαρμοσε τις αναφορές του Βαρδεσάνη στους Σλάβους.²⁰⁰ Σύμφωνα με τον Duichen, οι μαρτυρίες του Ψευδοκαισάριου για τους Σλάβους «δεν είναι τίποτε άλλο από μία παραλλαγή των αρχαίων μύθων για τους Γέτες, τους Θράκες και τους Δάκες».²⁰¹

Περίπου μισό αιώνα αργότερα²⁰² ο Μαυρίκιος παρουσιάζει μία πληρέστερη και καλύτερα διαρθρωμένη εικόνα για τους πρώιμους Σλάβους στο ενδέκατο βιβλίο του *Στρατηγικού*. Αντίστοιχα με τον Προκόπιο, ο Μαυρίκιος εκλαμβάνει τους *Σκλάβους* και τους *Άντες* ως δύο λαούς με κοινά χαρακτηριστικά (ήθη, έθιμα, πολεμική τέχνη κ.ά.). Ταυτόχρονα, και παρά το γεγονός ότι ήταν σύμμαχοι των Βυζαντινών από το 545/46, οι *Άντες* κατατάσσονται μαζί με τους *Σκλάβους* ανάμεσα στους εν δυνάμει εχθρούς της αυτοκρατορίας.²⁰³ Η περιγραφή του *Στρατηγικού* αρχίζει με την επισήμανση του κοινού τους τρόπου ζωής και συμπεριφοράς, την αγάπη τους για την ελευθερία και την αποστρόφη τους προς την επιβολή εξουσίας επάνω τους.²⁰⁴ Επαναλαμβάνεται το θέμα των σκληρών συνθηκών διαβίωσης και της αντοχής τους στα φυσικά φαινόμενα²⁰⁵ και ακολούθως παρατίθενται πληροφορίες όπως:

α) Η φιλική τους στάση απέναντι στους ξένους και στους αιχμαλώτους.²⁰⁶

β) Ο αγροτικός χαρακτήρας της κοινωνίας τους και η παραγωγή προϊόντων, όπως ο *κέγχρος* (κεχρί) και ο *έλυμος* (αγριοβρώμη, άγρια σίκαλη).²⁰⁷

200 Στο ίδιο:31-33, όπου και τα σχετικά αποσπάσματα.

201 Στο ίδιο:40.

202 Για το ζήτημα της χρονολόγησης του *Στρατηγικού* βλ. Shlosser 2003:81-82. Καρδαράς 2010:199 υποσ. 588.

203 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 370-386. (*Πῶς δεῖ Σκλάβοις καὶ Ἄνταις καὶ τοῖς τοιοῦτοις ἀρμόζεσθαι*). Waldmüller 1976: 22-26. Kazanski 1995-1996:197. Curta 2001:50-52, 346-347.

204 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 370-372, 3-5: *Τὰ ἔθνη τῶν Σκλάβων καὶ Ἄντων ὁμοδιαίτα τε καὶ ὁμότροπά εἰσι καὶ ἔλευθερα, μηδαμῶς δουλοῦσθαι ἢ ἄρχεσθαι πειθόμενα, καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ, ...* Panzer 2002:27. Živković 2007:32, 46.

205 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 372, 5-7: *πολύανδρα τε καὶ τληπαθῆ, φέροντα ῥαδίως καὶ καύσωνα καὶ ψύχος καὶ βροχὴν καὶ σώματος γυμνότητα καὶ τὴν τῶν δαπανημάτων ἐνδειαν* στο ίδιο 376,85: *... καὶ τῆς φαμιλίας αὐτῶν ταπεινῆς οὔσης, οἶα γυμνῆς, ...* Panzer 2002:27. Živković 2007:33.

206 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 372, 8-16. Waldmüller 1976:28. Panzer 2002:28.

207 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 372, 17-18: *Ὑπεστὶν δὲ αὐτοῖς πλῆθος ἀλόγων παντοίων καὶ γεννημάτων ἐν θημωνίαις ἀποκείμενοι, καὶ μάλιστα κέγχρου καὶ ἐλύμου*. Dolinescu-Ferche 1979:172-173. Panzer 2002:28. Živković 2007:33.

γ) Η συνήθεια πολλών γυναικών να αυτοκτονούν μετά τον θάνατο του συζύγου τους.²⁰⁸

δ) Ο χώρος της διαβίωσής τους, που είναι τα δάση, οι ποταμοί, τα έλη και οι δύσβατες λίμνες, στοιχεία που προσφέρουν φυσική οχύρωση στις εγκαταστάσεις τους. Εμφανίζονται επίσης ιδιαίτερα εξοικειωμένοι με το υγρό στοιχείο (έμπειροι στη διάβαση των ποταμών και αντοχή μέσα στο νερό).²⁰⁹

ε) Η συνήθεια να κρύβουν τα αγαθά και να εμφανίζουν μόνο τα απολύτως απαραίτητα.²¹⁰

Καθώς πρόκειται για στρατιωτικό εγχειρίδιο, το *Στρατηγικόν* δίνει έμφαση στην πολεμική τέχνη των πρώιμων Σλάβων. Σε συνάρτηση με τις μορφολογικές συνθήκες του χώρου διαβίωσής τους, αυτοί ακολουθούσαν τακτικές ανορθόδοξου πολέμου και απέφευγαν τη μάχη εκ του συστάδην. Αντίθετα, στηρίζονταν στις ενέδρες, τους αιφνιδιασμούς και σε ποικίλα τεχνάσματα για τη φθορά και εξαπάτηση του αντιπάλου σε στενούς και απόκρημνους χώρους.²¹¹ Γίνεται επίσης αναφορά στις εφόδους των νεώτερων σε ηλικία Σλάβων εναντίον των Βυζαντινών, όταν οι τελευταίοι πλησίαζαν στους σλαβικούς οικισμούς.²¹²

208 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 372, 18-22: *Σωφρονοῦσι δὲ καὶ τὰ θήλεα αὐτῶν ὑπὲρ πᾶσαν φύσιν ἀνθρώπου, ὥστε πολλὰς αὐτῶν τὴν τῶν ἰδίων ἀνδρῶν τελευτὴν ἴδιον ἠγεῖσθαι θάνατον καὶ ἀποπνίγειν ἑαυτὰς ἐκουσίως οὐχ ἠγουμένας ζωὴν τὴν ἐν χρεῖα διαγωγὴν.* Braichevs'kii 1953/2:22, 31. Panzer 2002:28. Για τις θέσεις γύρω από την πατριαρχική ή μητριαρχική δομή της οικογένειας στους πρώιμους Σλάβους βλ. Μαλιγκούδης 1997:19-20.

209 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 372, 23-24: *Ἐν ὕλαις δὲ καὶ ποταμοῖς καὶ τέλμασι καὶ λίμναις δυσβάτοις οἰκοῦντα ...* στο ίδιο 372-374, 31-43 (βλ. και XII Β' 20. 3-5, 458). Braichevs'kii 1953/2:24, 29. Dolinescu-Ferche 1979:174. Panzer 2002:28. *Grotowski* 2005:12.

210 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 372, 24-27. Dolinescu-Ferche 1979:174. Panzer 2002:28.

211 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 372, 27-31: *Καὶ βίον ζῶντα ληστρικὸν φιλοῦσιν ἐν τοῖς δασείαις καὶ στενοῖς καὶ κρημνώδεσι τόποις τὰς κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν ἐγχειρήσεις ἐργάζεσθαι. Κέχρηται δὲ ἐπιτηδείαις ταῖς ἐνέδραις καὶ τοῖς αἰφνιδιάσμασι καὶ κλοπαῖς ἐν τε νυξὶ καὶ ἡμέραις πολλὰς μεθόδους σχηματιζόμενα* στο ίδιο 374-376, 51-63. Braichevs'kii 1953/2:22. Waldmüller 1976:28. Panzer 2002:29. Shlosser 2003:78-79. Ζίνκονιό 2007:34, 51, 57, σύμφωνα με τον οποίο στο *Στρατηγικόν* υπάρχουν ενδείξεις και για τακτικές κινήσεις σε ομαλό πεδίο (επίθεση και υποχώρηση κατά περίπτωση). *Καρδαράς* 2008α:193-195. Παρεμφερής ως προς το στοιχείο του αιφνιδιασμού είναι και η μαρτυρία της λεγόμενης *Ανώνυμης Στρατιωτικής Πραγματείας*, η οποία χρονολογείται γύρω στο 570 (*Περὶ ἐνέδρας*, 125-126): *ἐπιτηδείαις δὲ γινόμεναι τὰ μέγιστα συμβάλλονται τοῖς ἐγχειροῦσιν αἱ γὰρ αἰφνίδιοι καὶ ἀδόκητοι ἐπελεύσεις ἀμεθόδευτοι καὶ φοβερώτεροι τυγχάνουσι, γίνονται δὲ ὡς ἐπίπαν ἐπιτηδείων πρὸς τὰ ξανθὰ ἔθνη καὶ πρὸς Ἄντας καὶ Σκλάβους καὶ Σαρρακηνούς καὶ πρὸς Πέρσας, πρὸς δὲ τὰ Σκυθικὰ οὐχ οὕτως, ἀλλὰ μάλλον καὶ φυλάττεσθαι τὰς παρ' αὐτῶν γινόμενας ἐνέδρας χρῆ, ἐὰν πλείους ὦσι, ἐπιτηδείαις πρὸς τοῦτο ἐχόντων αὐτῶν καὶ τοῦτο παλμάριον φυσικὸν κεκτημένων...* Dain 1967:346. Motsia 2011/5:39. Βλ. επίσης *Svod*:361-363.

212 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 382, 172-175: *Ἐξπληκτοὶ δὲ οἱ νεώτεροι αὐτῶν γινόμενοι, ὡς ἐκκαιροῦντες λεληθότως τοῖς στρατιώταις ἐπέρχονται, ὡς ἐντεῦθεν μὴδὲν δύνασθαι εἰς βλάβην τῶν ἐχθρῶν ἐργάζεσθαι τοὺς τὴν ἔφοδον μετ' αὐτῶν ποιομένους.* Kazanski 1995-1996:197. Curta 2001:325.

Αντίστοιχα με τον τρόπο ζωής, παρουσιάζεται εξίσου λιτός και ο οπλισμός τους, για τον οποίο ο Μαυρίκιος αναφέρει σχετικά: *οπλίζονται με μικρά ακόντια, δύο ο κάθε άνδρας, ενώ κάποιοι από αυτούς έχουν και μεγάλες ασπίδες (σκουτάρια), που μεταφέρονται όμως δύσκολα. Χρησιμοποιούν επίσης ξύλινα τόξα και μικρά βέλη ποτισμένα με δηλητήριο, το οποίο είναι δραστικό. Αυτός που θα βληθεί πρέπει να λάβει αντίδοτο ή κάποια άλλη ιατρική βοήθεια ή να χαράξει την πληγή για να μην διαχυθεί το δηλητήριο στο υπόλοιπο σώμα.*²¹³ Στο Στρατηγικόν επίσης συνίσταται για τους ελαφρά οπλισμένους πεζούς των Βυζαντινών ένα ελαφρύ ακόντιο ρίψης, το οποίο ο συγγραφέας ονομάζει *λαγκίδιον σκλαβινίσκιον*. Το μέγεθος του ήταν σχετικά μικρό και πιθανόν σχετίζεται με τις αναφορές στον οπλισμό των Σλάβων τόσο στο ίδιο το *Στρατηγικόν* όσο και στον Ιωάννη Εφέσου (*λογχάδια*).²¹⁴

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω δεδομένα, δίνονται και οι αντίστοιχες οδηγίες για την αντιμετώπιση των *Σκλάβων* και των *Αντών*, οι οποίες έχουν ως κύρια σημεία την αναζήτηση ευρέως και ομαλού πεδίου μάχης, τη λήψη μέτρων για την ασφαλή πορεία ή στρατοπέδευση, τη διαφύλαξη των εφοδίων ή των πολεμικών μέσων, τη χρήση ελαφρά οπλισμένων πεζών και ιππέων (ακοντιστών και τοξοβόλων), τη δυνατότητα διάβασης των ποταμών, καθώς και τη διενέργεια συντονισμένων και αιφνιδιαστικών επιχειρήσεων για την εξουδετέρωση του αντιπάλου, ει δυνατόν κατά τους χειμερινούς μήνες.²¹⁵

Στις μαρτυρίες του *Στρατηγικού* σχετικά με τα έθνη και την επιμέρους κατάταξη των λαών διακρίνεται από τον G. Dagron η προσπάθεια του συγγραφέα να μορφοποιήσει και να παγιώσει μία πραγματικότητα χώρου και λαών αμετάβλητη από τις οποιεσδήποτε ιστορικές περιστάσεις. Υπό αυτό το πρίσμα, συμβατό με τη *θεωρία των κλιμάτων*, ερμηνεύονται και οι προγενέστεροι κοινοί τόποι για τους Γερμανούς, οι οποίοι απαντούν πλέον για τους Σλάβους αφότου οι τελευταίοι εμφανίστηκαν στον Κάτω Δούναβη. Ο Dagron διακρίνει επίσης ένα σύστημα αντιθέ-

213 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 374, 44-50. Panzer 2002:29. Shlosser 2003:78. *Grotowski 2005*:11. *Živković 2007*:51, 58. *Καρδαράς 2008α*:186, 189.

214 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XII, Β' 5: 422: *Βηρύττας ἦτοι λαγκίδια Σκλαβινίσκια τοὺς ἀπέριως πρὸς τὴν τοξείαν ἔχοντας ἢ καὶ λειπομένους ὡς εἰκὸς τόξων*. Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 25: 249: *... et arma quid sint praeter duo vel tria λογχάδια, quod est hastae, nesciebant*. *Καρδαράς 2008α*:192.

215 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 376-386, 69-127 και 131-224' XII Β' 20: 458-467.

σεων μεταξύ Ανατολής και Δύσης, όπου τα «ξανθά έθνη» βρίσκονται σε αντίθεση με τους Πέρσες. Οι Βυζαντινοί, εφαρμόζοντας τακτική ανάλογα με τον λαό που πολεμούσαν, βρίσκονταν ανάμεσά τους, στο κέντρο του χάρτη, και ήταν οι «δυτικοί» απέναντι στους Πέρσες και οι «ανατολικοί» απέναντι στους Φράγκους και στους Λογγοβάρδους. Ταυτόχρονα, μέσα από τα αρνητικά στερεότυπα, τα οποία ενέχουν και την οπτική του ορθόδοξου απέναντι σε ειδωλολάτρες ή αιρετικούς, ο βυζαντινός αυτοκράτορας επεδίωξε να παγιώσει και έναν ειδικό ρόλο για κάθε λαό, ιδιαίτερα ως προς την πολεμική τέχνη.²¹⁶

Όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή, ο Μ. Braichevs'kii υποστήριξε ότι οι Άντες στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικού δεν είναι ίδιοι με εκείνους που διενεργούσαν νωρίτερα επιθέσεις στα βυζαντινά εδάφη. Για τον Braichevs'kii υπάρχει ταύτιση μεταξύ των Αντών και του σλαβικού φύλου που ο Θεοφάνης ονομάζει *Σεβέρεις* (οι τελευταίοι ταυτίζονται και με τους Σεβεριάνους στο *Χρονικό του Νέστορα*), οι οποίοι πριν από τη μετακίνηση του Ασπαρούχ ήταν οι πλησιέστεροι γείτονες των Βουλγάρων της Αζοφικής και υπήρχε ήδη μία «ειδική» σχέση των Βουλγάρων με αυτούς. Ως επιχείρημα προβάλλεται το ότι ο Θεοφάνης δεν αναφέρει επίθεση του Ασπαρούχ στους Σεβέρεις, αλλά μόνο στις ανώνυμες επτά φυλές. Ο Braichevs'kii πρόβαλε επίσης την άποψη ότι μετά τις πρώτες επιθέσεις και εγκαταστάσεις Αντών στη βορειοανατολική Βουλγαρία ακολούθησε ένα νέο κύμα ανατολικοσλαβικών στοιχείων, που ήταν οι Σεβέρεις. Ο χρόνος αυτής της μετακίνησης τοποθετείται στα όρια του βου με τον 7ο αιώνα και συσχετίζεται με τη σύγκρουση των Αντών με τους Αβάρους ή ακόμη και με τη μετακίνηση βουλγαρικών φύλων προς τα δυτικά. Υποστηρίζεται ακόμη ότι οι Σεβέρεις κινήθηκαν μετέπειτα προς τα νότια, έως την οροσειρά του Αίμου και τα σύνορα με το Βυζάντιο, για αυτό και κίνησαν την προσοχή των Βυζαντινών (μαρτυρίες του *Στρατηγικοῦ*). Σύμφωνα με τον Braichevs'kii, η ταύτιση των Σεβέρων με τους Άντες στο *Στρατηγικόν* οφείλεται στον κοινό χώρο προέλευσής τους, οι Σεβέρεις όμως διέφεραν πολιτισμικά ως λιγότερο «αρχαϊκοί», συγκριτικά με όσα αναφέρονται σε προγενέ-

216 Dagron 1987:215-216, ο οποίος διακρίνει επίσης στην περιγραφή του Μαυρικού αντιστοιχίες με τον Ηρόδοτο.

στερες πηγές, και ταυτόχρονα αποτέλεσαν μέρος του μόνιμου εποικισμού της Βαλκανικής.²¹⁷

Σε ό,τι αφορά τον οπλισμό των πρώιμων Σλάβων, τα αρχαιολογικά ευρήματα στους πολιτισμούς Κόρτσακ-Πράγας, Πένκοβκα και Κολότσιν δείχνουν αφενός όπλα ευρείας χρήσης και αφετέρου πολύ περιορισμένα όπλα και αντικείμενα εξοπλισμού, τα οποία αποδίδονται σε επαγγελματίες οπλίτες ή σε εκπροσώπους ανώτερης κοινωνικής τάξης. Στην πρώτη κατηγορία συμπεριλαμβάνονται αιχμές από ακόντια (20-25 εκ.), λόγχες (τουλάχιστον 15 εκ.), βέλη (10-13 εκ.) και αντικείμενα ιπποσκευής (χαλινάρια και ψευδοπόρπες), ενώ στη δεύτερη ξίφη, αλυσιδωτή θωράκιση, σπιρούνια και κοσμημένες ζώνες. Περιοριζόμενοι στις εγκαταστάσεις του πολιτισμού Πένκοβκα, απαντούν ακόντια με αιχμή σε σχήμα φύλου (Voločskoe-Surskaia Zabora, θησαυρός του Koloskono), λόγχες με τη βάση της αιχμής σε σχήμα τετραγώνου (Semenki, Samtchincy), επένδυση παλίντονου τόξου από οστό (Khitsy), βέλη με ακανθοειδή αιχμή (Selište, Semenki), βέλη με φυλλόσχημη αιχμή (μόνο στον Πένκοβκα, στις εγκαταστάσεις Sukhaia Gomolcha και Tarantsevo), βέλη με αιχμή σε σχήμα ρόμβου (μόνο στον Πένκοβκα, στις εγκαταστάσεις Chernetchina και Semenki), βέλη με αιχμή σε σχήμα τριγώνου ή ρόμβου, με πιο πλατιά βάση (Kizlevy και δύο στο Semenki), βέλη με τρεις πτέρυγες (Kizlevy, Miklachevsky, Novye Bratuchany, Tarantsevo, Trebujeni), χαλινάρια (Selište, Semenki) και ψευδοπόρπες από σίδηρο (Belaiia Tserkon') ή από οστό, οι οποίες απαντούν μόνο στον Πένκοβκα (Selište και Voločskoe-Surskaia Zabora). Στους άλλους δύο πολιτισμούς έχουν εντοπιστεί επιπλέον και λόγχες με ακανθοειδή αιχμή, λόγχες με αιχμή σε σχήμα μακρόστενου φύλου, τσεκούρια, βέλη με αιχμή σε σχήμα φύλου ή ρόμβου με πιο πλατιά βάση κ.ά.²¹⁸

217 Braichevs'kii 1953/2:26, 35-36. Για τη σχετική μαρτυρία βλ. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*: 359: ... κυριευσάντων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαρινῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς, τοὺς μὲν Σεβέρις κατώκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισοῦρας Βερεγάβων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολήν μέρη, εἰς δὲ τὰ πρὸς μεσημβρίαν καὶ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους ἑπτὰ γενεάς ὑπὸ πάκτων ὄντας. Βλ. επίσης Καρδαράς 2010:187. Την ταύτιση των Αντών με τους Σεβέρις του Δούναβη επιχείρησε από γλωσσικής πλευράς ο Μ. Budimir (1964:37-45). Ως προέκταση της θέσης του Budimir μπορεί να θεωρηθεί η άποψη του Φ. Μαλιγκούδη (1986:209), ότι ορισμένα σλαβικά φύλα του ελλαδικού χώρου στις αρχές του 7ου αιώνα (Δρουγουβίτες, Σαγουδάτοι και Βελεγεζίτες), γνωστά από τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, δεν ήταν νοτιοσλαβικά, αλλά προέρχονταν από τους Δυτικούς Άντες.

218 Kazanski 1995-1996:199-204. Για τα όπλα και τα αντικείμενα ιπποσκευής στον Πένκοβκα βλ. επίσης Prikhodniuk 1994:166' του ιδίου 1998:37-38.

Στη δεύτερη κατηγορία κατατάσσονται δύο ξίφη από τον πολιτισμό του Κολότσιν, τμήματα αλυσιδωτής θωράκισης σε τρεις θέσεις του Κολότσιν και μία του Πένκοβκα (Igren'-Podkova 1), σπιρούνια (Κολότσιν και Κόρτσακ-Πράγας) και ιμάντες ζώνης του βου ή -κυρίως- του 7ου αιώνα, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους φέρουν διάτρητη διακόσμηση και σε λιγότερες περιπτώσεις ζωμόρφη και φυτική. Τα όπλα της πρώτης κατηγορίας μπορούσαν να χρησιμοποιούνται και για το κυνήγι (ακόντια, λόγχες, τόξα, βέλη, με εξαίρεση τα βέλη με τρεις πτέρυγες ή τα τσεκούρια), ενώ το σύνολο των ευρημάτων έχει αντιστοιχίες με άλλους πολιτισμούς, κυρίως βαλτικούς και νομαδικούς.²¹⁹

Με βάση το προαναφερθέν αρχαιολογικό υλικό, αλλά και τις μαρτυρίες των πηγών του βου αιώνα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι Σκλαβηνοί και οι Άντες μισθοφόροι του Βυζαντίου κατά τη δεκαετία του 530 ήταν επαγγελματίες πολεμιστές, ενώ οι αναφορές στο ιππικό τους δείχνουν τη διαμόρφωση στρατιωτικής αριστοκρατίας σε αυτούς. Άλλοι μελετητές επίσης δέχονται ότι αυτή η εξέλιξη τοποθετείται στα μέσα του 7ου αιώνα, ενώ νωρίτερα υπήρχαν ημιεπαγγελματίες πολεμιστές που συγκροτούσαν μία μόνιμη στρατιωτική μονάδα. Στην οπτική του Μ. Kazanski τα ευρήματα όπλων, ιπποσκευής και διακόσμησης, αν και περιορισμένα σε αριθμό, τεκμηριώνουν την ύπαρξη στρατιωτικής αριστοκρατίας και επαγγελματιών στρατιωτών τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα, ενώ ο ίδιος θεωρεί ως ένδειξη και για τον 5ο αιώνα μία πόρπη από την εγκατάσταση της Velikaia Andrusovka/Velyka Andrusivka (Πένκοβκα). Δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη διακόσμηση της πρώιμης σλαβικής ζώνης, ο Kazanski επισημαίνει αφενός τις αντιστοιχίες σε μεγάλο γεωγραφικό χώρο και αφετέρου ότι η διακόσμηση της ζώνης υποδήλωνε και κοινωνική ιεραρχία, όπως π.χ. στους Αβάρους ή τους Λογγοβάρδους.²²⁰

Αναφορικά με την πρώιμη σλαβική κοινωνία, η μαρξιστική ιστοριογραφία προέβαλε το πρότυπο της *στρατιωτικής δημοκρατίας* (military democracy), στην οποία υπήρχαν φυλετικές διαιρέσεις και οργάνωση των ένοπλων σε ενότητες των δέκα ή των εκατό ανδρών. Το συγκεκριμένο πρότυπο ήταν εμφανώς διαφορετικό από τη γενικότερη εικόνα, αλλά και τον «άτακτο» τρόπο πολέμου που εμφανίζουν οι βυζαντινές

219 Kazanski 1995-1996:204-207. Βλ. επίσης του ίδιου 2009:235-237' 2011/5:44.

220 Kazanski 1995-1996:197-198, 207.

πηγές.²²¹ Προσεγγίζοντας την πολιτική και στρατιωτική οργάνωση των πρώιμων Σλάβων, ο Τ. Ζίνκονιέ διατύπωσε το συμπέρασμα ότι οι Σκλαβηνοί και οι Άντες ζούσαν σε ένα φυλετικό σύστημα δίχως ανεπτυγμένες σχέσεις ιδιοκτησίας, ως ελεύθεροι γεωργοί-στρατιώτες, το οποίο προσδιόρισε ως *πρωτόγονη δημοκρατία* (primitive democracy), γνωστή και ως *ύστερο φυλογενετικό σύστημα*. Ακόμη, για την κατανόηση του στρατιωτικού συστήματος των σλαβικών φύλων έδωσε κεντρική θέση στον ρόλο των φύλαρχων, οι οποίοι, αν και ήταν επικεφαλής μόνο στις εκστρατείες, μέσω της προσωπικότητάς τους διασφάλιζαν ένα είδος ιεραρχίας και κατ'έπекταση την καλή στρατιωτική οργάνωση.²²²

Σύμφωνα με τον Ζίνκονιέ, τόσο από τις περιγραφές του Προκόπιου για τους Σλάβους μισθοφόρους, όσο και του Αγαθία για τον Άντη ταξίαρχο Δαβραγέζα προκύπτει ότι οι πρώιμοι Σλάβοι συγκροτούσαν στον βυζαντινό στρατό ιδιαίτερα τμήματα ιππικού ή εξειδικευμένες μονάδες για ναυτικές επιχειρήσεις. Οι πληροφορίες για ανώτατους στρατιωτικούς, όπως ο Χιλβούδιος ή ο Δαβραγέζας, δείχνουν ότι υπήρχαν επαγγελματίες στρατιώτες και όχι απλοί ποιμένες ή γεωργοί που δεν γνώριζαν το στρατιωτικό επάγγελμα, με αποτέλεσμα οι Βυζαντινοί να εκτιμούν τις ικανότητές τους. Εκτός από τους Σλάβους που υπηρετούσαν στον βυζαντινό στρατό, από τις σλαβικές επιθέσεις στα μέσα του βου αιώνα φαίνεται επίσης ότι αυτοί είχαν συγκροτήσει καλά οργανωμένο πεζικό και ιππικό υπό την ηγεσία φύλαρχων και γνώριζαν τακτικές για ανοικτές μάχες ή πολιορκίες. Η στρατιωτική τους ιεραρχία ήταν πρωτόγονη, αρκετή όμως για να προσδώσει σε μία ανοργάνωτη μάζα μορφή οργανωμένου στρατού, ο οποίος με τη σειρά του στήριζε το πολιτικό σύστημα αυτών των φύλων.²²³

Προχωρώντας στην προσέγγισή του και ανατρέχοντας στα πορίσματα της Εθνολογίας για την κοινωνική και πολιτική οργάνωση ορισμένων αρχέγονων (προ-κρατικών) κοινωνιών, ο Kazanski θεωρεί ότι η εμφάνιση των πολεμιστών ως κοινωνικής ομάδας σηματοδοτεί για τους

221 Βλ. Curta 1999a:19-20. Shlosser 2003:77, 79-80.

222 Ζίνκονιέ 2007:46-47. Shlosser 2003:77, σύμφωνα με την οποία στην πρωτόγονη δημοκρατία δεν υπήρχε η αρχή του ενός ανδρός. Για την φυλετική οργάνωση στους πρώιμους Σλάβους βλ. επίσης Goehrke 1992:152-153.

223 Ζίνκονιέ 2007:52-53, 57-59. Παρόμοια, η Shlosser (2003:79-80) επισημαίνει ότι η μαρτυρία του Προκόπιου για Σκλαβηνούς και Άντες ιππείς το 536 στην Ιταλία εγείρει ζητήματα όπως ο σχηματισμός ανώτερης κοινωνικής τάξης και επίλεκτων στρατευμάτων.

Σλάβους το τέλος της πρωτόγονης κοινωνίας και τη μετάβαση σε εκείνη της *ηγεσίας* (*chefferie/chiefdom*). Στην *ηγεσία* υπάρχει ένας ηγεμόνας, συχνά ιεροποιημένος, που ασκεί καθήκοντα στρατιωτικά, διοικητικά, πολιτισμικά και οικονομικά. Αυτός βρίσκεται στην κορυφή μίας κοινωνικής ιεραρχίας, την οποία χαρακτηρίζει η ανισότητα μεταξύ των μελών της. Στην *ηγεσία* διακρίνονται ομάδες, όπως αγροτικές κοινότητες, φύλα ή φατρίες με τους δικούς τους επικεφαλής και απαντά για πρώτη φορά η εξειδικευμένη εργασία (τεχνίτες, ιερείς, πολεμιστές κ.ά.). Ωστόσο αυτός ο τύπος οργάνωσης, αν και ανώτερος από μία απλή κοινωνία ισότητας, δεν αποτελεί ένα κρατικό σύστημα με οργανωμένη διοίκηση και θετό δίκαιο, καθώς επικρατούν οι παραδόσεις, το εθιμικό δίκαιο και το κύρος του ηγεμόνα. Ως προς την *ηγεσία* τέλος διακρίνονται δύο τύποι, η απλή, με έναν ηγεμόνα που έχει επιρροή σε περισσότερες κοινότητες, και η σύνθετη, όπου γύρω από μία κεντρική ηγεσία με ανώτατο άρχοντα δημιουργούνται άλλες περιφερειακές και ταυτόχρονα σχηματίζεται άρχουσα τάξη.

Ο Kazanski αποδέχεται το συμπέρασμα ότι τα φύλα-*ηγεσίες* εμφανίζονται ως η «απάντηση» μίας πρωτόγονης κοινωνίας, όταν αυτή απειλείται από κάποια άλλη περισσότερο ανεπτυγμένη. Την εποχή της μετανάστευσης των λαών αυτός ο τύπος οργάνωσης απαντά στους γερμανικούς λαούς στους οποίους υπήρχε στρατιωτική αριστοκρατία. Η ανώτατη μορφή της σύνθετης *ηγεσίας* είναι μία κοινωνικοπολιτική διαμόρφωση γνωστή ως «βαρβαρικό βασίλειο» με επικεφαλής έναν ιεροποιημένο ηγεμόνα. Σε αυτό το επίπεδο οι φυλετικές διαιρέσεις εξαλείφονται σταδιακά και οι τοπικοί ηγεμόνες αντικαθίστανται από εκπροσώπους της κεντρικής εξουσίας. Και πάλι όμως δεν αποτελούν ένα πραγματικό κράτος, καθώς δεν υπάρχει ούτε κωδικοποιημένο θετό δίκαιο ούτε οι απαραίτητες δομές, και εξακολουθεί να κυριαρχεί η προσωπικότητα του ηγεμόνα μαζί με τις παραδόσεις και τα έθιμα. Σε ό,τι αφορά στους πρώιμους Σλάβους, ο Kazanski επισημαίνει ότι υπάρχει αναντιστοιχία ανάμεσα στις γραπτές πηγές και στα ευρήματα σχετικά με τους επαγγελματίες στρατιώτες. Στην πρώτη περίπτωση αναφέρονται οι Σκλαβηνοί και οι Άντες μισθοφόροι των Βυζαντινών στην Ιταλία, ενώ τα ευρήματα δείχνουν αυτή την τάξη κατά τον 7ο αιώνα, γεγονός που ερμηνεύεται από τον ίδιο ως «καθυστέρηση της αντανάκλασης των

κοινωνικών μεταβολών στον υλικό πολιτισμό». ²²⁴ Παρά τη συγκεκριμένη προσέγγιση ωστόσο, ο ίδιος μελετητής αναγνωρίζει ότι δεν πρέπει να υπερτονίζεται το επίπεδο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των Σλάβων ούτε ο ρόλος της αριστοκρατίας και των επαγγελματιών οπλιτών, καθώς αυτά είναι ξεκάθαρα τον 8ο με 9ο αιώνα. Έως τότε στις ταφές απαντούν τα όπλα «ευρείας χρήσης» (τόξα και βέλη, ακόντια, λόγχες, πελέκεις), ενώ όσα μπορούν να αποδοθούν σε ανώτερη κοινωνική τάξη είναι πολύ λίγα. ²²⁵

Ως τεκμήριο για την εμφάνιση αριστοκρατίας στους Σλάβους πριν το 560, οι Kazanski και Curta επικαλούνται και τη μαρτυρία του Ψευδοκαισάριου για την εξόντωση των ηγεμόνων από τη συνοδεία τους. ²²⁶ Στην ίδια μαρτυρία διακρίνεται επίσης η απουσία του θεσμού της μοναρχίας στους πρώιμους Σλάβους (*ἀνηγεμόνευτοι*), ²²⁷ αλλά και η πρωτοκαθεδρία των φυλάρχων σε κοινές εκδηλώσεις ή τελετές (*συνεσθιόμενοι*), αφού αυτές αναφέρονται ως χώρος εξόντωσης τους. ²²⁸

Με την αναγωγή του συστήματος της *ηγεσίας* στους πρώιμους Σλάβους, ο Kazanski καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η πίεση αλλά και οι επιδράσεις των Γότθων στον κοινωνικό και στρατιωτικό τομέα τον 4ο αιώνα μετέβαλαν τις μικρές αρχηγικές *ηγεσίες* σε μεγάλες ενώσεις ή φύλα, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τη μαρτυρία του Ιορδάνη για ανώτατο ηγεμόνα και άρχοντες αλλά και τα ευρήματα όπλων στον πολιτισμό του Κιέβου, τα οποία ο Kazanski αποδίδει στους Venethi-Άντες. Ωστόσο οι σχέσεις των Γότθων με τους Σλάβους, από τις οποίες προέκυψαν οι στρατιωτικοί ηγεμόνες και οι φυλετικές ενώσεις των τελευταίων στην Ανατολική Ευρώπη, διακόπηκαν με την εισβολή των Ούννων το 375. ²²⁹ Από την άλλη πλευρά, ο Braičevs 'kii τοποθετεί την απαρχή της αντικής φυλετικής ένωσης ακόμη νωρίτερα, γύρω στο 270, και στο πλαίσιο της κρίσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, συνέπεια της οποίας

224 Kazanski 1993:12-13' του ίδιου 1995-1996:207-210.

225 Kazanski 1995-1996:212.

226 *Καϊσάριος, Διάλογοι Τέσσαρες*, II, 110: 985: *καὶ οἱ μὲν ὑπάρχουσιν αὐθάδεις, αὐτόνομοι, ἀνηγεμόνευτοι, συνεχῶς ἀναιροῦντες, συνεσθιόμενοι ἢ συνοδεύοντες, τῶν σφῶν ἡγεμόνα καὶ ἄρχοντα, ...* Kazanski 1995-1996:211. Curta 2001:326.

227 Μαλιγκούδης 1991:45-46. Curta 2001:326.

228 Curta 1999a:22-23' του ίδιου 2001:326.

229 Kazanski 1993:13-15.

ήταν και η απόσυρση των Ρωμαίων από τη Δακία.²³⁰ Σε λαούς με τους οποίους οι Σλάβοι ήλθαν σε επαφή μεταξύ του 4ου και του 6ου αιώνα, όπως πιθανόν οι Γότθοι, αποδίδονται και κάποια γλωσσικά δάνεια σχετικά με τον ηγεμόνα (*knjaz, župan* κ.ά.), τα οποία όμως εμφανίζονται στους Σλάβους πολύ αργότερα.²³¹ Στο πλαίσιο επίσης των φυλετικών εγκαταστάσεων του 6ου και 7ου αιώνα στους Ανατολικούς Σλάβους, ο Goehrke διατυπώνει την υπόθεση ότι οι Άντες είχαν ισχυρότερους συνεκτικούς δεσμούς από τους Σκλαβηνούς, ενώ οι πρώιμοι Σλάβοι στο σύνολό τους είχαν πιο χαλαρές δομές συγκριτικά με τους γερμανικούς λαούς.²³²

Διαφοροποιημένη σχετικά με τα παραπάνω, και δίνοντας έμφαση στους θεσμούς και στα πορίσματα της Γλωσσολογίας, εμφανίζεται η προσέγγιση της πολιτειακής οργάνωσης των Σλάβων από τον Φ. Μαλιγκούδη. Ο Έλληνας σλαβολόγος επισημαίνει ότι κατά τον 6ο αιώνα, αλλά και μετέπειτα, παρατηρείται έλλειψη του θεσμού της κεντρικής εξουσίας (μοναρχίας) και κυριαρχεί ο πολυμερισμός της εξουσίας, η διαίρεση σε φυλές, με ξεχωριστό αρχηγό σε κάθε μία. Οι φύλαρχοι (*ήγεμόνες, άρχοντες, οί έν τέλει, ρήγες* κ.ά. στις πηγές) είναι επικεφαλής μικρότερων, εθνολογικά συγγενικών, ομάδων και υπερασπίζονται τα συμφέροντά τους, πιθανότατα ως μέλη μίας άρχουσας τάξης ή ως στρατιωτικοί αρχηγοί. Από την άλλη πλευρά, τα πορίσματα της Ιστορικής Γλωσσολογίας δείχνουν ότι οι σλαβικές γλώσσες δεν διέθεταν ακόμη τα λεξιλογικά μέσα για να αποδώσουν έννοιες όπως κράτος και επικράτεια, ή τον φορέα της κεντρικής εξουσίας (μονάρχης ή βασιλεύς), όροι που εμφανίζονται μετά τον 9ο αιώνα και μάλιστα ως γλωσσικά δάνεια.

Σε ό,τι αφορά στη διαμόρφωση των επιμέρους φύλων, ο Μαλιγκούδης, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι το αρχαιότερο στρώμα της πολιτειακής ορολογίας των σλαβικών λαών, το οποίο χρονολογείται στον 3ο-4ο αιώνα (περίοδος της γλωσσικής ενότητας), ανάγεται ετυμολογικά στο σημασιολογικό πεδίο της οικογενειακής ορολογίας (π.χ. *rodŭ* = γένος, *pleme* = φυλή, *gosrodŭ* = κύριος κ.ά.), συμπεραίνει ότι η διαίρεση σε ανεξάρτητα φύλα συντελέστηκε σε ένα δεύτερο στάδιο εξέλιξης

230 Braichevs'kii 1991/2:130' του ιδίου 1994/3:15.

231 Βλ. Μαλιγκούδης 1991:53, 70-71 υποσ. 21.

232 Goehrke 1992:152.

της σλαβικής κοινωνίας. Κατά την περίοδο της γλωσσικής ενότητας η πατριά ή ο οίκος (σύνδεση των μελών του με απευθείας γονική σχέση) αποτελούσαν τη μεγαλύτερη πολιτειακή μονάδα της σλαβικής κοινωνίας. Αντίθετα, μετά από αυτή την περίοδο, κατά το δεύτερο στάδιο εξέλιξης, παρατηρείται η συνένωση των διαφόρων οίκων ή πατριών σε φυλές (ή φύλα) με δικό τους αρχηγό (kņjaž, župan κ.ά.), πολιτειακή οργάνωση που θα διατηρηθεί μέχρι τη διαμόρφωση των μεσαιωνικών σλαβικών κρατών με κεντρική εξουσία.

Επιχειρώντας τέλος να προσδιορίσει την πολιτειακή οργάνωση της σλαβικής κοινωνίας στα τέλη του βου αιώνα, και με βάση τα πορίσματα της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, ο Μαλιγκούδης τη χαρακτηρίζει ως *ακέφαλη*. Ο όρος αυτός δικαιολογείται αφενός από την απουσία κεντρικής εξουσίας (μοναρχίας), ή κάποιου ισότιμου θεσμού, και αφετέρου από τον θεσμό του *νέτje* (βλ. παρακάτω). Η ευρύτερη πολιτειακή μονάδα ήταν το φύλο, με επικεφαλής τον αρχηγό του, η οποία είχε πολιτική αυτονομία, καθώς στον σλαβικό κόσμο απουσίαζαν ακόμη οι ενδογενείς παράγοντες που θα οδηγούσαν στη σύσταση ενός κρατικού μορφώματος.²³³ Μία ακόμη θέση που προβλήθηκε για την πρώιμη σλαβική κοινωνία ήταν εκείνη της *κατακερματισμένης κοινωνίας* (segmentary society) λαμβάνοντας υπόψη τις μαρτυρίες των πηγών για έλλειψη ενότητας και τις έριδες μεταξύ των σλαβικών φύλων (*άναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα*).²³⁴

Ανάμεσα στις πληροφορίες για τους πρώιμους Σλάβους, τη μεγαλύτερη συζήτηση έχει προκαλέσει η λέξη *δημοκρατία* που χρησιμοποιεί ο Προκόπιος για την πολιτική τους οργάνωση. Η λέξη υποδήλωνε πιθανόν ότι οι πρώιμοι Σλάβοι ζούσαν διεσπαρμένοι σε πολλά φύλα και φυλετικές ενώσεις, δίχως κεντρική-μοναρχική εξουσία, ή, ευρύτερα, την *αταξία* του βαρβαρικού κόσμου σε αντίθεση με τη δομή και τους θεσμούς της *ρωμαϊκής πολιτείας*, στην οποία εξουσίαζε ο βασιλεύς και όχι οι φατρίες και οι φυλές.²³⁵

233 Μαλιγκούδης 1991:45-56. Για το ζήτημα της κοινής σλαβικής γλώσσας, την εξέλιξη της από τη βάλτο-σλαβική και την πιθανή χρονολόγησή της βλ. [Birnbaum 1998](#):131-143.

234 Βλ. σχετικά [Curta 1999a](#):21-22.

235 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 22: 357: τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται, οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων αἰεὶ τὰ τε ζύμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται. [Waldmüller 1976](#):26-27. [Werner 1980](#):579. Μαλιγκούδης 1991:46-47. [Barford 2001](#):49-50, 59. [Živković 2007](#):32, 46.

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημοκρατίας των πρώιμων Σλάβων ήταν μία συνέλευση, υπό τύπον αντιπροσωπευτικού θεσμού, το λεγόμενο *větje* (ρωσικά *věče*). Ο όρος ανάγεται χρονικά στην εποχή της γλωσσικής ενότητας των Σλάβων (περίπου έως τον 3ο-4ο αιώνα) και σχηματίστηκε από το ρήμα *větati* (ομιλώ). Το *větje* σήμαινε τον χώρο όπου γίνονταν ομιλίες ή τη συνάθροιση όπου λαμβάνονταν αποφάσεις και εξελίχθηκε σε δηλωτικό ενός πολιτειακού θεσμού της σλαβικής κοινωνίας πριν την εμφάνιση κεντρικής εξουσίας σε αυτή. Σημασιολογικά αντίστοιχα του όρου αποτελούν ο αρχαιοελληνικός *ὄμιλος* (συνάθροιση, αγορά), ο λατινικός *conventus* ή, στη σύγχρονη εποχή, το κοινοβούλιο. Ως συνάθροιση για τη λήψη αποφάσεων από κοινού, το *větje* εμπόδιζε τη συγκέντρωση εξουσίας και βρισκόταν σε ανταγωνιστική σχέση με τον θεσμό της κεντρικής εξουσίας. Ο θεσμός του *větje* τερματίστηκε με τον σχηματισμό των μεσαιωνικών σλαβικών κρατών, όταν υπό την ισχυρή και συγκεντρωτική εξουσία του μονάρχη η έννοια της ελεύθερης συνάθροισης απέκτησε αρνητική σημασία. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από το παράδειγμα της Βουλγαρίας την εποχή του Συμεών Α', όπου ο όρος κατέστη συνώνυμος της στάσης/ανταρσίας.²³⁶

Στη μαρξιστική ιστοριογραφία η λαϊκή συνέλευση θεωρήθηκε χαρακτηριστικό της δουλοκτητικής και με διαμορφωμένες τάξεις κοινωνίας, όπως η αρχαία Αθήνα, ωστόσο δεν γινόταν αποδεκτό ότι στους Σκλαβηνούς και τους Άντες υπήρχε ένα τέτοιο πολίτευμα.²³⁷ Από την άλλη πλευρά, στο *větje* δεν είναι ξεκάθαρο ποιοι είχαν δικαίωμα συμμετοχής και αν πράγματι αυτό ήταν «ο θεσμός της συνάθροισης όλων των μελών της φυλής (ή των μελών του κοινωνικού συνόλου) για λήψη κοινών αποφάσεων».²³⁸ Εάν ληφθούν υπόψη τουλάχιστον οι μαρτυρίες του Μαυρίκιου για την υποδεέστερη θέση της γυναίκας στην πρώιμη σλαβική κοινωνία²³⁹ και το γεγονός ότι δεν γίνεται περαιτέρω λόγος για «δημοκρατική» διαδικασία της ψήφου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στο *větje* μετείχαν όσοι άνδρες έφεραν όπλα και πιθανόν οι γηραιότεροι. Σε γενικές γραμμές, αν ανατρέξουμε συμβατικά σε πολιτικούς θεσμούς της

236 Waldmüller 1976:27. Μαλιγκούδης 1991:45, 47, 50, 54-55.

237 Braichevs'kii 1953/2:22-23.

238 Μαλιγκούδης 1991:55-56.

239 Βλ. παραπάνω, υποσ. 208.

Αρχαιότητας, αυτό φαίνεται ως ένα είδος συνέλευσης που προσιδιάζει περισσότερο στη σπαρτιατική Απέλλα, όπου οι αποφάσεις λαμβάνονταν δια βοής, και λιγότερο προς την αθηναϊκή Εκκλησία του Δήμου.

Για την ερμηνεία της δημοκρατίας ωστόσο, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι σχετικές πληροφορίες για την πολιτειακή οργάνωση των Σκλάβων και των Αντών στο *Στρατηγικόν* του Μαυρίκιου. Ο Μαυρίκιος, δίπλα στις εκτενείς οδηγίες στρατιωτικού χαρακτήρα που προαναφέρθηκαν, θεωρεί αποτελεσματική και τη μέθοδο της εσωτερικής διάσπασης του αντιπάλου με την υποκίνηση συγκρούσεων ανάμεσα στους φύλαρχους (*ρήγες*). Οι φύλαρχοι, οι οποίοι δεν συμφωνούν μεταξύ τους, θα πρέπει είτε με υποσχέσεις είτε με δώρα να παραμείνουν διασπασμένοι και να μην δημιουργήσουν συνασπισμό ή *μοναρχία*.²⁴⁰ Ο Μαυρίκιος αναφέρει επίσης ότι ανάμεσα στα σλαβικά φύλα υπάρχουν πολλές γνώμες και ότι ακόμη κι αν συμφωνήσουν σε κάτι, αυτό παραβιάζεται εύκολα.²⁴¹ Επιβεβαιώνει τέλος ότι και στην εποχή του δεν υπάρχει ισχυρή κεντρική εξουσία στα σλαβικά φύλα, τα οποία είναι *ἀναρχα* και ζουν όπως οι ληστές.²⁴² Φαίνεται λοιπόν ότι η *δημοκρατία* στον Προκόπιο είναι έννοια που αντιδιαστέλεται προς εκείνη της *μοναρχίας*, όπου η εξουσία ασκείται από έναν ισχυρό ηγεμόνα.²⁴³ Μπορούμε επίσης να διακρίνουμε ότι παρεμφερή ή ταυτόσημη αρνητική έννοια με τη *δημοκρατία* έχει στον Μαυρίκιο η *ἀναρχία* αναφορικά με τα σλαβικά φύλα.

Ανατρέχοντας τέλος σε περισσότερες πηγές, παρατηρούμε ότι ο Μέγανδρος Προτήκτωρ κάνει λόγο για *ἄρχοντες* ή *ἐν τέλει* των Αντών (πιθανόν αντίστοιχους με τους *ρήγες* στον Μαυρίκιο), υποδηλώνοντας προφανώς τους τοπικούς φύλαρχους, καθώς και για *ηγεμόνες* στο

240 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 380, 127-131: *Πολλῶν δὲ ὄντων ῥηγῶν καὶ ἀσυμφῶνως ἐχόντων πρὸς ἀλλήλους, οὐκ ἄτοπὸν τινὰς αὐτῶν μεταχειρίζεσθαι ἢ λόγῳ ἢ δώροις καὶ μάλιστα τοὺς ἐγγυτέρω τῶν μεθορίων καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπέρχεσθαι, ἵνα μὴ ἢ πρὸς πάντας ἔχθρα ἔνωσιν ἢ μοναρχίαν ποιῇ.* Μαλιγκούδης 1991:49. Shlosser 2003:77.

241 Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 376, 64-68: *Ἄπιστοι δὲ εἰσι παντοίως καὶ ἀσυμφωνοὶ περὶ τὰς συνθήκας, φόβῳ μᾶλλον ἢ δώροις εἴκοντες· διαφόρου γὰρ γνώμης κρατούσης ἐν αὐτοῖς, ἢ οὐ συμβαίνουσι, ἢ καὶ συμβαινόντων αὐτῶν τὰ δοκοῦντα συντόμως ἕτεροι παραβαίνουσι, πάντων ἐναντίων ἀλλήλων φρονούντων καὶ μηδενὸς τῷ ἑτέρῳ παραχωρεῖν βουλομένου.*

242 Στο ίδιο XI, 4: 374, 51: *Ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα ...* στο ίδιο 372, 27: *Καὶ βίον ζῶντα ληστρικόν ...* στο ίδιο IX, 3: 312, 6-8: *Εἰ γὰρ καὶ πλείους εἰσὶν, ἀλλ' οὐν ἄτακτοι καὶ ἀναρχοί, ὡσπερ Σκλάβοι καὶ Ἄνται καὶ τὰ τοιαῦτα ἀναρχα καὶ ἄτακτα ἔθνη·* Braichevs' kii 1953/2:22-24. Waldmüller 1976:27. [Prikhodniuk 1991/2:134-135](#). Shlosser 2003:77.

243 [Curta 1999a:19](#).

ἔθνος τῶν Σκλαβηνῶν, ὅπως ο Δαυρέντιος (ἢ Δαυρίτας), μαρτυρίες που εκλαμβάνονται ως ἔνδειξη σύνθετης ηγεσίας ἢ φυλετικής ἑνώσεως στους Ἄντες ἢ τους Σκλαβηνοὺς.²⁴⁴ Εἰδικότερα, ἡ σχετική με τον Δαυρέντιο μαρτυρία ερμηνεύεται ως ἔνδειξη για τὴν ὑπαρξὴ ἐνός *primus inter pares* ἀνάμεσα στους Σκλαβηνοὺς, πιθανόν με κληρονομικὴ διαδοχὴ, ὁ ὁποῖος συναποφάσιζε με τους ὑπόλοιπους φύλαρχους για πόλεμο ἢ εἰρήνη στο πλαίσιο τῆς στρατιωτικῆς δημοκρατίας.²⁴⁵ Ἀντίθετα με τον Μένανδρο Προτήκτορα, ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης δὲν διευκρινίζει τὴν πολιτικὴ ἢ κοινωνικὴ οργάνωση τῶν Ἀντῶν, τους ὁποίους χαρακτηρίζει ως ἔθνος.²⁴⁶ Ὁ ἴδιος συγγραφέας ὠστόσο, ἀναφερόμενος με τὴ σειρά του στο ἔθνος τῶν Σκλαυηνῶν, παραθέτει τὰ ονόματα ὀρισμένων μικρῶν ηγεμόνων τους (Ἀρδάγαστος, Μουσώκιος, Πειράγαστος), στους ὁποίους ἀποδίδει τίτλους ὅπως *ῥῆξ* καὶ *φύλαρχος* ἢ ἀκόμη –συμβατικά– καὶ τὸν στρατιωτικὸ τίτλο του *ταξίαρχου* στὸν Πειράγαστο.²⁴⁷ Με βάση αὐτά, παρατηρεῖται ὅτι ἡ ἀναφορὰ σε ονόματα φύλαρχων, ἀλλὰ καὶ οἱ τίτλοι που τους ἀποδίδονται, ἀποτελοῦν τεκμήρια για κοινωνικὲς μεταβολές στους Σλάβους κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ βου καὶ κυρίως στὸν 7ο αἰῶνα.²⁴⁸

244 Μένανδρος, *Ἱστορία*, ἀπόσπ. 5.3: 50: Ὅτι ἐπεὶ οἱ ἄρχοντες Ἀντῶν ἀθλίως διετέθησαν καὶ παρὰ τὴν σφῶν αὐτῶν ἐλπίδα ἐπεπτώκεσαν, αὐτίκα οἱ Ἄβαροι ἔκειρόν τε τὴν γῆν καὶ ἐλήϊζοντο τὴν χάραν· στο ἴδιο ἀπόσπ. 21, 194: ἔστειλε γὰρ ὡς αὐτὸν Δαυρέντιον καὶ τοὺς ὄσοι ἐν τέλει τοῦ ἔθνους ... Δαυρίτας δὲ καὶ οἱ γε ζῆν αὐτῷ ἡγεμόνες ... Vernadsky 1939:58, ὁ ὁποῖος ερμηνεύει τὴν ἀναφορὰ σε ἄρχοντες Ἀντῶν ὡς πιθανὴ ἔνδειξη για τὴ διαμόρφωση ηγεμονικῆς τάξεως στους Ἄντες. Waldmüller 1976:27-28. Μαλιγκούδης 1991:47. Kazanski 1995-1996:211. Curta 1999a:23' τοῦ ἴδιου 2001:332. Živković 2007:48-49, σύμφωνα με τὸν ὁποῖο οἱ ἀναφερόμενοι τίτλοι εἶναι σχεδόν ταυτόσημοι καὶ δηλώνουν τὸν σημαντικότερο ηγεμόνα ἀνάμεσα στους φύλαρχους.

245 Živković 2007: 47.

246 Βλ. παρακάτω, ὑποσ. 381. Πα τὰ βαρβαρικά ἔθνη καὶ τὴν ἐξέλιξή τους σε ηγεμονίες, βλ. ἐπίσης Chrysos 2003:13-19.

247 Σιμοκάττης, *Ἱστορία*, I, 7: 52-53' VI, 7.1-5: 232-233' VI, 9.5-6: 237 (ἀναφορές στὸν Ἀρδάγαστο)· στο ἴδιο VI, 9.1-6: 236-237 (9.1: 236: ... φάσκων ὑπὸ Μουσώκιον τὸν λεγόμενον ῥῆγα τῆ τῶν βαρβάρων φωνῆ ...)· στο ἴδιο VII, 4.13: 252: ὁ δὲ Πειράγαστος (φύλαρχος δὲ οὗτος τῆς πληθύος ἐκείνης τῶν βαρβάρων)... στο ἴδιο VII, 5.4: 253: ἀναιρεῖται τοίνυν ὁ τούτων ταξίαρχος, ὃν Πειράγαστον ὁ λόγος φθάσας ἐδίδαξεν' Curta 1999a:24-25. Živković 2007:47-50.

248 Kazanski 1995-1996:211.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Οι Άντες και το Βυζάντιο

A. Από το 518 έως το 545/46

Η πρώτη επαφή των Βυζαντινών με τους Άντες σχετίζεται με μία επίθεση των δευτέρων, η οποία χρονολογείται στο 518. Πολυάριθμοι Άντες, αφού πέρασαν τον Δούναβη, εισήλθαν στην Ανατολική Βαλκανική και ηττήθηκαν από τον στρατηγό της Θράκης Γερμανό. Η ανάμνηση μάλιστα αυτής της ήττας προκαλούσε αργότερα στους εισβολείς φόβο για τον συγκεκριμένο στρατηγό.²⁴⁹ Σύμφωνα με τον J. Martindale, αν και στην ευρύτατα χρησιμοποιούμενη έκδοση του Προκόπιου (Λειψία, Teubner) ο Γερμανός αναφέρεται ως ανηψιός του Ιουστινιανού, σε όλα τα σωζόμενα χειρόγραφα αναφέρεται ως ανηψιός του Ιουστίνου Α' (518-527), κατά συνέπεια, πρέπει να θεωρείται ως εξάδελφος του Ιουστινιανού.²⁵⁰ Ακόμη, η επίθεση των Αντών έχει συνδεθεί και με τη στάση του κόμητος των φοιδεράτων Βιταλιανού, ο οποίος είχε εξεγερθεί στη Θράκη εναντίον του αυτοκράτορα Αναστάσιου.²⁵¹ Με την

249 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 40. 5-6: 476: *μέγα γὰρ ὄνομα ἐς τούτους δὴ τοὺς βαρβάρους ὁ Γερμανὸς εἶχεν ἐξ αἰτίας τοιαύσδε. ἡνίκα Ἰουστινιανὸς ὁ Γερμανοῦ θεῖος τὴν βασιλείαν εἶχεν, Ἄνται, οἱ Σκλαβηνῶν ἄγχιστα φέκηνται, ἴστρον ποταμὸν διαβάντες στρατῶ μεγάλῳ ἐσέβαλον ἐς Ῥωμαίων τὴν γῆν. ἐτύγχανε δὲ Γερμανὸν βασιλεὺς Θράκης ὅλης στρατηγὸν καταστησάμενος οὐ πολλῶ πρότερον. δὲ δὴ ἐς χεῖρας ἔλθῶν τῶ τῶν πολεμίων στρατῶ κατὰ κράτος τε μάχῃ νικήσας σχεδὸν τι ἅπαντας ἔκτεινε, κλέος τε μέγα ἐκ τοῦ ἔργου τούτου ὁ Γερμανὸς ἐς πάντας ἀνθρώπους καὶ διαφερόντως ἐς τούτους δὴ τοὺς βαρβάρους περιβάλετο.* Comşa 1974:61 (518-527). Ferjančić 1984:88 (518-527). [Prikhodniuk 1991/2:135](#). Barford 2001:50. Curta 2001:75. Kardaras 2010:74.

250 Martindale 1990:505-506. Για τη σύγχυση μεταξύ των δύο αυτοκρατόρων βλ. επίσης Waldmüller 1976:33-34. Ditten 1978:86 υποσ. 2. Curta 2001:76, υποσ. 7.

251 Waldmüller 1976:33, όπου και απόψεις για την καταγωγή του Βιταλιανού. Curta 2001:75. Για την εξέγερση του Βιταλιανού βλ. Πατούρα-Σπανού 2008:181-193.

ίδια εξέγερση συνδέεται πιθανόν και η επίθεση Σλάβων ιππέων το 517 στον ελλαδικό χώρο.²⁵²

Πριν την έναρξη του πολέμου εναντίον των Βάνδαλων το 533 ο Ιουστινιανός επιχείρησε να ανακόψει τις επιθέσεις των Αντών (αλλά και των Σλάβων), οι οποίοι ήταν ήδη εγκατεστημένοι βόρεια του Κάτω Δούναβη. Η αντιμετώπισή τους έγινε άμεσα επιτακτική, καθώς οι επιθέσεις τους στα Βαλκάνια συνέπεσαν με εκείνες άλλων λαών. Για τον λόγο αυτό το 530/31 όρισε τον ικανό στρατιωτικό Χιλβούδιο ως *στρατηγό της Θράκης* με σκοπό να υπερασπιστεί το σύνορο του Δούναβη. Ο Χιλβούδιος, ο οποίος παρουσιάζεται ως έμπιστος του Ιουστινιανού και άνθρωπος που περιφρονούσε τα χρήματα, κατάφερε σε διάστημα τριών ετών όχι μόνο να διασφαλίσει το σύνορο του Δούναβη, αλλά και να πραγματοποιήσει επιθέσεις εναντίον των *βαρβάρων* βόρεια του ποταμού. Σε μία από αυτές όμως, το 533, έχοντας μικρή δύναμη στη διάθεσή του, σκοτώθηκε πολεμώντας τους Σλάβους.²⁵³ Με επιτυχία αντιμετώπισε τους Σλάβους το 529 και ο Μούνδος, *magister militum* του Ιλλυρικού, όπως και τους Κουτριγούρους το 530. Ο Μούνδος έχασε τη ζωή του το 536 πολεμώντας τους Γότθους στη Δαλματία.²⁵⁴ Ο Προκόπιος σημειώνει ότι μετά τον θάνατο του Χιλβούδιου το σύνορο του Δούναβη δεν αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο για τους εισβολείς και ήταν εύκολο να επιδράμουν στα βυζαντινά εδάφη.²⁵⁵

Το 533 ο Ιουστινιανός απέδωσε στον εαυτό του για πρώτη φορά τον τίτλο *Άντικός*, χάρη στις επιτυχίες του Χιλβούδιου. Ο τίτλος συνεχίζει να αποδίδεται για οκτώ δεκαετίες στους βυζαντινούς αυτοκράτορες,

252 *Κόμης Μαρκελλίνος, Χρονικό*: 100 (517): *duae tunc Macedoniae Thessaliaque vastatae et usque Thermopylas veteremque Epirum Getae equites depraedati sunt*. Waldmüller 1976:34. Curta 2001:75. Živković 2007:45 (Σκλαβηνοί ή Άντες). *Καρδαράς* 2008a:202-203.

253 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 1-5: 353-354. Comşa 1974:62. Ditten 1976:78. Waldmüller 1976:35-36. Bonev 1983:109-112. *Litavrin* 1986:24. *Prikhodniuk* 1991/2:135-136. Curta 2001:76. Barford 2001:51. Kardaras 2010:75.

254 *Κόμης Μαρκελλίνος, Χρονικό*: 103 (530): *Mundo Illyricianae utriusque militiae ductor dudum Getis Illyricum discursantibus primus omnium Romanorum ducum incubuit eosque haut paucis eorum interemptis fugavit. his autem deinde consulibus idem dux audaciae suae secundus in Thraciam quoque advolans praedantes eam Bulgares felicior pugnans cecidit, quingentis eorum in proelio trucidatis*. Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, V, 5. 1-11: 25-26 και 7. 1-8: 32-34. Waldmüller 1976:34. Vasić 1994/95:42-43. Mazal 2001:183, 185. Ziemann 2007:90.

255 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 6: 354: *καὶ τὸ λοιπὸν ὃ τε ποταμὸς ἑσβατὸς αἰεὶ τοῖς βαρβάροις κατ' ἐξουσίαν καὶ τὰ Ῥωμαίων πράγματα εὐέφοδα γέγονε, ζύμπασά τε ἡ Ῥωμαίων ἀρχὴ ἀνδρὸς ἐνὸς ἀρετῇ ἀντήρροπος γενέσθαι ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ οὐδαμῇ ἴσχυσε*. *Franches* 1961:17. Waldmüller 1976:36.

από το 533 έως το 612.²⁵⁶ Σύμφωνα με τον G. Rösch, οι θριαμβικοί τίτλοι του Ιουστινιανού χωρίζονται σε δύο ομάδες: η πρώτη περιλαμβάνει «γερμανικούς» τίτλους που έφεραν και οι προκάτοχοί του (*Άλαμαννικός, Γοτθικός, Γερμανικός και Φραγγικός*), ενώ η δεύτερη τίτλους που οφείλονται στις στρατιωτικές επιτυχίες κατά τη διάρκεια της βασιλείας του (*Άντικός, Άλανικός, Βανδαλικός, Άφρικανός*). Η αποδοχή των πρώτων, που απαντούν τον 4ο αιώνα, αφορούσε ένα συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα, την υποταγή και την ένταξη όλων των βαρβαρικών λαών στο πρώην δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας υπό την εξουσία του Ιουστινιανού.²⁵⁷

Τόσο κατά το διάστημα που μεσολάβησε από το 518 έως το 530/31 (τουλάχιστον επί Ιουστινιανού), όσο και μετά τον θάνατο του Χιλβούδιου οι βαλκανικές επαρχίες δέχθηκαν κι άλλες επιθέσεις από τους Άντες. Σύμφωνα με τον Προκόπιο, *στο Ιλλυρικό και σε ολόκληρη τη Θράκη, από το Ιόνιο μέχρι τα προάστεια της Κωνσταντινούπολης, περιοχή όπου βρίσκεται η Ελλάδα και η Χερρόνησος, οι Ούννοι, οι Σκλαβηνοί και οι Άντες, σχεδόν κάθε χρόνο από τότε που ο Ιουστινιανός ανέλαβε την εξουσία, προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές στους ανθρώπους αυτών των περιοχών. Νομίζω ότι σε κάθε εισβολή σκότωναν ή έπαιρναν αιχμαλώτους πάνω από 200.000 ανθρώπους έτσι ώστε οι περιοχές αυτές να μοιάζουν με σκυθική ερημία.*²⁵⁸ Συχνές επιδρομές Βούλγαρων, Αντών και Σλάβων αναφέρει και ο Ιορδάνης.²⁵⁹ Πριν τη σύναψη της συνθήκης του Βυζαντίου με τους Άντες το 545/46 αναφέρονται επιθέσεις των Σλάβων το

256 Για τις αναφορές του τίτλου *Άντικός*, βλ. Παράρτημα. Βλ. επίσης Ivanov 1991:260-264. Curta 2001:77, υποσ. 13. Kardaras 2010:76 εξ. Motsia 2011/5:38-39. [Szmoniewski 2010:66-67](#).

257 Rösch 1978:102.

258 Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, XVIII. 20-21: 114-115: *Ἰλλυριοὺς δὲ καὶ Θράκην ὄλην, εἴη δ' ἂν ἐκ κόλπου τοῦ Ἰονίου μέχρι ἐς τὰ Βυζαντίων προάστεια, ἐν τοῖς Ἑλλάς τε καὶ Χερρονησιωτῶν ἡ χώρα ἐστίν, Οὐννοὶ τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνά πᾶν καταθέοντες ἔτος, ἐξ οὗ Ἰουστινιανός παρέλαβε τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ἀνήκεστα ἔργα εἰργάσαντο τοὺς ταύτη ἀνθρώπους. Πλέον γὰρ ἐν ἐκάστη ἐσβολῇ οἴμαι ἢ κατὰ μυριάδας εἴκοσιν εἶναι τῶν τε ἀνηρημένων καὶ ἠνδραποδισμένων ἐνταῦθα Ῥωμαίων, <ὥστε> τὴν Σκυθῶν ἐρημίαν ἀμέλει ταύτης πανταχόσε τῆς γῆς ξυμβαίνειν <εἶναι>* του ἰδίου *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 2: 353-354. Comşa 1974:65. Ditten 1978:86. Waldmüller 1976:35. Ferjančić 1984:92. [Prikhodniuk 1991/2:135](#). Curta 2001:78-79. Barford 2001:50. Kardaras 2010:75.

259 *Ιορδάνης, Romana*, 388: 52: *Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Slavinorum. que si quis scire cupit, annales consulumque seriem revolvat sine fastidio reperiētiq̄ue dignam nostri temporis rem publicam tragedydiae.* [Curta 1999:331](#) του ἰδίου 2001:79. Kardaras 2010:75.

545 (η οποία αποκρούστηκε από τους Έρουλους),²⁶⁰ καθώς και νομαδικών λαών («Ούννων»), όπως το 535 (Ιατρός),²⁶¹ το 538 (Μικρά Σκυθία, Δεύτερη Μυσία και Θράκη)²⁶² και το 539 (Ιλλυρικό).²⁶³ Τον επόμενο χρόνο, δέχτηκαν επίθεση των «Ούννων» η Χερρόνησος της Θράκης, τα μικρασιατικά παράλια και ο ελλαδικός χώρος.²⁶⁴ Ακόμη, το 545 η επιδρομή των «Ούννων» (Βούλγαρων;) στο Ιλλυρικό ανάγκασε τους Ιλλυριούς στρατιώτες να εγκαταλείψουν τις τάξεις του βυζαντινού στρατού στην Ιταλία και να επιστρέψουν εσπευσμένα στην πατρίδα τους.²⁶⁵ Πιθανόν μεταξύ 533 και 540/45 υπήρξε σύγκρουση μεταξύ Σκλαβηνών και Αντών στην οποία οι Σκλαβηνοί επικράτησαν.²⁶⁶ Ο Προκόπιος αναφέρει επίσης ότι μετά από αυτή τη διένεξη οι Άντες εισέβαλαν στη Θράκη, λεηλάτησαν και αιχμαλώτισαν πολλούς κατοίκους, τους οποίους πήραν μαζί τους. Η επίθεση αυτή χρονολογείται στο 545/46 και φαίνεται ότι ήταν και η αφορμή για την προσέγγισή τους από τον Ιουστινιανό.²⁶⁷

260 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 13. 24-25: 353. Waldmüller 1976:39. Ferjančić 1984:89. Curta 2001:82-83. Kardaras 2010:74.

261 Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, 104 (535.3). Bonev 1983:112. Mazal 2001:186. Ziemann 2007:91.

262 Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 18. 21: 366. Bonev 1983:112. Mazal 2001:183. Ziemann 2007:89-90 (το 528).

263 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, II, 4. 4-6: 163. Mazal 2001:186. Ziemann 2007:91. Comşa 1974:62. Curta 2001:78-79, ο οποίος θεωρεί ως σχετιζόμενη με αυτή την επίθεση και μία επιπλέον αναφορά του Προκόπιου στα *Ἀνέκδοτα* (XXIII. 6: 141-142): *ἔπειτα δὲ Μήδων μὲν καὶ Σαρακηνῶν τῆς Ἀσίας γῆν τὴν πολλήν, τῶν δὲ διὴ Οὐννων καὶ Σκλαβηνῶν καὶ <Ἀντῶν> ξύμπασαν Εὐρώπην ληϊσαμένων, καὶ τῶν πόλεων τὰς μὲν καθελόντων ἐς ἔδαφος, τὰς δὲ ἀργυρολογοσάντων ἐς τὸ ἀκριβὲς μάλιστα, τοὺς δὲ ἀνθρώπους ἐξανδραποδισάντων ζῆν χρήμασι πᾶσιν, ἔρημόν τε τῶν οἰκητόρων καταστησαμένων χώραν ἐκάστην ταῖς καθ' ἡμέραν ἐπιδρομαῖς, φόρον μὲν οὐδενὶ τῶν ἀπάντων ἀφῆκε, πλὴν γε διὴ ὅσον ἐνιαυτοῦ ταῖς ἀλούσαις τῶν πόλεων μόνον. Στο ίδιο XI. 11: 72. [Prikhodniuk 1991/2:135](#).*

264 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, II, 4. 7-11: 163-164' του ίδιου *Περὶ κτισμάτων*, IV, 3. 22: 115. Ferjančić 1984:89. Ziemann 2007:91-92.

265 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 11. 13-15: 342: *... στρατεύματος δὲ Οὐννικοῦ τοῖς Ἰλλυριοῖς ἐπισκήψαντος παιδάς τε καὶ γυναικάς ἐξηνδραποδίσθαι τετύχηκεν*. Mazal 2001: 187-188. Ziemann 2007:92.

266 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 7: 354: *Χρόνῳ δὲ ὕστερον Ἄνται καὶ Σκλαβηνοὶ διάφοροι ἀλλήλοις γενόμενοι ἐς χεῖρας ἦλθον, ἔνθα διὴ τοῖς Ἄνταις ἡσησθῆναι τῶν ἐναντιῶν τετύχηκεν*. Waldmüller 1976:36. Panzer 2002:27. Bonev 1983:110, 113. Οι Ferjančić (1984:88), Curta (2001:78) και Shlosser (2003:79) βλέπουν αυτή τη σύγκρουση ως υποκινούμενη από τη βυζαντινή διπλωματία. Barford 2001:51 (το 545/46). Kardaras 2010:75-76.

267 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14.11: 355: *ὑπὸ δὲ τὸν χρόνον τοῦτον Ἄνται ἐπισκήψαντες εἰς τὰ ἐπὶ Θράκης χωρία πολλοὺς ἐληΐσαντο καὶ ἠνδραπόδισαν τῶν ἐκεῖνι Ρωμαίων. οὐσπερ ἐπαγόμενοι ἀπεκομίσθησαν εἰς τὰ πάτρια ἦθη*. Bonev 1983:113. [Litavrin 1986:24](#). [Prikhodniuk 1991/2:136](#). Curta 2001:79. Kardaras 2010:74. Δίχως απήχηση παρέμεινε η άποψη για την προσέγγιση των Αντών μετά την καταστροφική επίθεση των «Ούννων» το 540 (βλ. Waldmüller 1976:38).

Η Κωνσταντινούπολη, έχοντας ήδη εμπλακεί σε συγκρούσεις τόσο με τους Οστρογότθους στη Δύση όσο και με τους Πέρσες στην Ανατολή, έπρεπε να επιβάλει την ειρήνη στο σύνορο του Δούναβη με διπλωματικά μέσα. Όπως είδαμε, στη διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών της βασιλείας του Ιουστινιανού ο κύριος κίνδυνος για την αυτοκρατορία προερχόταν από τους Άντες, τους Σκλαβηνούς και τους «Ούννους», οι επιδρομές των οποίων στις περιοχές του Κάτω Δούναβη γίνονταν όλο και πιο έντονες. Η προσέγγιση των Αντών από τον Ιουστινιανό εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συμμαχιών του Βυζαντίου για τη διασφάλιση των βορείων συνόρων του στον Καύκασο, τη Μαύρη Θάλασσα και τον Δούναβη, περιοχές που δέχονταν τις επιθέσεις νομαδικών λαών.²⁶⁸ Στον χώρο του Καύκασου και της Μαύρης Θάλασσας ο Ιουστινιανός είχε προσεγγίσει τους τοπικούς λαούς, χρησιμοποιώντας όχι μόνο τη διπλωματία αλλά και το ιεραποστολικό έργο.²⁶⁹ Στον Μέσο Δούναβη πάλι το Βυζάντιο έπρεπε να διατηρεί τις ισορροπίες μεταξύ των Γεπιδών και των Λογγοβάρδων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν εκεί το 546.²⁷⁰

Στον Κάτω Δούναβη οι Σκλαβηνοί δεν αποτέλεσαν μέρος της «βαρβαρικής» πολιτικής του Βυζαντίου παρά μόνο οι Άντες. Η μαρτυρία για σύναψη συμμαχίας του Ιουστινιανού με τους τελευταίους το 545/46 προέρχεται από τον Προκόπιο: *καθώς γίνονταν αυτά, ο Ιουστινιανός έστειλε πρέσβεις σε αυτούς τους βαρβάρους ζητώντας να εγκατασταθούν όλοι τους σε μία αρχαία πόλη, που ονομάζεται Τούρρις. Αυτή βρίσκεται βόρεια του Δούναβη και κτίστηκε από τον αυτοκράτορα Τραϊανό, και ήταν έρημη από πολύ παλαιά μετά τη λεηλασία της από βαρβαρική επιδρομή. Αυτή την πόλη και την γύρω περιοχή, η οποία ανήκε στους Ρωμαίους, δέχτηκε να τους παραχωρήσει ο Ιουστινιανός για να εγκατασταθούν με όλο τον λαό τους και να τους χορηγήσει μεγάλα χρηματικά ποσά, υπό τον όρο ότι εκείνοι ως σύμμαχοι στο εξής θα αποτελούσαν*

268 Βλ. Καρδαράς 2010:38-39.

269 Βλ. Πατούρα-Σπανού 2008α:234-273. Καρδαράς 2010:39.

270 Wozniak 1979:139-158. Καρδαράς 2010:47.

εμπόδιο για τους Ούννους που έκαναν επιθέσεις στα ρωμαϊκά εδάφη.²⁷¹

Από το παραπάνω απόσπασμα προκύπτει σαφώς ότι οι Άντες εγκαταστάθηκαν ως υπόσπονδοι (φοιδεράτοι) σε έναν χώρο βόρεια του Κάτω Δούναβη. Σύμφωνα με τον Curta, το Βυζάντιο εξακολουθούσε να έχει εκεί αξιώσεις, ενώ ο Bonev θεωρεί ότι οι Βυζαντινοί διατηρούσαν ακόμη ένα προγεφύρωμα στη βόρεια όχθη, το οποίο θα υπεράσπιζαν οι Άντες ως βοηθητικοί των μεθοριακών βυζαντινών στρατευμάτων. Εκτός από την εξάλειψη των αντικών επιδρομών, η ένταξη των Αντών ως υπόσπονδων στην υπηρεσία της Κωνσταντινούπολης αποσκοπούσε ξεκάθαρα στη δημιουργία ενός φράγματος στον Κάτω Δούναβη, το οποίο θα παρεμπόδιζε τις νομαδικές (ή όποιες άλλες), επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη και τη συνακόλουθη λεηλασία των βαλκανικών επαρχιών.²⁷²

Αναφορικά με τη σύναψη της συμμαχίας, και στο πλαίσιο της άποψης για τη φυλετική ένωση των Αντών,²⁷³ ο V. Sedon θεώρησε ότι υπόσπονδοι του Βυζαντίου έγιναν οι Άντες του Μέσου Δνεϊστερου (τους οποίους διακρίνει από εκείνους του Κάτω Δούναβη),²⁷⁴ ενώ ο H. Ditten προσδιορίζει ως χώρο εγκατάστασης των υπόσπονδων Αντών τη Βεσσαραβία. Στη διάκριση μεταξύ Δυτικών και Ανατολικών Αντών που προβαίνει ο ίδιος μελετητής, οι υπόσπονδοι Άντες σχετίζονται με τους πρώτους (μεταξύ των εκβολών του Δούναβη και του Δνεϊπερου στη Μαύρη Θάλασσα), ενώ οι Ανατολικοί ζούσαν βόρεια των Κουτριγούρων και της Αζοφικής Θάλασσας.²⁷⁵ Τη διάκριση μεταξύ Δυτικών και Ανατολικών Αντών επιχείρησε αρχικά ο G. Vernadsky, στηριζόμενος στις μαρτυρίες του Προκόπιου αφενός για την εγκατάσταση στον χώρο του Κάτω Δούναβη (οι Δυτικοί) και αφετέρου βόρεια της Αζοφικής (οι Ανατολικοί).

271 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 32-33: 359: *ἐν τούτῳ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς πρέσβεις τινὰς παρὰ τούτους δὴ τοὺς βαρβάρους στείλας ἤξιον ξυνοικίζεσθαι ἅπαντας εἰς πόλιν ἀρχαίαν, Τούρριν ὄνομα, ἢ κεῖται μὲν ὑπὲρ ποταμῶν Ἰστρου, Τραϊανοῦ τοῦ Ῥωμαίων αυτοκράτορος ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις αὐτὴν δειμαμένου, ἔρημος δὲ ἐκ παλαιοῦ ἐτύγχανεν οὕσα, ληισαμένων αὐτὴν τῶν ταύτη βαρβάρων, ταύτη γὰρ αὐτοὺς καὶ τῇ ἄμφ' αὐτὴν χώρᾳ Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς ἄτε προσηκούση τὸ ἐξ ἀρχῆς Ῥωμαίοις ὠμολόγει δεδωρῆσεσθαι καὶ σφίσι ξυνοικεῖν μὲν δυνάμει τῇ πάσῃ, χρήματα δὲ μεγάλα σφίσι προῖεσθαι, ἐφ' ᾧ οἱ ἔνσπονδοι τὸ λοιπὸν ὄντες Οὔννοι ἐμπόδιοι ἐς αἰὶ γένωνται, καταθεῖν βουλομένοι τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν.* Comşa 1974:63. Ditten 1976:82. Bonev 1983:110-112. Litavrin 1986:25. Prikhodniuk 1991/2:136. Schramm 1995:170, 172. Curta 2001:80-82, 331-332. Kardaras 2010:76-77.

272 Bonev 1983:111-114. Curta 2001:81-82, 332. Kardaras 2010:77.

273 Βλ. παραπάνω, υποσ. 147-148.

274 Sedov 1999:37. Szmoniewski 2010:60.

275 Ditten 1978:89, 93 υποσ. 2. Βλ. επίσης παραπάνω, υποσ. 121.

Ειδικότερα για τους πρώτους, με τους οποίους συνδέει και τα σχετικά με τη δημοκρατία, θεώρησε ότι ζούσαν στις κοιλάδες των ποταμών Προύθου, Δνεϊστερου και νότιου Μπουγκ, με πιθανό κέντρο τους το σημερινό Ιάσιο.²⁷⁶

Ο ακριβής χώρος της εγκατάστασης των Αντών παραμένει άγνωστος, καθώς το σχετικό απόσπασμα αναφέρει μόνο το όνομα της αρχαίας πόλης Τούρρις. Για τη θέση της έχουν διατυπωθεί ποικίλες υποθέσεις, όπως το αρχαίο ελληνικό οχυρό Τύρας στις εκβολές του Δνεϊστερου (σημερινό Μπέλγκοροντ-Ντνεστρόβσκι, περιοχή του Budzhak), το οποίο εγκαταλείφθηκε τον 3ο αιώνα,²⁷⁷ το Turnu-Măgurele (στις εκβολές του ποταμού Ολτ),²⁷⁸ το Pietroasele (στην περιοχή του Buzău)²⁷⁹ και το Barboși (κοντά στο Γαλάτσι και τη ρωμαϊκή Δινογετία/Dinogetia ή ταυτιζόμενο με τη δεύτερη).²⁸⁰ Η τελευταία άποψη είναι μάλλον και η ορθότερη, καθώς συνδυάζει κι άλλες παραμέτρους των στοιχείων γύρω από την εγκατάσταση των Αντών, όπως την πληροφορία του Προκόπιου ότι οι Άντες (μαζί με τους «Ούννους» και τους Σκλαβηγούς) ζούσαν κοντά στον Δούναβη, το καθεστώς των υπόσπονδων που συνδέεται με την εγκατάσταση ξένων λαών στο έδαφος της αυτοκρατορίας, αλλά και την επιδίωξη αναχαίτισης των νομαδικών επιθέσεων. Ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ της ταύτισης της πόλης Τούρρις με το Barboși θα μπορούσε να ευσταθεί από αρχαιολογικής πλευράς, καθώς στην περιοχή της βορειοδυτικής Μικράς Σκυθίας απαντά κεραμική τύπου Πένκοβκα.²⁸¹ Πιθανότατα κατά τις επιθέσεις τους στις ανατολικές βαλκανικές επαρχίες οι νομαδικοί λαοί (Κουτρίγουροι, Οντίγουροι κ.ά.) ακολουθούσαν αρχικά τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, διέρχονταν έπειτα από τη νότια Μολδαβία, και ένα στενό «διάδρομο» κοντά στο Νοβιόδουνον/Noviodunum, και συνέχιζαν μέσω της ανατολικής Βλαχίας προς το Δορόστολον.²⁸²

276 Vernadsky 1939:58, 64, ο οποίος ετυμολογεί τη ρουμανική πόλη από το όνομα των Αλανών (Yasi), ως υποστηρικτής της ιρανικής καταγωγής των Αντών. Malingoudis 1986:209.

277 Bolșanov-Ghimbu 1969:686-690, ο οποίος απορρίπτει την ίδρυση του οχυρού από τον Τραϊανό, καθώς θεωρεί ότι υπό τύπον μύθου αποδίδονται σε αυτόν όλα τα σημαντικά μνημεία και οι οχυρώσεις στη Δακία. Madgearu 1992:204.

278 Franches 1961:15. Patoura-Chatzopoulos 1980:109. Litavrin 1986:25. Madgearu 1992:204-205.

279 Rusu 1980:249. Madgearu 1992:205-206.

280 Comșa 1974:67. Madgearu 1992:206-207 του ίδιου 2003:301-304. Για τις σχετικές απόψεις βλ. επίσης Ditten 1978:93 υποσ. 4. Curta 2001:80 υποσ. 23. Kardaras 2010:78.

281 Kardaras 2010:78. Για την κεραμική του Πένκοβκα βλ. Κεφάλαιο Τέταρτο, Δ.

282 Bolșanov-Ghimbu 1969:688. Bonev 1983:111, 113. Βλ. επίσης Madgearu 1992:204.

Εκτός από τις παραπάνω απόψεις γύρω από τη συνθήκη με τους Άντες, δεν μπορεί να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο η βυζαντινή αυτοκρατορία να αποσκοπούσε στην υπεράσπιση ολόκληρου του βόρειου τμήματος του σκυθικού *limes*, και η συγκεκριμένη περιοχή να αποτελούσε έναν «τομέα ευθύνης» για τους Άντες. Κατ' επέκταση οι τελευταίοι θα έπρεπε να υπερασπίζονται τόσο τα μεθοριακά βυζαντινά οχυρά, όσο και το οδικό δίκτυο της Μικράς Σκυθίας, το οποίο τα συνέδεε με τις παράκτιες πόλεις της. Ειδικότερα, και σύμφωνα με τη διαίρεση του σκυθικού *limes* σε πέντε επιμέρους τμήματα από τους Barnea και Ștefan,²⁸³ η αντική εγκατάσταση σχετιζόταν με την ενίσχυση του τέταρτου τομέα, μήκους εξήντα χιλιομέτρων, από την Τροσμής/Troesmis έως το Νοβιόδουνον.

Αναφορικά με το οδικό δίκτυο της Μικράς Σκυθίας, αυτό αποτελούσε τμήμα του αρχαίου δρόμου από τη Σιγγηδόνα προς την Κωνσταντινούπολη, κατά μήκος του Δούναβη και της Μαύρης Θάλασσας, και φαίνεται ότι η περιοχή της πόλης Τούρρις, κοντά στη Δινογετία, αποτελούσε ένα στρατηγικό σημείο του. Αυτό το οδικό δίκτυο είναι γνωστό από τα *Itineraria Antonini* και την *Tabula Peutingeriana*.²⁸⁴ Από τις ίδιες πηγές γνωρίζουμε και τον παράκτιο δρόμο που οδηγούσε στην Κωνσταντινούπολη, με κύριους σταθμούς την Τόμιν (Κωνσταντζα), τη Στράτωνα, την Οδησσό (Βάρνα), τη Μεσημβρία και την Αγκιάλο. Σημαντικός επίσης ήταν και ο δρόμος που οδηγούσε από το Νοβιόδουνον στη Μαρκανούπολη μέσω της Μικράς Σκυθίας (οχυρό Ουλμιτών, Τρόπαιον και Ζαλδαπά).²⁸⁵ Με αυτά τα δεδομένα η ιστορία των Αντών μετά το 545/46 θα πρέπει να εξετάζεται με κέντρο του ενδιαφέροντος την περιοχή της Μικράς Σκυθίας, καθώς η υπεράσπιση της επαρχίας στο βόρειο τμήμα της ήταν συνδεδεμένη με την αντική εγκατάσταση στην Τούρριν.²⁸⁶

283 Barnea και Ștefan 1974:17-23: α) Δορόστολον – Αξιόπολις, β) Αξιόπολις – Καρσώ, γ) Καρσώ – Τροσμής, δ) Τροσμής – Νοβιόδουνον, ε) Νοβιόδουνον–εκβολές του Δούναβη. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, μάλλον ορθά, το Δορόστολον τοποθετείται από πολλούς μελετητές στη Δεύτερη Μυσία.

284 *Itineraria Antonini*: 32: Axiupoli, Capidava, Carso, Cio, Biroe, Troesmis, Scytica, Arrubio, Diniguttia, Novioduno, Herculea, Aegiso, Salsovio. *Itineraria Romana* (αρ. 42, Singiduno–Constantinopolis): στ. 499-510: Axiopolis, Calidava, Carsio, Bereo, Troesmis, Arubio, Noviodum, Salsovia, Ad Stoma. Beshevliev 1969:494. Škrivanić 1977:126, 144 υποσ. 38. Mircović 2003:8.

285 *Itineraria Antonini*: 33. *Tabula Peutingeriana* (αρ. 42): στ. 510-516. Beshevliev, 1969:488-493. Škrivanić 1977:128-129. Για το οδικό δίκτυο στη Μικρά Σκυθία βλ. επίσης Καρδαράς 2008:267-284.

286 Kardaras 2010:79.

Ως αποτέλεσμα της συμμαχίας (και της υποχρέωσης των υποσπόνδων) οι Άντες ενίσχυσαν τα βυζαντινά στρατεύματα στην Ιταλία εναντίον των Οστρογόθων. Ο Προκόπιος αναφέρει ένα απόσπασμα τριακοσίων Αντών που το 546/47 συμμετείχε στις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Λουκανία. Οι στρατιώτες αυτοί περιγράφονται ως αξιόμαχοι και υπερασπίστηκαν αποτελεσματικά ένα σημαντικό πέρασμα. Αυτή η πληροφορία είναι η μόνη που διαθέτουμε για υπηρεσία ενός αποσπάσματος αποκλειστικά από Άντες στον βυζαντινό στρατό.²⁸⁷ Αντίθετα, ως μισθοφόροι θα πρέπει να θεωρηθούν οι Άντες που μαζί με άλλους «Ούννους» και Σκλαβηνούς ιππείς (συνολικά χίλιοι εξακόσιοι) στάλθηκαν στην Ιταλία το 536/37 για να βοηθήσουν τον Βελισάριο κατά τη γοτθική πολιορκία της Ρώμης.²⁸⁸ Μέρος των Αντών στρατιωτών επίσης στον οστρογοτθικό πόλεμο προερχόταν ίσως από αιχμάλωτους Άντες, οι οποίοι έπεσαν στα χέρια των Βυζαντινών κατά τις επιχειρήσεις του Χιλβούδιου βόρεια του Δούναβη.²⁸⁹ Σύμφωνα με τον Αγαθία, κάποιοι Άντες κατείχαν διοικητικές θέσεις στη διάρκεια του βυζαντινοπερσικού πολέμου στη Λαζική (554-556), όπως ο ταξίαρχος Δαβραγέζας, ο οποίος καθοδηγούσε τον βυζαντινό στόλο στη διάρκεια της πολιορκίας της Φάσιδος (σημερινό Poti) και πήρε μέρος στις εκστρατείες του 555 και 556,²⁹⁰ καθώς και ο

287 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 22, 1-6: 394-395 (22, 3: 394: καὶ ἄνται δὲ αὐτοῖς τριακόσιοι ξυνεφύλασσον, οὐσπερ Ἰωάννης ἐνταῦθα δεηθέντι Τουλλιανῶ ἀπολιπῶν πρότερον ἔτυχεν· ἀγαθοὶ γὰρ οἱ βάρβαροι οὗτοι μάχεσθαι ἐν δυσχωρίαις πάντων μάλιστα)· στο ίδιο VII, 22, 21: 398. Ditten 1976:81. Waldmüller 1976:61. Bonev 1983:111-112. Curta 2001:81. [Grotowski 2005:10](#). Živković 2007:34, 51. [Kazanski 2009:231-232](#). Kardaras 2010:79. [Szmoniewski 2010:65](#).

288 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, V, 27, 1-2: 130: ... Μαρτίνος τε καὶ Βαλεριανὸς ἦκον, ἑξακοσίους τε καὶ χίλιους στρατιώτας ἰππεῖς ἐπαγομένω. καὶ αὐτῶν οἱ πλεῖστοι Οὐννοὶ τε ἦσαν καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ ἄνται, οἱ ὑπὲρ ποταμῶν Ἰστρον οὐ μακρὰν τῆς ἐκείνη ὄχθης ἴδρυνται. Ditten 1976: 81. Waldmüller 1976:60. Curta 2001:78. [Grotowski 2005:9](#). Živković 2007:34, 52. [Kazanski 2009:230](#). Kardaras 2010:80. [Szmoniewski 2010:65](#).

289 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14, 3: 354: ... ἀλλὰ καὶ Ῥωμαῖοι ἐς ἡπειρον τὴν ἀντιπέρας σὺν Χιλβουδίῳ πολλὰκις ἰόντες ἔκτεινάν τε καὶ ἠνδραπόδισαν τοὺς ταύτη βαρβάρους. Waldmüller 1976:62-63.

290 Αγαθίας, *Ἱστοριῶν*, Γ', 21, 6: 111-112: ὥστε δὲ ταῦτας δὴ τὰς ἐν τῷ ποταμῷ ναῦς ἤκιστα ὑπὸ του πημαινεσθαι, Δαβραγέζας, Ἄντης ἀνὴρ, ταξίαρχος, καὶ Οὐννὸς τις λοχαγός, Ἐλμίγγειρος ὄνομα, οὗτοι δὴ προστεταγμένοι αὐτοῖς ὑπὸ τῶν στρατηγῶν ἐπακτρίδας τινὰς ἀμφιπρύμνους δέκα πληρώσαντες ... νῦν μὲν ἐν μέσῳ τῷ ρείθρῳ, νῦν δὲ ἐφ' ἑκατέρας τῆς ὄχθης· στο ίδιο Γ', 6, 9: 91 καὶ 7, 2: 91: .. οἱ ἀμφὶ τὸν Δαβραγέζαν καὶ Οὐσίγαρδον ... Ditten 1976:79. Waldmüller 1976:61. Bonev 1983:112. Živković 2007:34, 52. [Szmoniewski 2010:65](#).

γιος του Λεόντιος, που είχε χριστιανικό όνομα.²⁹¹ Λανθασμένα ωστόσο έχουν θεωρηθεί ως Άντες οι Ουσίγαρδος και Ζίπερ, εκ των οποίων ο πρώτος είχε μάλλον σλαβική καταγωγή.²⁹²

Εκτός από τη μαρτυρία για τον Δαβραγέζα, στις πηγές του 6ου και 7ου αιώνα γίνεται συχνά λόγος για ναυτικές επιχειρήσεις των Σλάβων και για την ικανότητά τους να χρησιμοποιούν στους πολέμους τα μονόξυλά τους. Ναυτική υποστήριξη πρόσφεραν και τα υποτελή σλαβικά φύλα στους Αβάρους, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν τα σλαβικά πλοίαρια τόσο για να περάσουν τους ποταμούς, όσο και για τη συνδρομή των επιχειρήσεων στην ξηρά. Κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 626 ο σλαβικός στολίσκος πήρε μέρος σε συγκρούσεις στη θάλασσα, ενώ ανέλαβε και τη μεταφορά των Περσών στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου.²⁹³

Οι Άντες έμειναν πιστοί στη συνθήκη του 545/46 και δεν εισέβαλαν ξανά στα βυζαντινά εδάφη. Αντίθετα, ακολούθησαν μεγάλες επιθέσεις των Σκλαβηνών το 547/48, το 549/50, το 550/51 και το 551/52, οι οποίες έπληξαν το Ιλλυρικό και τη Θράκη.²⁹⁴ Γύρω στο 550 παρατηρείται οικονομικός αποκλεισμός του συνόρου στον Κάτω Δούναβη με τον σημαντικό περιορισμό των νομισμάτων βόρεια του ποταμού, ενώ και στο εσωτερικό της Βαλκανικής οι σλαβικές επιθέσεις δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για σταδιακή παρακμή της οικονομικής δραστηριότητας και των αστικών κέντρων.²⁹⁵ Οι επιθέσεις των Σλάβων διακόπηκαν μεταξύ 552 και 576/77, γεγονός που μάλλον ορθά αποδίδεται στο οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού στη Βαλκανική.²⁹⁶ Οι σλαβικές επιθέσεις νότια του Δούναβη θεωρείται ότι είχαν ως δίοδο την περιοχή δυτικά του Δορόστολου, καθώς η Μικρά Σκυθία ήταν καλύτερα οχυρωμένη συγκριτικά με τις άλλες επαρχίες του Δούναβη.²⁹⁷

291 Αγαθίας, *Ιστοριών*, Δ' 18. 1: 145: *εἶπετο δὲ εὐθὺς Ζίπερ ὁ Μαρκελλίνου δορυφόρος καὶ μετ' ἐκείνον Λεόντιος ὁ Δαβραγέζου ...* στο ίδιο Δ' 18. 3: 145. Ditten 1976:80. Waldmüller 1976:64. Bonev 1983:112. Kardaras 2010:79-80. Βλ. επίσης Curta 2001:81, 83, υποσ. 28, 35.

292 Bonev 1983:112. Ditten 1976:80.

293 Βλ. Živković 2007:53-54. Καρδαράς 2009:137-138.

294 Προκόπιος, *Ἵπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 29. 1-3: 423· VII, 38: 467-471· VII, 40. 1-8: 475-477· VII, 40. 30-45: 481-483· VIII, 25. 1-6: 623-624. Comşa 1974:62. Waldmüller 1976:39-47. Ditten 1978:87. Bonev 1983:113. Ferjančić 1984:89-91. Vasić 1994/95:43. Curta 2001:84-87. Barford 2001:51, 58.

295 Barford 2001:52. Curta 2008:172-174. Madgearu 2003:306.

296 Ferjančić 1984:92. Curta 2001:89. Barford 2001:52, 56. Για το οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού βλ. παρακάτω, Β.

297 Diaconu 1979:167.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Μαλάλα, οι Σλάβοι ακολούθησαν την επίθεση των Κουτρίγούρων του Ζαβεργάν τον χειμώνα του 558/59, οι οποίοι επιτέθηκαν σε τρία διαφορετικά σημεία (Ελλάδα, Χερρόνησο της Θράκης και Κωνσταντινούπολη).²⁹⁸ Από τα αρχαιολογικά ευρήματα φαίνεται ότι ανάμεσα στα οχυρά που κατελήφθησαν και καταστράφηκαν κατά την κάθοδο των Κουτρίγούρων ήταν η Δινογετία και πιθανόν ο χώρος γύρω από τον οικισμό Nova Cherna, όπου είχαν εγκατασταθεί Άντες.²⁹⁹ Με την παύση των σλαβικών επιδρομών ωστόσο, δεν διακόπηκαν και οι επιθέσεις των νομαδικών λαών στις βαλκανικές επαρχίες, ιδιαίτερα των Αβάρων (562, 568, 570, 574).³⁰⁰ Οι Κουτρίγουροι από την πλευρά τους επιτέθηκαν το 551 ως σύμμαχοι των Γεπιδών στο Ιλλυρικό,³⁰¹ ενώ τον ίδιο χρόνο αναφέρεται και «ουννική» (κουτρίγουρική;) επίθεση στη Θράκη.³⁰² Αργότερα, το 568, και ως υποτελείς πλέον των Αβάρων, οι Κουτρίγουροι επιτέθηκαν στη Δαλματία.³⁰³ Ενδιάμεσα, το 552, ο Ιουστινιανός είχε εγκαταστήσει δύο χιλιάδες Κουτρίγούρους με τις οικογένειές τους στη Θράκη.³⁰⁴ Από τις εισβολές αυτής της περιόδου παρατηρούνται καταστροφές στο Τρόπαιον, στα τέλη της βασιλείας του Ιουστινιανού (όπως και το 586), στη Σακιδάβα μεταξύ 550 και 562 και στην Καπιδάβα (Toralu) το 562/63.³⁰⁵

298 Μαλάλας, *Χρονογραφία*: 18. 129: 421: *Μηνί μαρτίῳ ἰνδικτιῶνος ζ' ἐπανάστησαν οἱ Οὔννοι καὶ οἱ Σκλάβοι τῇ Θράκῃ <πλήθη πολλά> καὶ πολεμήσαντες πολλοὺς ἀπέκτειναν καὶ τινὰς ἐπραΐδουσαν* Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 233. Για την επίθεση του Ζαβεργάν βλ. κυρίως Αγαθίας, *Ἱστοριῶν*, Ε, 11.6-23.8, 177-195. Waldmüller 1976:48-54. Ferjančić 1984:91-92. Mazal 2001:192-193. Curta 2001:45, 89. Ziemann 2007:99-100. *Syrbe* 2012:297-298.

299 Scorpan 1980:30-31. Bonev 1983:114. Comşa 1999:302-303. Για τα ευρήματα του Πένκοβκα στη Nova Cherna βλ. σχετικά Κεφάλαιο Τέταρτο, Δ.

300 Βλ. Καρδαράς 2010:40-41, 49-50, 53, 55.

301 Προκόπιος, *Ἰστοριῶν*, VIII, 18. 13-17: 581-582. Mazal 2001:190-191. Ziemann 2007:98. *Syrbe* 2012:295-296.

302 Προκόπιος, *Ἰστοριῶν*, VIII, 21. 21-22: 603. Mazal 2001:167, 191. Ziemann 2007:94.

303 Βλ. Pohl 1988:39, 60. Καρδαράς 2010:50-51.

304 Προκόπιος, *Ἰστοριῶν*, VIII, 19. 6-7: 585-586. Mazal 2001:191. Ziemann 2007:98.

305 Scorpan 1980:48-49, 126-127.

B. Η αναδιοργάνωση του συνόρου στον Δούναβη

Την εποχή του Ιουστινιανού, εκτός από τη διπλωματική δραστηριότητα και τις αρχικές στρατιωτικές επιχειρήσεις, το κύριο βάρος για την αντιμετώπιση των εισβολών στα βόρεια σύνορα της Αυτοκρατορίας δόθηκε στις αμυντικές υποδομές του Κάτω Δούναβη. Ο Ιουστινιανός επιδιόρθωσε ή έκτισε εξ αρχής δεκάδες οχυρά κατά μήκος του ποταμού, ακόμη και στη βόρεια όχθη του, με σκοπό αυτός να καταστεί απροσπέλαστος. Σε συνάρτηση με την ανάγκη της δημιουργίας οχυρώσεων, διατυπώνεται η άποψη ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας επιθυμούσε ταυτόχρονα να μιμηθεί τον Διοκλητιανό και, κυρίως, τον Κωνσταντίνο, οι οποίοι είχαν επίσης δημιουργήσει σημαντικό οχυρωματικό έργο στον Κάτω Δούναβη. Η οικοδομική δραστηριότητα του Ιουστινιανού, ο οποίος έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη δουναβική μεθόριο, καταγράφεται διεξοδικά από τον Προκόπιο στο έργο του *Περί κτισμάτων*, ενώ οι μαρτυρίες του επιβεβαιώνονται ή συμπληρώνονται από πλήθος αρχαιολογικών ευρημάτων (κατάλοιπα οχυρών, επιγραφές, νομίσματα κ.ά.).³⁰⁶

Το οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού εγκαινίασε επίσης την αμυντική τακτική του Βυζαντίου στον Δούναβη, η οποία διατηρήθηκε μέχρι την πτώση του δουναβικού *limes* στις αρχές του 7ου αιώνα, και αποτελούσε ταυτόχρονα μία έμμεση επιβεβαίωση τόσο της ισχύος των βορείων γειτόνων της Αυτοκρατορίας όσο και της αδυναμίας της ίδιας να διαθέτει επαρκείς στρατιωτικές δυνάμεις στη Βαλκανική.³⁰⁷ Από την άλλη πλευρά, σε ό,τι αφορά στη Μικρά Σκυθία, και λαμβάνοντας υπόψη την εγκατάσταση των Αντών επάνω από το βορειοδυτικό τμήμα της επαρχίας, θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η πολιτική του Ιουστινιανού θα ήταν ταυτόχρονα και «επιθετική». Αντίστοιχη πολιτική διακρίνεται στους ρωμαϊκούς χρόνους κατά την οργάνωση του σκυθικού *limes*, ο οποίος αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο της Δακίας με τη νότια Μολδαβία και ταυτόχρονα ήλεγχε το σύστημα των συμμάχων της Ρώμης βόρεια της Μικράς Σκυθίας.³⁰⁸

Οι πρώτες επιθέσεις των Σλάβων και των νομαδικών λαών δεν επέ-

306 Patoura-Chatzopoulos 1980:96-98, 102-108. Curta 2001:87-89, 151-169.

307 Živković 2007:56-57.

308 Barnea και Ștefan 1974:16.

φεραν κάποιο σοβαρό πλήγμα στον βυζαντινό έλεγχο κατά μήκος του Κάτω Δούναβη. Από τις μαρτυρίες της *Νεαράς* 11 του Ιουστινιανού, του έτους 535, επιβεβαιώνεται η κυριαρχία των Βυζαντινών σε ορισμένες πόλεις της Πρώτης Μυσίας και της Παρόχθιας Δακίας.³⁰⁹ Πριν την εποχή του Ιουστινιανού, στη μεθόριο της Πρώτης Μυσίας είχαν ανακατασκευαστεί το 510 από τον Αναστάσιο τα τείχη της Σιγγηδόνας και πιθανόν τμήμα των μεθοριακών οχυρών στην ευρύτερη περιοχή, όπως η Ρατιάρια. Η *Νεαρά* 11 επίσης, δείχνει ότι η Πρώτη Μυσία ήταν ήδη μία οργανωμένη επαρχία με επισκοπική έδρα το Βιμινάκιο, γεγονός που μαρτυρεί έμμεσα ότι η ανακατασκευή των μεθοριακών της οχυρώσεων (μεταξύ της Σιγγηδόνας και της Taliata) είχε ήδη πραγματοποιηθεί. Σύμφωνα με τον Μ. Vasić, η ανακατασκευή πραγματοποιήθηκε μεταξύ του 529, όταν ο Μούνδος πήρε τον τίτλο του *magister militum* του Ιλλυρικού έως το 535 (έκδοση της *Νεαράς* 11), με πιθανή ολοκλήρωση των εργασιών γύρω στο 540.³¹⁰

Για το *Ιλλυρικό* ο Προκόπιος αναφέρει την οχύρωση των εξής πόλεων, οχυρών ή θέσεων: Σιγγηδόνον, Βιμινάκιον, Πιγκούς, Κούπους (Pincum;), Νοβαί (Novae/Česava;), Λιτερατά/Λεδέρατα (Lederata/νήσος Sapaia; οχυρό Ram; Novae;), Κανταβαζά (Gratiana/Saldum), Σμόρνα (Boljetin), Κάμψα (Ravna), Τανάτα (Taliata/Veliki Gradac), Ζέρνα (Dierna/Orşova), Δουκέπρατον, Καπούτβοες/Sip, Ζάνες (Πρώτη Μυσία),³¹¹ Θεοδώρα (Drobeta), Πόντες/Πόντη (Transdrobeta), Μαρεβούργον, Σουσίανα, Άρμάτα, Τιμένα, Θεοδωρούπολις, Στιλιβούργον, Άλικανιβούργον, Άκυές, Βουργονόβορε, Λακκόβουργον, Δορτικόν, φρούριον Ίουδαίος, Βουργουάλτου, Γόμβες, Κρίσπας, Λογγινιάνα, Ποντεσέριον, Βονωνία, Νοβός, ΄Ρατιάρια, Μωκατίανα, Άλμου, Τρίκεσα, Πούτεδισ, Κεβρός, Βιγριναή, Όνος, Αύγοϋστες, Άεδάβη, Βαριάνα, Βαλεριάνα, Κάστρα Μάρτις, Ζητνουκόρτου, Ίσκός, Οϋννων,

309 *Νεαρές* 11: 94 (...et tam Viminacium quam Recidiva et Litterata, quae trans Danubium sunt, ... Sed et in Aquis, quae est provinciae Daciae ripensis,...). Βλ. επίσης Franches 1961: 15, 17-18, όπου και το ζήτημα της δικαιοδοσίας της αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής βόρεια του Δούναβη, καθώς και η υπόθεση για τον βυζαντινό έλεγχο στις παραπάνω πόλεις χάρη τις στρατιωτικές επιτυχίες του Μούνδου μεταξύ 529-536. Dolinescu-Ferche 1979:173. Patoura-Chatzopoulos 1980:108. Vasić 1994/95:41.

310 Vasić 1994/95:42-43.

311 Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, IV, 5.15-6.18: 126-128.

Παλατιόλον (Oescus), Συκίβιδα (Sucidava/Celei), Οὔτως, Λαπιδαρία και Λουκερναριαβούργον (Παρόχθια Δακία).³¹²

Από τα αρχαιολογικά ευρήματα προκύπτει και η ανέγερση ενός ακόμη οχυρού κοντά στο σημερινό Bosman. Με εξαίρεση αυτή την περιοχή, οι υπόλοιπες οχυρώσεις στον *limes* της Πρώτης Μυσίας υπήρχαν ήδη από τον 1ο αιώνα και καταστράφηκαν την εποχή των ουννικών εισβολών, μεταξύ 441 και 443. Ορισμένα από αυτά (Νοβαί, Κανταβαζά, Σμόρνα) είχαν δεχτεί επισκευές και τον 4ο αιώνα, ενώ ταυτόχρονα με τα οχυρά, κατασκευάστηκαν και αρκετά στρατόπεδα.³¹³ Από την άλλη πλευρά, τα νομισματικά ευρήματα δείχνουν αρκετές καταστροφές στον *limes* της Πρώτης Μοισίας τη δεκαετία του 540. Τα νομίσματα στις Νοναε φθάνουν έως το 543/44, ενώ στην περιοχή του Manastir, κοντά στις Νοναε, ο μικρός νομισματικός θησαυρός που ανακαλύφθηκε εκτείνεται χρονικά μέχρι το 545. Άλλοι νομισματικοί θησαυροί εντοπίστηκαν στο Klinovac (περ. 543/44), στο Trud (περ. 543/44), στη Simitlia (περ. 544/45) και στο Katunac (περ. 542/43). Σύμφωνα με τον Μ. Vasić, οι πρώτες μεγάλες καταστροφές στον *limes* της Πρώτης Μυσίας, με τις οποίες συνδέεται και η απόκρυψη των θησαυρών, οφείλονται στην εισβολή των Κουτριγούρων το 544/45 και όχι στις σλαβικές επιθέσεις μεταξύ 548 και 551, οι οποίες δεν είχαν σοβαρές επιπτώσεις για το βόρειο σύνορο του Ιλλυρικού. Μετά το 544/45 η κατάσταση σε αυτόν τον τομέα του *limes* ομαλοποιήθηκε σταδιακά, ιδιαίτερα από το 559/60 έως το 582.³¹⁴

Ο Προκόπιος καταγράφει στη συνέχεια τις οχυρώσεις του Ιουστινιανού στη *Θράκη*, ένα μέρος των οποίων τοποθετείται στην επαρχία της Δεύτερης Μυσίας και ειδικότερα στις περιοχές: Σεκούρισκα, Κυντοδήμου, Θεοδωρόπολις, Ίατρῶν, Τιγᾶς, πύργος Μαξεντίου, Κυντῶν, Τρανσμαρίσκα, Δάφνη (Tăușanca-Ulmeni), Άλτηνῶν, Κανδιδιάνα, Σαλτουπύργος, Δορόστολος, Συκιδάβα (Sucidava/Izvoarele), Κούηστρις

312 Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, IV, 6.19-6.36: 128-131. Ivanov 1999:313. Curta 2001:154. Για τις οχυρώσεις και τις πιθανές ταυτίσεις τους βλ. Patoura-Chatzopoulos 1980:106-109. Vasić 1994/95:44. Jovanović 1996:69-72. (Πρώτη Μυσία) Patoura-Chatzopoulos, *ὄπ. παραπάνω*:107. Ivanov, *ὄπ. παραπάνω*:146, 152, 204-205 (Παρόχθια Δακία) Barnea και Ștefan 1974:17-18. Patoura-Chatzopoulos, *ὄπ. παραπάνω*, 99. Comșa 1999:311. Ivanov, *ὄπ. παραπάνω*:146, 152-153, 204-205 (Δεύτερη Μυσία) Barnea και Ștefan, *ὄπ. παραπάνω*:17-24. Patoura-Chatzopoulos, *ὄπ. παραπάνω*:99-102. Scorpan 1980:5-11. (Μικρά Σκυθία).

313 Vasić 1994/95:44-50.

314 Στο ίδιο:50-52.

(Bugeac), Πάλματις (Derwent), Άδινα (Canlia) και Τιλικίων (Tegulitium ή Cilicum/Assarlik ή Vetrina).³¹⁵

Διεξοδική είναι επίσης από τον ίδιο και η καταγραφή των νέων οχυρώσεων στη Μικρά Σκυθία στις περιοχές: άγιου Κυρίλλου (Axioropolis/Hînog, Cernavodă), Ούλμιτών (Ulmetum/Pantelimon de Sus), Ίβιδα (Slava Rusă), Αΐγισσος (Aegyssus/Tulcea), Άλμυρις (Halmyris/Dunavățul de Jos ή Zaporojeni ή Murighiol), Γραψώ, Νονώ (Nononicus?) Τροσμής (Troesmis/Iglița), Νεαϊοδουνώ (Noviodunum/Isaccea), ΄Ρεσιδίνα, Κωνσταντιανά, Καλλάτις (Callatis/Mangalia), Βασσιδίνα, Βελεδίνα, ΄Ρουβούστα, Δνισκάρτα, Μοντερεγίνε, Βέκις, Άλτινα (Altinum/Oltina), Μανροβάλλε, Τίγρα, Σκεδεβά (Sacidava/Muzait), Άξιοπα (Axioropolis/Hînog, Cernavodă), Καρσώ (Carsium/Hârșova), Γρατίανα, Άργαμώ (Argamum/Cap Dolojman ή Sarichioi), Τζάσκλις (ad Salices?).³¹⁶ Στη Μικρά Σκυθία υπήρχαν εξίσου πολυάριθμα οχυρά από τη ρωμαϊκή περίοδο, τα οποία ανοικοδομήθηκαν τον 4ο αιώνα ή δημιουργήθηκαν τότε, όπως το Cius/Gîrliciu το 369.³¹⁷ Από τα ευρήματα προκύπτει και η ανακατασκευή άλλων οχυρών τον 6ο αιώνα, όπως της Καπιδάβα (Capidava/Topalu;) και της Δινογετίας/Garvăn.³¹⁸ Σύμφωνα με τον C. Scorpan, χαρακτηριστική για τον 6ο αιώνα στον σκυθικό *limes* είναι η απόσυρση των στρατευμάτων σε μικρές οχυρώσεις ή η κατασκευή νέων σε μικρότερο μέγεθος.³¹⁹

Στην καταγραφή των παραπάνω θέσεων του *Ιλλυρικού* ιδιαίτερη αξία έχουν οι αναφορές σε προγεφυρώματα που βρίσκονταν στη βόρεια όχθη του Κάτω Δούναβη (Recidava, Λιτερατά/Λεδέρατα, Ζέρνα/Dierna/Orsova, Θεοδώρα/Drobeta, Συκίβιδα/Sucidava).³²⁰ Στη Δεύτερη Μυσία, βόρεια του ποταμού βρισκόταν η Δάφνη, ενώ τα Άδινα αναφέρονται ως

315 Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, IV, 7.1-14: 131-132. Patoura-Chatzopoulos 1980:98. Ivanov 1999:152-153, 198-201, 313.

316 Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, IV, 7. 16-20: 132-133 και IV, 11: 148-149. Patoura-Chatzopoulos 1980:98, 101. Scorpan 1980:4-23, 120-127. Comșa 1999:311.

317 Barnea και Ștefan 1974:20. Scorpan 1980:8-9. Καρδαράς 2008:277.

318 Scorpan 1980:26, 37.

319 Scorpan 1980:33.

320 Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, IV, 6. 5: 127: *ἐν δὲ τῇ ἀντιπέρας ἡπειρῶ ἄλλα τε πολλὰ φρούρια ἐκ θεμελίων [καὶ ταῦτα] τῶν ἐσχάτων ἐδείματο* στο ίδιο IV, 6. 3-4: 126' 6. 6-9: 127' 6. 15-18: 128' 6. 34-35: 130. Franches 1961:14-16, 19. Patoura-Chatzopoulos 1980:106-109. Jovanović 1996:69-72. *Madgearu* 2003:296-299.

περιοχή όπου ενέδρευαν οι Σκλαβηνοί.³²¹ Παρόμοια πληροφορία δίνει ο Προκόπιος για το *φρούριον Ούλμιτων* στη Μικρά Σκυθία.³²² Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του A. Madgearu, η σύναψη της συμμαχίας με τους Άντες ερμηνεύει το γεγονός ότι τα περισσότερα προγεφυρώματα απαντούν στο δυτικό τμήμα του *limes*, ενώ εκείνα στα Λιτερατά/Λεδέρατα, τη Recidava και τη Θεοδώρα αποσκοπούσαν στη διασφάλιση της επικοινωνίας με τους Γεπίδες. Επίσης, η Συκίβιδα διασφάλιζε την επικοινωνία της Μυσίας με τη Δακία μέσω της κοιλάδας του Ολτ, ενώ η Δάφνη, που ήταν κυρίως ανάχωμα σε εχθικές επιθέσεις από τα ανατολικά, προστάτευε και την επικοινωνία με την Τρανσυλβανία μέσω του ποταμού Άρτζες.³²³ Αντίστοιχα, παρουσία στρατιωτικών δυνάμεων σε προγεφυρώματα βόρεια του Κάτω Δούναβη παρατηρείται και στους ρωμαϊκούς χρόνους.³²⁴ Ο Ιουστινιανός ήταν μάλλον ο τελευταίος αυτοκράτορας που επεδίωκε την ανάκτηση της Τραϊανής Δακίας και η υπόθεση αυτή μπορεί να υποστηριχθεί τόσο από τις οχυρώσεις, όσο και από τις επιχειρήσεις του Χιλβούδιου βόρεια του ποταμού.³²⁵ Στο ίδιο πνεύμα ωστόσο εντάσσεται και η εγκατάσταση των Αντών γύρω από την πόλη Τούρρις, καθώς, εφόσον τους παραχωρήθηκε καθεστώς υποσπόνδων, η περιοχή παρέμενε στην αντίληψη του Ιουστινιανού ως βυζαντινό έδαφος.

Γ. Το επεισόδιο του Ψευδοχιλβούδιου

Ταυτόχρονα με την περιγραφή της συνθήκης του 545/46 και τις εθνογραφικές πληροφορίες για τους Σκλαβηνούς και τους Άντες, ο Προκόπιος παρεμβάλλει το λεγόμενο επεισόδιο του Ψευδοχιλβούδιου. Η υπόθεση αφορά σε έναν Άντη αιχμάλωτο των Σκλαβηνών, ο οποίος υποδούταν τον ήδη πεσόντα σε μάχη *magister militum per Thraciam* Χιλβούδιο. Η σχετική περιγραφή, με αφετηρία τη σύγκρουση μεταξύ των Σκλαβηνών και των Αντών,³²⁶ αν και εμπεριέχει πιθανόν φανταστι-

321 Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*, IV, 7, 8 και 13: 132. Franches 1961:19-20, ο οποίος τοποθετεί την ανέγερση των οχυρών της Δάφνης και της Σουκιδάβα μεταξύ 530 και 533, συνδέοντάς τη με τις νίκες του Χιλβούδιου. Waldmüller 1976:48. Comşa 1999:311. Curta 2001:88. Madgearu 2003:299-301.

322 Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, VII, 17-18: 133. Waldmüller 1976:48. Comşa 1999:311. Curta 2001:88.

323 Madgearu 2003:304-307.

324 Barnea και Ștefan 1974:16.

325 Patoura-Chatzopoulos 1980:106.

326 Βλ. παραπάνω, υποσ. 266.

κά στοιχεία, προσφέρει ορισμένες χρήσιμες πληροφορίες για τα ήθη και τους θεσμούς στις κοινωνίες των Αντών και των Σκλαβηνών, τα οποία εκτέθηκαν διεξοδικά παραπάνω. Η περιγραφή του επεισοδίου από τον Προκόπιο έχει ως εξής: *σε αυτή τη μάχη [μεταξύ Σκλαβηνών και Αντών] κάποιος Σκλαβηνός αιχμαλώτισε και πήρε μαζί του έναν νεαρό Άντη, ο οποίος μόλις τότε έβγαζε γενειάδα και ονομαζόταν Χιλβούδιος. Αυτός ο Χιλβούδιος με τον καιρό κέρδισε την εύνοια του κυρίου του σε μεγάλο βαθμό και έγινε αξιόμαχος στον πόλεμο. Ο ίδιος κινδύνευσε αρκετές φορές για να σώσει τον κύριό του, διακρίθηκε για την ανδρεία του και απέκτησε μεγάλη φήμη. Εκείνο τον χρόνο [545/46] οι Άντες επέδραμαν στη Θράκη, όπου λεηλάτησαν και αιχμαλώτισαν πολλούς κατοίκους, τους οποίους πήραν μαζί τους στην πατρίδα τους. Η τύχη έφερε έναν από αυτούς τους αιχμαλώτους στα χέρια ενός φιλόανθρωπου και ευγενικού κυρίου. Αυτός ο άνθρωπος ήταν πολύ κακός και μπορούσε να εξαπατά τους άλλους. Καθώς δεν έβρισκε κανέναν τρόπο για να επιστρέψει στα ρωμαϊκά εδάφη, σκέφτηκε τα εξής. Αφού εμφανίστηκε μπροστά στον κύριό του, τον επαινέσε για την φιλανθρωπία του και του είπε ότι ο Θεός θα τον ανταμείψει για ό,τι έκανε και πως ο ίδιος δεν θα φαινόταν αχάριστος απέναντί του. Επίσης, θα αρκούσε να άκουγε αυτό που ήθελε να του προτείνει και θα ήταν σε θέση να κερδίσει σύντομα πολλά χρήματα. Του είπε λοιπόν ότι ανάμεσα στους Σκλαβηνούς υπήρχε αιχμάλωτος κάποιος Χιλβούδιος, ο στρατηγός των Ρωμαίων, και ότι οι βάρβαροι δεν γνώριζαν ποιος ακριβώς είναι. Εάν λοιπόν ήθελε να τον εξαγοράσει και να τον οδηγήσει στη γη των Ρωμαίων, θα κέρδιζε την καλή φήμη, αλλά και πολλά χρήματα από τον αυτοκράτορα. Με αυτά τα λόγια ο Ρωμαίος έπεισε τον κύριό του και πήγε μαζί του στους Σκλαβηνούς.*

Αυτοί οι βάρβαροι [Σκλαβηνοί και Άντες] είχαν πλέον ειρηνικές σχέσεις και κυκλοφορούσαν ελεύθερα ο ένας στον χώρο του άλλου. Αφού πρόσφεραν πολλά χρήματα στον κύριό του, εξαγόρασαν τον Χιλβούδιο και έφυγαν. Όταν επέστρεψαν στην πατρίδα τους, εκείνος που τον εξαγόρασε τον ρώτησε εάν ήταν ο Χιλβούδιος, ο στρατηγός των Ρωμαίων, και αυτός δεν δίστασε να πει την πραγματικότητα και την αλήθεια, ότι ήταν Άντης στην καταγωγή και ενώ πολεμούσε μαζί με τους Άντες εναντίον των Σκλαβηνών, που τότε ήταν εχθροί τους, συνελήφθη αιχμάλωτος. Τώρα όμως, καθώς έφθασε στην πατρίδα του, θα ήταν ελεύθερος και ο ίδιος σύμφωνα με τους νόμους. Εκείνος που είχε πληρώσει τα χρήματα

για λογαριασμό του έμεινε άφωνος και απογοητεύθηκε, έχοντας χάσει τις μεγάλες ελπίδες του. Ο Ρωμαίος όμως, θέλοντας να τον παρηγορήσει και να αντικρούσει την αλήθεια, η οποία θα τον εμπόδιζε να επιστρέψει στην πατρίδα του, υποστήριξε ότι αυτός ο άνθρωπος ήταν ο Χιλβούδιος κι ότι εξαιτίας του φόβου του, επειδή βρισκόταν ανάμεσα σε βαρβάρους, δεν επιθυμούσε να αποκαλύψει τα πραγματικά γεγονότα. Εάν όμως βρισκόταν στα ρωμαϊκά εδάφη, όχι μόνο δεν θα απέκρυπτε την αλήθεια, αλλά θα αισθανόταν και υπερήφανος για αυτό το όνομα. Αυτά λοιπόν γίνονταν δίχως να γνωρίζουν κάτι οι άλλοι βάρβαροι. Όταν όμως το περιστατικό μαθεύτηκε παντού, όλοι σχεδόν οι Άντες συγκεντρώθηκαν θεωρώντας ότι ήταν ένα δημόσιο ζήτημα και πιστεύοντας πως θα είχαν μεγάλο όφελος από το γεγονός ότι βρισκόταν στα χέρια τους ο στρατηγός Χιλβούδιος.

Αφού παρεμβάλλει ενδιάμεσα τα εθνογραφικά στοιχεία για τους Σκλαβηνούς και τους Άντες, καθώς και την εγκατάσταση των τελευταίων στην περιοχή της πόλης Τύρρις, ο Προκόπιος ολοκληρώνει την αφήγηση για τον Ψευδοχιλβούδιο με τα εξής: οι Άντες τότε συγκεντρώθηκαν, όπως αναφέρθηκε, και πίεζαν αυτόν τον άνθρωπο να ομολογήσει ότι ήταν ο στρατηγός των Ρωμαίων Χιλβούδιος. Εάν δεν το δεχόταν, απειλούσαν να τον τιμωρήσουν. Όταν οι βάρβαροι άκουσαν αυτά [για τη συνθήκη του 545/46], το δέχτηκαν και υποσχέθηκαν να κάνουν τα πάντα, εφόσον ο αυτοκράτορας αποκαθιστούσε στο αξίωμα του στρατηγού τον Χιλβούδιο και του επέτρεπε να εγκατασταθεί μαζί τους, ισχυριζόμενοι ότι αυτός που κρατούσαν ήταν ο Χιλβούδιος. Εκείνος, καθώς αναθάρρησε από αυτή την ελπίδα, ισχυριζόταν και ο ίδιος ότι ήταν ο στρατηγός των Ρωμαίων Χιλβούδιος. Όταν οι Άντες τον έστειλαν στην Κωνσταντινούπολη, ο Ναρσής τον συνέλαβε στην πορεία. Αφού τον συνάντησε και ανακάλυψε ότι ήταν ένας απατεώνας, αν και μιλούσε λατινικά και είχε ήδη μάθει πολλά από τα χαρακτηριστικά του Χιλβούδιου και μπορούσε να τον μιμείται άνετα, τον έκλεισε στη φυλακή και τον ανάγκασε να ομολογήσει την αλήθεια. Στη συνέχεια τον πήρε μαζί του στην Κωνσταντινούπολη.³²⁷

Στην αφήγηση του Προκόπιου μπορούν να επισημανθούν ορισμένες πληροφορίες συμπληρωματικές των όσων ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει

327 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 8-21, 31, 34-36: 354-357, 359-360. Βλ. επίσης στο ίδιο VII, 13. 26: 353. Waldmüller 1976:36-38. Bonev 1983:110. Litavrin 1986:24-30. Curta 2001:79-83, 331-332. Barford 2001:51. Moutsia 2011/5:39-40. Szmoniewski 2010:65.

για τους Σκλαβηνούς και τους Άντες, οι οποίες είναι:

α) Η αναφορά σε έναν Σκλαβηνό και έναν Άντη, οι οποίοι κατείχαν αιχμαλώτους και αντάλλαξαν μεταξύ τους πολλά χρήματα.³²⁸ Αν και οι εθνογραφικές πληροφορίες τόσο του Προκόπιου όσο και του Μαυρίκιου, δεν συνηγορούν στην υπόθεση για διαμόρφωση κοινωνικής ιεραρχίας στους πρώιμους Σλάβους, μπορούμε, τουλάχιστον για τους Σκλαβηνούς, να υποθέσουμε ότι ο Ψευδοχιλβούδιος βρισκόταν στην υπηρεσία κάποιου φύλαρχου. Για τους Άντες ωστόσο είναι ιδιαίτερα πιθανή μία διαφορετική κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως προκύπτει τόσο από τη μαρτυρία του Ιορδάνη για τον 4ο αιώνα, όσο και από ορισμένες ερμηνείες που αφορούν στις λεγόμενες «αντικές αρχαιότητες» (βλ. παρακάτω).

β) Η ελευθερία διακίνησης μεταξύ Σκλαβηνών και Αντών στον χώρο των εγκαταστάσεών τους όταν διατηρούσαν ειρηνικές σχέσεις.³²⁹

γ) Η πλήρης ελευθερία που είχαν οι Άντες στην πατρίδα τους σύμφωνα με το εθμικό τους δίκαιο.³³⁰

δ) Η επανάληψη της μαρτυρίας για τη συνέλευση που αποφασίζει για διάφορα ζητήματα.³³¹

ε) Το γεγονός ότι ο Άντης Ψευδοχιλβούδιος είχε μάθει λατινικά, προφανώς από κάποιον βυζαντινό αιχμάλωτο.³³²

στ) Αν και δεν είναι ευδιάκριτο στο κείμενο, μάλλον είναι ορθή η άποψη ότι οι Άντες έστειλαν πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη με επικεφαλής τον Ψευδοχιλβούδιο, καθώς και η επισήμανση ότι παρά την αποκάλυψη της υπόθεσης από τον Ναρσή δεν κινδύνευσε η συνθήκη με τους Άντες.³³³

Η παραπάνω περιγραφή του Προκόπιου έθεσε το ερώτημα για την καταγωγή του στρατηγού Χιλβούδιου. Σύμφωνα με τον H. Ditten, ο στρατηγός είχε αντική καταγωγή και το όνομά του είναι ίσως παρα-

328 Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 7-13: 354-355.

329 Στο ίδιο VII, 14. 16: 356: *ἐπεκηρυκεύοντο γὰρ ἤδη καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνυντο ἀδεῶς οἱ βάρβαροι οὗτοι. Litavrin 1986:28.*

330 Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 18: 356: *...τανῶν δὲ, ἐπεὶ ἀφίκετο ἐς τὰ πάτρια ἦθη, ἐλεύθερος τὸ λοιπὸν κατὰ γε τὸν νόμον καὶ αὐτὸς ἔσται.*

331 Στο ίδιο VII, 14. 21: 357: *Ἐπεὶ δὲ ὁ λόγος περιφερόμενος ἐς ἅπαντας ἦλθεν, ἠγείροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται σχεδὸν ἅπαντες, κοινὴν δὲ εἶναι τὴν πρᾶξιν ἠξίουσαν, ... στο ίδιο 14. 31: 359: Ἄνται δὲ τότε ἀγειρόμενοι, ...*

332 Στο ίδιο VII, 14. 36: 359-360: *καὶ ζυγγεγνόμενος, ἐπεὶ φενακίζοντα τὸν ἄνθρωπον εὗρε (καίπερ τὴν τε Λατίνων ἀφιέντα φωνὴν καὶ τῶν Χιλβουδίου γνωρισμάτων πολλὰ ἐκμαθόντα τε ἤδη καὶ προσποιεῖσθαι ἰκανῶς ἔχοντα)...*

333 Bonev 1983:110. *Litavrin 1986:27. Curta 2001:81.*

φθορά του σλαβικού ονόματος *Μιλβούδ*. Ο μελετητής υποστηρίζει ότι ο Προκόπιος κάνει έμμεση αναφορά στη «βαρβαρική» καταγωγή του στρατηγού μέσω της διήγησης για έναν συνώνυμό του Άντη (τον λεγόμενο Ψευδοχιλβούδι). Ο Προκόπιος σημειώνει επίσης ότι ο Χιλβούδιος ήταν κάποιος *ἐκ τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλέως οἰκίας*, πληροφορία που δέχθηκε ποικίλες ερμηνείες (κτῆση, αυλή, οἶκος κ.ά.), αναφορικά με τις συνθήκες ανάδειξης του στρατηγού.³³⁴

Διεξοδικότερη προσέγγιση του προβλήματος, και στο πλαίσιο της σλαβικής καταγωγής του Χιλβούδιου, επιχείρησε ο G. Litavrin. Αποδεχόμενος το γεγονός της έμμεσης αναφοράς από τον Προκόπιο (μέσω ενός ομώνυμου του στρατηγού), ο Ρώσος ιστορικός, αφού επισημαίνει ότι ανεξαρτήτως καταγωγής μπορούσε κάποιος στο Βυζάντιο να ανέλθει σε ανώτατα αξιώματα, υποστηρίζει ότι ο Χιλβούδιος αναδείχθηκε κοντά στον Ιουστινιανό και απορρίπτει την παλαιότερη θέση του Rybakon για την καταγωγή του στρατηγού από επιφανή αντική οικογένεια.³³⁵ Ο Litavrin επικεντρώνει την προσέγγισή του στην αντική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη μετά τη σύναψη της συμμαχίας του 545/46, κατά την οποία αποκαλύφθηκε το σχέδιο του βυζαντινού αιχμάλωτου, και υποστηρίζει ότι τόσο οι Βυζαντινοί όσο και οι Σλάβοι γνώριζαν την αντική καταγωγή του Χιλβούδιου, γεγονός που έδωσε και την ιδέα στον αιχμάλωτο να επινοήσει την όλη ιστορία. Η δεδομένη αντική καταγωγή του στρατηγού ερμηνεύει επίσης για τον μελετητή και τη διφορούμενη στάση του νεαρού Χιλβούδιου, ο οποίος επιθυμούσε να επιστρέψει στους δικούς του.

Κατά την άποψη του Litavrin, για την αλλαγή της στάσης του τελευταίου συνέβαλαν τρία γεγονότα: οι απειλές των Αντών εναντίον του, οι οποίοι είχαν στηρίξει τις ελπίδες τους στον νεαρό Χιλβούδι, δεύτερον η άφιξη της βυζαντινής πρεσβείας που τον έπεισε ότι και αυτοί θα τον ταύτιζαν με τον στρατηγό και, τρίτον, ο φόβος του ότι μπορούσε να παρα-

334 Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 1: 353: *Χιλβούδιος ἦν τις ἐκ τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλέως οἰκίας ἐσάγαν μὲν δραστήριος τὰ πολέμια, ἐς τὸσον δὲ χρημάτων κρείσσων ὥστε ἀντὶ μεγίστου κτήματος ἐν τῇ οὐσίᾳ τῇ αὐτοῦ εἶχε τὸ κεκτῆσθαι μηδέν* Ditten 1976:78 και Litavrin 1986:25-26, όπου και οι θέσεις παλαιότερων ιστορικών για το εξεταζόμενο ζήτημα. Την αντική καταγωγή του Χιλβούδιου αποδέχονται επίσης οι Waldmüller (1976:35), Bonev (1983:109 υποσ. 4), Ferjančić (1984:88), Comşa (1999:311) και Živković (2007:34). Βλ. και Curta 2001:76 υποσ. 7.

335 Litavrin 1986:26-27.

μείνει μαζί με τους ομοεθνείς του στην Τούρριν και με την ιδιότητα του στρατηγού της μεθορίου να βοηθά τους Άντες στους πολέμους. Επίσης συνέβαλε το γεγονός ότι τα δώδεκα χρόνια που είχαν περάσει από τον θάνατο του στρατηγού δεν ήταν πολύ μεγάλο διάστημα, καθώς εκείνος ήταν τότε νέος. Ο Litavrin καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στη μαρτυρία του Προκόπιου υπάρχουν δύο διαφορετικά πρόσωπα αντικής καταγωγής που έφεραν το ίδιο όνομα και, από την άλλη πλευρά, ότι ο στρατηγός Χιλβούδιος βρισκόταν στο περιβάλλον του Ιουστινιανού και ήταν αφοσιωμένος στον αυτοκράτορα.³³⁶ Τέλος, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι χρονολογεί την πρώτη σύγκρουση το 527, ο Litavrin διατυπώνει τη λογική υπόθεση ότι οι εχθροπραξίες των Βυζαντινών με τους Άντες και τους Σκλαβηνούς δεν αποτελούσαν εμπόδιο στο να βρίσκεται κάποιος από αυτούς στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας.³³⁷

Από την άλλη πλευρά, η σλαβική καταγωγή του στρατηγού Χιλβούδιου απορρίπτεται από τον F. Curta, σύμφωνα με τον οποίο, η πλοκή στο επεισόδιο του Ψευδοχιλβούδιου προδίδει την επίδραση της νεο-αττικής κωμωδίας, πιθανόν του Πλάτου, στον Προκόπιο.³³⁸ Για τον Curta, ο Προκόπιος επεδίωκε με τη συγκεκριμένη αφήγηση να προετοιμάσει το ακροατήριό του για τη σύναψη συνθήκης με τους Άντες, λαό από τον οποίο –υποτίθεται πως– καταγόταν ο περίφημος στρατηγός της Θράκης.³³⁹ Γνωρίζοντας ίσως κάποιο γεγονός είτε από την ανάκριση του Ναρσή είτε από την αντική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, ο Προκόπιος διαμόρφωσε μία κωμική αφήγηση προκειμένου να αναδείξει ορισμένα ουσιαστικά ζητήματα, όπως η επιθυμία των Αντών να έχουν έναν βυζαντινό αξιωματούχο που θα βοηθούσε την εσωτερική τους οργάνωση.³⁴⁰

Αντίστοιχα με τις απόψεις του για το οχυρωματικό έργο, ο Curta βλέπει στη διήγηση του Ψευδοχιλβούδιου να προβάλλονται έμμεσα οι αξιώσεις του Ιουστινιανού στη βόρεια όχθη του Δούναβη, στο πλαίσιο των οποίων οι Άντες εγκαταστάθηκαν στην πόλη Τούρρις.³⁴¹ Ο Ψευδο-

336 Στο ίδιο:27-30. Ως προς τη διαφορούμενη στάση του Ψευδοχιλβούδιου και τη σύλληψή του, ο Moutsia (2011/5:40) διακρίνει –μεταφορικά– την ευμετάβλητη κατάσταση τόσο για τους Βυζαντινούς όσο και για τους βαρβάρους στον Κάτω Δούναβη.

337 Litavrin 1986:30. Για την πρώτη σύγκρουση βλ. παραπάνω, υποσ. 249.

338 Curta 2001:36, 79.

339 Στο ίδιο:78 υποσ. 15.

340 Στο ίδιο:80-81.

341 Στο ίδιο:81.

χιλβούδιος ήταν επίσης χρήσιμος, αφενός για να δικαιολογηθεί η επιλογή του Ιουστινιανού να συνάψει συμμαχία με βαρβάρους που ζούσαν με δημοκρατία και αφετέρου για να υποστηριχθεί το παραπάνω αίτημα των Αντών. Στην οπτική του Curta, οι Άντες πιθανόν θεωρούσαν τον «Χιλβούδιο» όχι ως ένα υπαρκτό πρόσωπο, αλλά ως πολιτικό ή στρατιωτικό τίτλο κάποιου, ο οποίος ως επικεφαλής των Αντών θα διαπραγματευόταν τη συμμαχία με τον Ιουστινιανό και θα μετέτρεπε την αντική ηγεμονία από ένα αποκεντρωμένο σύστημα εξουσίας σε σύμμαχο του Βυζαντίου. Για να επιτευχθεί αυτό, ο Ψευδοχιλβούδιος, ο οποίος ήταν Βυζαντινός και θα καθοδηγούσε τους Άντες, έγινε ηγεμόνας των Αντών μέσα από συνέλευση που τον αναγόρευσε ως «Χιλβούδιο».³⁴² Ο Curta θεωρεί επίσης πιθανό ότι ο Προκόπιος, στο πλαίσιο της κριτικής του προς τον Ιουστινιανό, ήθελε να υποτιμήσει τη σημασία της συνθήκης του 545/46, παρουσιάζοντας τους Άντες απεσταλμένους στην Κωνσταντινούπολη ως συλληφθέντες από τον Ναρσή βαρβάρους ή ακόμη ότι η αφήγηση του Προκόπιου με τα κωμικά στοιχεία επεδίωκε να αναδείξει την αδυναμία του Ιουστινιανού.³⁴³

Το ζήτημα του Ψευδοχιλβούδιου είναι σε κάθε περίπτωση αρκετά περίπλοκο και εγείρεται πλήθος ερωτημάτων γύρω από την περιγραφή του Προκόπιου. Πώς, για παράδειγμα, γνώριζε ο βυζαντινός αιχμάλωτος είτε ότι ο στρατηγός Χιλβούδιος ζούσε ακόμη είτε την ύπαρξη στα χέρια των Σκλαβηνών ενός Άντη ομώνυμου του και αξιόμαχου; Πόσο αληθές μπορούσε να είναι το ότι οι Σκλαβηνοί αγνοούσαν ότι ο βυζαντινός στρατηγός ήταν αιχμάλωτος στα χέρια τους; Αυτά και αρκετά ακόμη μπορούν με βεβαιότητα να αποδοθούν στην πλοκή μίας φανταστικής ιστορίας, όπως επισημάνθηκε από τον Curta. Περισσότερη σημασία όμως έχει το γεγονός ότι ο Προκόπιος αναφέρει το όνομα *Χιλβούδιος* ως αντικό,³⁴⁴ κάτι το οποίο δύσκολα θα αποτελούσε δική του επινόηση. Εάν επίσης, παρά τις αντίθετες απόψεις, γίνει αποδεκτό το σλαβικό έτυμο του ονόματος, προκύπτει ότι ο στρατηγός Χιλβούδιος είχε πράγματι αντική καταγωγή. Μία πιθανή ερμηνεία για το πώς έπεσε στα χέρια των Βυζαντινών και μεγάλωσε στην αυλή του Ιουστινιανού μπορεί να ανα-

342 Στο ίδιο:81, 83, 115, 331-332.

343 Στο ίδιο:2001:83.

344 Προκόπιος, *Ἰπέρ τῶν πολέμων*, VII, 14, 8: 354: *ἐν ταύτῃ δὲ τῇ μάχῃ Σκλαβηνὸς ἀνὴρ τῶν τινα πολεμίων ἄρτι γενειάσκοντα, Χιλβούδιον ὄνομα, ἀιχμάλωτον εἶλεν, ἔς τε τὰ οἰκεία λαβῶν ᾤχετο.*

ζητηθεί στη νίκη του στρατηγού Γερμανού επί των Αντών το 518. Για το πρόσωπο του Ψευδοχιλβούδιου θα προσθέταμε ακόμη άλλες δύο εκδοχές που αφορούν σε κάποιο φυσικό πρόσωπο:

α) Ένας Άντης, που επίσης ονομαζόταν Χιλβούδιος, είχε κάποια μορφή (π.χ. γνώση της λατινικής) και οι Άντες επιθυμούσαν να τους διοικεί αυτός ως εκπρόσωπος της Κωνσταντινούπολης και όχι ένας βυζαντινός στρατηγός.

β) Ήταν ένας βυζαντινός στρατηγός-τοποτηρητής, τον οποίο ζήτησαν οι Άντες και του απέδωσαν το προσωνύμιο *Χιλβούδιος*, εξαιτίας της αντικής καταγωγής του *magister militum* της Θράκης. Σε αυτή την περίπτωση ωστόσο, θα εγείρονταν και ζητήματα ιστοριογραφικών τόπων, που αφορούν στο αίτημα διαφόρων σλαβικών φύλων να διοικούνται από ετερόχθονες (π.χ. ο Σάμο ή οι Σκανδιναβοί Ρως).

Δ. Από το 545/46 έως το 602/12

Μετά τη συνθήκη του 545/46 οι πηγές σιωπούν για τους Άντες μέχρι το 558/62, όταν η έλευση των Αβάρων δημιούργησε νέα δεδομένα στις νοτιορωσικές και ουκρανικές στέπες. Αφού συνήψαν την πρώτη τους συνθήκη με το Βυζάντιο το 558,³⁴⁵ οι Άβαροι υπέταξαν μεταξύ 558 και 562 τους Άντες, τους Σαβείρους Ούννους, τους Ζάλους και τους Ουτιγούρους.³⁴⁶ Για τις διενέξεις των Αβάρων με τους Άντες παραδίδεται μία πρεσβεία των δευτέρων προς τους Αβάρους με σκοπό την απελευθέρωση αιχμαλώτων, η οποία όμως κατέληξε στη δολοφονία του πρέσβη των Αντών Μεζάμηρου. Για το θέμα αυτό αναφέρει σχετικά ο Μένανδρος: *όταν οι ηγεμόνες των Αντών περιέπεσαν σε παρακμή και παρά τις ελπίδες τους ηττήθηκαν, οι Άβαροι επέδραμαν στη χώρα τους και τη λεηλάτησαν. Καθώς πιέζονταν αρκετά από τις εχθρικές επιδρομές, οι Άντες έστειλαν πρεσβεία σε αυτούς με επικεφαλής τον Μεζάμηρο, γιο του Ιδαρίζιου και αδελφό του Κελάγαστου, με αίτημα να εξαγοράσει κάποιους ομοεθνείς τους που είχαν αιχμαλωτιστεί. Ο Μεζάμηρος ήταν άνθρωπος κομπορήμων και υψηλών τόνων και όταν έφθασε στους Αβάρους μίλησε με έπαρση και θράσος. Τότε εκείνος ο Κουτρίγουρος, που ήταν φίλος των Αβάρων και είχε πολύ εχθρικές διαθέ-*

345 Pohl 1988:18-20. Καρδαράς 2010:37-38.

346 Βλ. Bonev 1983:115. Živković 2007:7-8. Pohl 1988:40. Καρδαράς 2010:39-40.

σεις απέναντι στους Άντες, ακούγοντας τον Μεζάμηρο να μιλά με τρόπο που δεν ταίριαζε σε απεσταλμένο, είπε στον χαγάνο: αυτός ο άνδρας είναι ο ισχυρότερος ανάμεσα στους Άντες και μπορεί να αντισταθεί σε οποιοδήποτε εχθρό του. Σκότωσέ τον και τότε θα επιδράμεις αμέριμνος στη χώρα τους. Αφού πείσθηκαν οι Αβαροι, και δίχως να αναλογιστούν τον σεβασμό για τους πρέσβεις ή να υπολογίσουν τους ανθρώπινους νόμους, σκότωσαν τον Μεζάμηρο. Από τότε ερήμωναν περισσότερο από πριν τη γη των Αντών και μετέφεραν διαρκώς αιχμαλώτους.³⁴⁷

Αυτές οι διαρκώς επαναλαμβανόμενες επιθέσεις των Αβάρων έχουν οδηγήσει στην υπόθεση ότι οι Άντες δεν είχαν υποταχθεί σε αυτούς, έστω και προσωρινά, ή ότι ήταν φόρου υποτελείς, καθώς ήταν ακόμη σε θέση να διαπραγματεύονται με τον χαγάνο.³⁴⁸ Το γεγονός ότι οι Άντες εμφανίζονται να έχουν περιπέσει σε παρακμή πριν την αβαρική επίθεση (Ότι έπει οί ἄρχοντες Ἀντῶν ἀθλίως διετέθησαν καὶ παρὰ τὴν σφῶν αὐτῶν ἐλπίδα ἐπεπτώκεσαν) αποδίδεται σε πιθανές επιθέσεις που δέχθηκαν από τους ισχυρούς γείτονές τους Κουτριγούρους,³⁴⁹ οι οποίοι αργότερα τέθηκαν και αυτοί υπό αβαρική κυριαρχία.³⁵⁰ Επίσης, το γεγονός ότι «είχαν χάσει τις ελπίδες τους» ερμηνεύεται ως αδυναμία εκ μέρους της Κωνσταντινούπολης είτε να παράσχει κάποια βοήθεια στους Άντες, τη στιγμή που οι σχέσεις των τελευταίων με τους Κουτριγούρους και τους Σκλαβηνούς ήταν εχθρικές,³⁵¹ είτε να συγκρουστεί με τους Αβάρους, ελπίδα που δικαιολογούσε και το ιταμό ύφος του Μεζάμηρου.³⁵²

Για την εχθρότητα ανάμεσα στους Κουτριγούρους και τους Άντες έχουν διατυπωθεί υποθέσεις που περιστρέφονται γύρω από την αδυναμία συγκρότησης κοινού μετώπου κατά των Αβάρων.³⁵³ Στη σύγκρουση μεταξύ των Αντών και των Αβάρων, που αναφέρει ο Μένανδρος, είναι αξιοσημείωτη η συμμετοχή ενός άγνωστου Κουτριγούρου, ο οποίος γνώριζε

347 Μένανδρος, *Ιστορία*, απόσπ. 5.3: 50. Avenarius 1974:50. Waldmüller 1976:85, 105. Bonev 1983:114. Prikhodniuk 1991/2:140' του ίδιου 1997:146. Curta 2001:47, 90. Živković 2007:8-10 (το 562). Kardaras 2010:80-81. Motsia 2011/5:40. Szmoniewski 2010:65-66, όπου και οι απόψεις για τη χρονολόγηση του περιστατικού.

348 Živković 2007:8-11.

349 Curta 2001:90.

350 Βλ. σχετικά Pohl 1988:39, 62. Καρδαράς 2010:40.

351 Bonev 1983:114.

352 Živković 2007:10.

353 Στο ίδιο:15 υποσ. 19.

καλά τις εσωτερικές διενέξεις στην αντική κοινωνία και συμβούλευσε τον χαγάνο Βαϊανό να δολοφονήσει τους απεσταλμένους των Αντών και να επιτεθεί στη χώρα τους. Ο Κουτρίγουρος αυτός ήταν καλά πληροφορημένος για τους Άντες, πιθανόν διότι πριν την αβαρική επίθεση αυτοί ήταν γείτονες των Κουτρίγουρων.³⁵⁴

Η ταύτιση του αναφερόμενου Κουτρίγουρου με τον Ζαβεργάν³⁵⁵ είναι μάλλον άστοχη, καθώς αφενός επρόκειτο για κάποιον άνδρα στην υπηρεσία του χαγάνου Βαϊανού και αφετέρου ο Μένανδρος δεν συγκαταλέγει τους Κουτρίγουρους στους έως τότε υποτελείς των Αβάρων. Όπως προκύπτει από το σχετικό απόσπασμα, οι Άβαροι δεν εξόντωσαν τους Άντες, αλλά λεηλάτησαν τη χώρα τους και πήραν αιχμαλώτους, γεγονός που ερμηνεύεται ως επιθυμία των Αβάρων να τους αξιοποιήσουν για την παραγωγή αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων.³⁵⁶ Από το ίδιο απόσπασμα επίσης προκύπτουν χρήσιμες πληροφορίες για την κοινωνική διαστρωμάτωση της αντικής κοινωνίας, καθώς από τη μία πλευρά γίνεται λόγος για *ἄρχοντες των Αντών*³⁵⁷ και από την άλλη ο Μεζάμηρος, του οποίου είναι γνωστή η γενεαλογία (γιος του Ιδαρίζιου και αδελφός του Κελάγαστου), χαρακτηρίζεται ως *ο ισχυρότερος ανάμεσα στους Άντες*. Η σχετική με τον Μεζάμηρο περιγραφή επιβεβαιώνει για τον Curta το γεγονός ότι στους Άντες είχαν διαμορφωθεί επιμέρους φυλές, ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικά χαρακτηριστικά και συστατικά στοιχεία των *ηγεσιών*.³⁵⁸ Επίσης σε παρόμοια μαρτυρία, όπως είδαμε, ο Αγαθίας αναφέρει τον Λεόντιο ως γιο του Δαβραγέζα.³⁵⁹ Αξιοσημείωτη στο επεισόδιο του Μεζάμηρου είναι και η παρατήρηση για έμμεση αναφορά στον αντιπροσωπευτικό θεσμό του *νέζε* και στη σύγκληση συνάθροισης των Αντών για την επιλογή του Μεζάμηρου ως πρεσβευτή.³⁶⁰

Αναφορικά με τις συνέπειες της σύγκρουσης με τους Αβάρους, είναι λανθασμένη η θέση του Vernadsky ότι οι Άντες, μετά την κατάλυση της ηγεμονίας τους, αποσύρθηκαν στην κοιλάδα του Κουμπάν στον βόρειο

354 Szmoniewski 2010:66.

355 Bonev 1983:114-115.

356 Avenarius 1974:51.

357 Βλ. παραπάνω, υποσ. 244.

358 Prikhodniuk 1991/2:140. Kazanski 1995-1996:211. Curta 2001:332. Szmoniewski 2010:66.

359 Βλ. παραπάνω, υποσ. 291.

360 Μένανδρος, *Ιστορία*, απόσπ. 5.3: 50: ... *οί Άνται έπρεσβεύσαντο ώς αυτούς, Μεζάμηρον τόν Ιδαρίζιου Κελαγάστου άδελφόν επί τήν πρεσβείαν χειροτονήσαντες...* Μαλιγκούδης 1991:47, 67 (υποσ. 5).

Καύκασο.³⁶¹ Η υποταγή των Αντών ήταν προσωρινή, καθώς το 562 οι Άβαροι μετακινήθηκαν προς τον Κάτω Δούναβη.³⁶² Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στη συνέχεια οι Άντες εμφανίζονται στις πηγές να δρουν ως σύμμαχοι των Βυζαντινών και στη βάση της συνθήκης του 545/46.³⁶³ Εξαιτίας της έλλειψης μαρτυριών όμως, δεν γνωρίζουμε τη στάση των Αντών κατά τη διάρκεια των μετέπειτα σλαβικών ή αβαρικών επιθέσεων στις περιοχές της Μικράς Σκυθίας. Αντίθετα, οι πηγές παρέχουν αρκετές μαρτυρίες για την επιθετική δραστηριότητα των Σκλαβηνών, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στη σημερινή Ρουμανία, μετά το 576/77.³⁶⁴ Οι επιθέσεις αυτές προκάλεσαν μεταξύ 576 και 586 καταστροφές στην Αλμυρίδα (577/78), την Αξιόπολη (όπου εντοπίστηκε θησαυρός με νομίσματα του Τιβέριου), την Καπιδάβα (παρατηρείται διακοπή νομισματικής κυκλοφορίας μεταξύ 578 και 587/88), την Τροσμή (περ. 577/78), τη Βερόη (περ. 575/76) και το Τρόπαιον/Tropaenum Traiani (587/88).³⁶⁵ Επιπλέον, στις πηγές δεν υπάρχουν αναφορές στους Άντες ούτε κατά την κοινή στρατιωτική επιχείρηση των Βυζαντινών και των Αβάρων το 578 εναντίον των Σλάβων του Δαυρέντιου (ή Δαυρίτα), οι οποίοι ζούσαν μάλλον στον χώρο της Βλαχίας και της νότιας Μολδαβίας,³⁶⁶ όπου τοποθετείται και η Τούρρις. Παρά τη σιγή των αφηγηματικών πηγών ωστόσο, οι Άντες δεν έπαψαν να βρίσκονται υπό την επιρροή των Βυζαντινών, καθώς τόσο ο Ιουστίνος Β' (565-578), όσο και ο Τιβέριος (578-582) εξακολούθησαν να φέρουν τον τίτλο του *Αντικοῦ*.³⁶⁷

Μετά από το επεισόδιο του Μεζάμηρου οι πηγές αναφέρονται ξανά στους Άντες στις αρχές της βασιλείας του Μαυρίκιου. Πιεζόμενοι ήδη από τους Αβάρους, οι Βυζαντινοί έστρεψαν τους συμμάχους τους Άντες εναντίον των Σκλαβηνών, οι οποίοι επέδραμαν στις βαλκανικές επαρχίες. Σε συνάρτηση με τη μαρτυρία για την αρπαγή του κιβωρίου στην

361 Vernadsky 1939:65, ο οποίος συνδέει αυτή την υποτιθέμενη εγκατάσταση με τη θέση των Yasi, προγόνων των Οσέτιων, σε ρωσικά χρονικά του 14ου αιώνα.

362 Καρδαράς 2010:40-41.

363 Kardaras 2010:81. Βλ. επίσης *Szmoniewski* 2010:66.

364 Βλ. σχετικά Ferjančić 1980:94-97. Curta 2001:91-92. Barford 2001:59-61. Καρδαράς 2010:62-63, 73, 76-78.

365 *Madgearu* 1997α:317-319. Βλ. επίσης Scorpan 1980:127-128. Kardaras 2010:82. Καρδαράς 2010:73.

366 Μένανδρος, *Ιστορία*, απόσπ. 21: 192-194. Ferjančić 1980:93-94. Pohl 1988:67-70. *Madgearu* 1997α:316-317. Curta 2001:91-92. Živković 2007:17-18. Καρδαράς 2010:62-65.

367 Βλ. Παράρτημα, αρ. 24-28. Kardaras 2010:82.

Κόρινθο, ο Μιχαήλ Σύρος αναφέρει ότι οι Ρωμαίοι κάλεσαν τον λαό των Αντών, οι οποίοι επιτέθηκαν στη χώρα των Σκλαβηνών, την κυρίευσαν και τη λεηλάτησαν, συνέλεξαν τα υπάρχοντά τους και τα έκαψαν. Η χώρα τους βρισκόταν δυτικά του ποταμού που ονομάζεται Δούναβης.³⁶⁸ Η επικράτηση των Αντών δείχνει ότι η ισχύς τους παρέμενε υπολογίσιμη και μπορούσαν να είναι ακόμη χρήσιμοι στους Βυζαντινούς. Αυτή η αντική επίθεση χρονολογείται από τον Ch. Bonev στο 582/83, μετά τις σλαβικές επιθέσεις του 578-582 και πριν το τέλος του 583 (έτος στο οποίο τοποθετεί την προέλαση και παραμονή των Αβάρων στην Αγχίαλο).³⁶⁹ Ωστόσο, πιθανότερη χρονολόγηση της αβαρικής προέλασης έως την Αγχίαλο (μετά την πτώση της Σιγγηδόνας, του Βιμινάκιου και των Αυγουστών σε αυτούς) είναι το 584. Οι Άβαροι εγκατέλειψαν την περιοχή της Αγχιάλου και επέστρεψαν στο Σίρμιο όταν δέχτηκαν επίθεση στα ώτα τους από τους Δυτικούς Τούρκους το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου.³⁷⁰

Με την επανάληψη των αβαρικών και σλαβικών επιθέσεων στις μεθωριακές πόλεις του Δούναβη, είναι προφανές ότι οι Βυζαντινοί έπρεπε να διαθέτουν επαρκείς δυνάμεις σε αυτόν τον χώρο και αναζήτησαν τη βοήθεια των Αντών. Υπέρ της χρονολόγησης της νίκης των Αντών το 584 συντείνει επίσης και η μαρτυρία του Ιωάννη Εφέσου για την τριετή καταστρεπτική δραστηριότητα των Σλάβων (Σκλαβηνών) μεταξύ 581 και 584.³⁷¹ Παρακινδυνευμένη επίσης είναι και η υπόθεση του Bonev ότι η επίθεση των Αντών είχε ως συνέπεια τις σλαβικές επιθέσεις του 583-584 καθώς και την εκστρατεία του Σλάβου φύλαρχου Αρδάγαστου μέχρι την Αδριανούπολη το 585.³⁷² Πιθανότατα οι Άντες δεν μπορούσαν να ασκήσουν τόσο μεγάλη πίεση προς τους Σκλαβηνούς και η νίκη τους είχε περιορισμένη απήχηση στον χώρο του Κάτω Δούναβη.

368 Μιχαήλ Σύρος, *Χρονικό*, X 21: 362: *Le peuple des Esclavons fit des captifs en tout lieux; (ils enlevèrent les objects) du culte des églises et des grands ciborium, sur des chariots solides, par exemple celui de l'église de Corinthe, que (leur roi) fit fixer et dresser au lieu de tente, et sous lequel il siégeait. Alors, les Romains prirent à gages le peuple des Antes qui se jetèrent sur les pays des Esclavons dont ils s'emparèrent et qu'ils pillèrent. Ils en enlevèrent les richesses et ils l'incendièrent. Leur pays était à l'ouest du fleuve appelé Danube.* Ditten 1976:82-83 υποσ. 46 (το 586) του ίδιου 1978:93. Waldmüller 1976:123-124 (583 ή 584). Bonev 1983:115. Curta 2001:81, 97 (το 584). Kardaras 2010:82. Motsia 2011/5:39.

369 Bonev 1983:115-116.

370 Βλ. σχετικά Pohl 1988:77-81. Kardaras 2010:82-83. Καρδαράς 2010:71-72.

371 Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, III, 25: 248-249. Curta 2001:92. Barford 2001:61.

372 Bonev 1983:116. Για την επίθεση του Αρδάγαστου βλ. Σιμοκάτης, *Ιστορία*, I, 7, 52-53. Comşa 1974:75. Pohl 1988:82-84. Madgearu 1997a:318 (το 586). Curta 2001:95-96. Καρδαράς 2010:73.

Σε κάθε περίπτωση, μετά την πτώση του Σίρμιου στους Αβάρους το 582 οι Άντες φαίνεται ότι απέκτησαν κάποια βαρύτητα για τους Βυζαντινούς, οι οποίοι προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τη συμμαχία μαζί τους. Μάλλον δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι ο τίτλος του *Ἄντικοῦ* εμφανίζεται ξανά το 585, σε επιστολή του Μαυρίκιου προς τον Χιλδεβέρτο Β΄ της Αυστρασίας.³⁷³ Το 585 οι Άβαροι, ακολουθώντας τον δρόμο κατά μήκος του Δούναβη, εισήλθαν στα εδάφη της βορειοδυτικής Βαλκανικής και κυρίευσαν μεταξύ άλλων το Τρόπαιον και τα Ζαλδαπά στη Μικρά Σκυθία.³⁷⁴ Σε αυτή την επαρχία, οι Άβαροι συγκρούστηκαν ξανά με τους Βυζαντινούς το 586³⁷⁵ και το 598.³⁷⁶

Οι πηγές δεν αναφέρουν κάτι σχετικό με τους Άντες ούτε κατά τις επιχειρήσεις των Βυζαντινών βόρεια του Κάτω Δούναβη το 593 εναντίον των Σλάβων του Αρδάγαστου και του Μουσώκιου,³⁷⁷ όπως και εναντίον του Πειράγαστου το 594.³⁷⁸ Ωστόσο, αν είναι άγνωστο το εάν οι Άντες βοήθησαν τους Βυζαντινούς στις επιχειρήσεις τους εναντίον των Σλάβων και των Αβάρων, μπορούμε πάντως να υποθέσουμε, στηριζόμενοι στην αναφορά του τίτλου *Ἄντικός*, ότι υπήρχε ανανέωση της συμμαχίας με αφορμή κυρίως τις αβαρικές επιθέσεις. Η χρήση του τίτλου από τον Ιουστίνο Β΄ το 570 και το 571 συμπίπτει με την επίθεση των Αβάρων στη Θράκη το 570 και με τη νίκη των Βυζαντινών,³⁷⁹ από τον Τιβέριο με την πτώση του Σίρμιου το 582³⁸⁰ και από τον Μαυρίκιο το 585 με τις αβαρικές επιθέσεις στον χώρο του Κάτω Δούναβη (584 και 585), αλλά και με εκείνη των Αντών εναντίον των Σκλαβηνών. Με αυτά τα δεδομένα, η χρήση του τίτλου *Ἄντικός* από τους διαδόχους του Ιουστινιανού υποδηλώνει τη συνέχιση ενός «πολιτικού προγράμματος», στην προκειμένη περίπτωση την υπεράσπιση του σκυθικού *limes*.

Το φθινόπωρο του 602, κι ενώ ο Μαυρίκιος είχε στείλει στρατεύμα-

373 Βλ. Παράρτημα, αρ. 29. Kardaras 2010:83.

374 Pohl 1988:84-85. Καρδαράς 2010:74.

375 Pohl 1988:85-86. Καρδαράς 2010:74-75.

376 Pohl 1988:152. Καρδαράς 2010:89.

377 Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VI, 6-10: 232-239. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*: 270-271. Comşa 1974:73. Pohl 1988:136-138. Madgearu 1997a:322 (το 594). Curta 2001:100-102. Καρδαράς 2010:81.

378 Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VII, 4-5: 252-254. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*: 275-276. Comşa 1974:74 (το 597). Pohl 1988:143. Curta 2001:104-105. Καρδαράς 2010:84-85.

379 Pohl 1988:64. Καρδαράς 2010:53.

380 Pohl 1988:73-75. Καρδαράς 2010:66-69.

τα με τον υποστράτηγο Γουδούη στον χώρο των Σλάβων βόρεια του Κάτω Δούναβη, οι Άβαροι, υπό την καθοδήγηση του Αψίχ, εκστράτευσαν, σύμφωνα με τον Σιμοκάττη, εναντίον των *συμμάχων* του Βυζαντίου Αντών.³⁸¹ Η σχετική μαρτυρία του Σιμοκάττη αποτελεί την τελευταία αναφορά των πηγών στους Άντες και είναι γενικά αποδεκτό ότι η εκστρατεία των Αβάρων επέφερε τη διάλυση της ηγεμονίας τους, παρά το ότι δεν αναφέρεται η έκβαση της αναμέτρησης. Σχετικά με την αβαρική επίθεση, και λαμβάνοντας υπόψη τους συσχετισμούς δυνάμεων στον χώρο του Κάτω Δούναβη, δεν φαίνεται λογική η θέση του Α. Milchev ότι το Βυζάντιο δεν είχε κανένα ενδιαφέρον για τους Άντες εκείνη τη στιγμή.³⁸²

Η επίθεση των Αβάρων είχε μάλλον ως στόχο να αποφύγουν οι Σκλαβηνοί του Κάτω Δούναβη, που βάλλονταν από τους Βυζαντινούς, μία ταυτόχρονη αντική επίθεση και κατ' επέκταση, αυτό θα επέτρεπε στους Αβάρους να έχουν καλυμμένα τα πλευρά τους.³⁸³ Επιπλέον, η συντονισμένη επίθεση των Βυζαντινών και των Αντών εναντίον των Σκλαβηνών θα είχε ως πιθανή συνέπεια όχι μόνο τη συντριβή των τελευταίων, αλλά και τη συγκέντρωση όλων των βυζαντινών δυνάμεων απέναντι στους Αβάρους. Επίσης, δεν φαίνεται να ευσταθεί και η θέση ότι το 602 υπήρξε ένα «ξαφνικό ενδιαφέρον» του Βυζαντίου προς τους Άντες, εξαιτίας τόσο των συγκρούσεων με τους Αβάρους και τους Σκλαβηνούς όσο και της πιθανής διέλευσης μέσα από την αντική επικράτεια τριών νομαδικών φύλων (των Ταρνιαχ, των Κοτζαγηρών και των Ζαβενδέρ), τα οποία διέφυγαν από το τουρκικό χαγανάτο και ενώθηκαν με τους Αβάρους.³⁸⁴ Αντίθετα, οι Άντες παρέμεναν σύμμαχοι των Βυζαντινών, όπως ξεκάθαρα προκύπτει από τις πηγές,³⁸⁵ ενώ η φυγή των τριών νομαδικών φύλων, που αριθμούσαν 10.000 ανθρώ-

381 Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VIII, 5.13: 293, 14-17: *ἀτὰρ τὰς Ῥωμαίων ἐφόδους ὁ Χαγάνος μεμαθηκώς τὸν Ἀψίχ μετὰ στρατοπέδων ἐξέπεμπεν, ὅπως τὸ τῶν Ἄντων διολέσειεν ἔθνος, ὃ σύμμαχον Ῥωμαίοις ἐτύχχανεν ὄν. Την ίδια πληροφορία επαναλαμβάνει και ο Θεοφάνης (*Χρονογραφία*: 284). Waldmüller 1976:162. Bonev 1983:116. Pohl 1988:161. *Prikladniuk* 1991/2:140' του ίδιου 1997:147. Baran 1997:157 (οι Άντες που ζούσαν μεταξύ Δνειστερου και Δούναβη). Curta 2001:81, 205. Kardaras 2010:83-84. Καρδαράς 2010:99. *Szmoniewski* 2010:66.*

382 Milchev 1980:279-280.

383 Bonev 1983:117. Kardaras 2010:83-84.

384 Bonev 1983:117. Για τη φυγή των τριών νομαδικών φύλων και τη χρονολόγησή της βλ. Pohl 1988:80, 222. Καρδαράς 2010:72.

385 Βλ. παραπάνω, υποσ. 381.

πους, χρονολογείται μάλλον στο 584. Τέλος, σύμφωνα με μία άλλη άποψη, η αβαρική επίθεση πραγματοποιήθηκε το 603 και συσχετίζεται με την άνοδο της «Μεγάλης Βουλγαρίας» στις στέπες βόρεια της Μαύρης Θάλασσας.³⁸⁶

Επέφερε πράγματι η αβαρική επίθεση του 602 το τέλος της αντικής ηγεμονίας και τον ρόλο που αυτή είχε για τα βυζαντινά συμφέροντα; Ένα ζήτημα που πρέπει να εξεταστεί είναι η σημασία του τίτλου *Ἀντικός* στην τιτλοφορία του αυτοκράτορα Ηράκλειου το 612 ως προς τη διατήρηση της συμμαχίας (*Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότητος ἰησοῦ χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν αὐτοκράτωρ καίσαρ φλάβιος ἡράκλειος πιστὸς ἐν χριστῶ ἡμερότατος μέγιστος εὐεργέτης εἰρηνικὸς ἀλαμαννικὸς γοθτικὸς φραγγικὸς γερμανικὸς ἀντικὸς ἀλανικὸς οὐανδαλικὸς ἀφρικανὸς ἐρουλικὸς γηπεδικὸς εὐσεβὴς εὐτυχὴς ἔνδοξος νικητὴς τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος αὐγουστος*)³⁸⁷ όπως ορθά τέθηκε από τον G. Litavrin και υιοθετήθηκε από τον V. Sedov. Οι δύο Ρώσοι μελετητές αποδέχονται ότι η συμμαχία του Βυζαντίου με τους Άντες διατηρήθηκε έως το 612, με επιχείρημα την επιβίωση έως τότε του τίτλου *Ἀντικός*.³⁸⁸

Τον Νοέμβριο του 602 η εντολή του Μαυρίκιου για επίθεση και παραμονή του στρατού στον χώρο των Σλάβων, βόρεια του Κάτω Δούναβη, είχε ως αποτέλεσμα τη στάση των στρατευμάτων και την άνοδο του Φωκά στον βυζαντινό θρόνο.³⁸⁹ Αρκετοί ερευνητές στο παρελθόν θεωρούσαν την ανατροπή του Μαυρίκιου ως το καθοριστικό σημείο για την κατάρρευση του *limes* στον Κάτω Δούναβη. Αυτή η «παραδοσιακή» θέση ωστόσο για την άμεση κατάρρευση το 602 έχει πλέον αναθεωρηθεί και επικρατεί η άποψη ότι ήταν σταδιακή. Σε ό,τι αφορά τον σκυθικό *limes*, η πτώση του χρονολογείται γύρω στο 614/15, με εξαίρεση τις παράκτιες πόλεις της Μικράς Σκυθίας οι οποίες επιβίωσαν περισσότερο.³⁹⁰ Έχει επισημανθεί επίσης το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί εγκατέλειψαν νωρίτερα το βόρειο τμήμα της συγκεκριμένης επαρχίας, καθώς τα εκεί νομισματικά ευρήματα φθάνουν έως την εποχή του Μαυρίκιου (στη Δι-

386 Farkas 2001:61-62. *Szmoniewski 2010*:67 υποσ. 68.

387 Βλ. Παράρτημα, αρ. 30. Kardaras 2010:84.

388 Litavrin 1999:577. Sedov 1999:37. *Szmoniewski 2010*:60, 66-67.

389 Βλ. Pohl 1988:161-162. Καρδαράς 2010:99-100.

390 Scorpan 1980:129-132. *Madgearu 1997a*:315-316, 322-324, σύμφωνα με τον οποίο η πτώση του δουναβικού *limes* είχε τέσσερις φάσεις: 576-586, 593-598, 602-604 και 614-626. Zahariade 2006:93-95, 231-234. Βλ. διεξοδικότερα Καρδαράς 2010:105-111.

νογετία) ή του Φωκά (στο Νοβιόδουνον).³⁹¹ Η αδυναμία του Βυζαντίου να διαθέσει επαρκείς δυνάμεις στον *limes* του Κάτω Δούναβη, όχι μόνο μετά το 602 αλλά και κατά τη διάρκεια της δεκαετούς εκστρατείας του Μαυρίκιου στα Βαλκάνια (592-602), οδηγεί στην υπόθεση ότι το Βυζάντιο είχε εμπιστευθεί στους Άντες την υπεράσπιση του βόρειου τμήματος του σκυθικού *limes*.

Όπως σημειώθηκε, η μαρτυρία του Σιμοκάττη για την αβαρική επίθεση εναντίον των Αντών το 602 θεωρείται ως το χρονικό σημείο της διάλυσης της αντικής ηγεμονίας. Η μαρτυρία αυτή μπορεί να αμφισβητηθεί και από το γεγονός ότι ο τίτλος *Αντικός* απαντά στους βυζαντινούς αυτοκράτορες έως το 612. Η συνέχιση της χρήσης του θα πρέπει μάλλον να κατανοηθεί όχι ως μία απλή μίμηση των τίτλων του Ιουστινιανού, σύμφωνα με την άποψη του F. Curta,³⁹² αλλά ως ένδειξη για την επικυριαρχία του Βυζαντίου επάνω στους Άντες, οι οποίοι υπεράσπιζαν τον σκυθικό *limes*, και για τη διατήρηση της φοιδεραιτικής σχέσης που προέκυψε με τη συνθήκη του 545/46.

Η τελευταία μνεία αυτού του τίτλου, στις αρχές της βασιλείας του Ηράκλειου, συνδέεται ίσως με την κατάρρευση του σκυθικού *limes* (του τελευταίου τμήματος σε ολόκληρο τον *limes* του Κάτω Δούναβη) και την κατάλυση της ηγεμονίας των Δυτικών Αντών, οι οποίοι εκείνη την περίοδο είχαν ως κέντρο την περιοχή γύρω από την αρχαία πόλη Τούρρις. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο αποδιδόμενος στους Άντες πολιτισμός Πένκοβκα συνέχισε να επιβιώνει για περίπου έναν αιώνα ακόμη. Εξαιτίας προφανώς των νομαδικών επιδράσεων σε αυτόν, έχουν διατυπωθεί ποικίλες υποθέσεις, όπως ότι οι Άντες συνέχιζαν να ζουν υπό την επικυριαρχία της λεγόμενης «Μεγάλης Βουλγαρίας»³⁹³ ή του χαζαρικού χαγανάτου,³⁹⁴ ή ακόμη ότι συνέχεια των Αντών στον Κάτω Δούναβη αποτέλεσαν τον 7ο αιώνα οι Σεβέρεις και στην περιοχή του Δνείστερου οι Τιβέρτσοι τον 10ο αιώνα.³⁹⁵ Σύμφωνα με μία άλλη εκδοχή, η φυλετική ένωση των Αντών περιορίστηκε εδαφικά στην Ανατολική Ευρώπη και

391 Scorpan 1980:131.

392 Curta 2001:77 υποσ. 13.

393 Prikhodniuk 2001:59-60.

394 Vernadsky 1939:66. Werner 1980:582.

395 Litavrin 1999:577-578.

αποτέλεσε τον προπομπό του μετέπειτα ρωσικού κράτους του Κιέβου.³⁹⁶
Σε κάθε περίπτωση, η κατάρρευση του σκυθικού *limes* σήμαινε το τέλος του στρατηγικού σχεδιασμού του Ιουστινιανού για την υπεράσπιση του συνόρου στον Δούναβη, σχέδιο που οδήγησε στη σύναψη συμμαχίας με τους Άντες το 545/46.³⁹⁷

396 Ζυρανιό 1961:117-118. Βλ. επίσης Εισαγωγή Β.

397 Βλ. Kardaras 2010:84-85.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο πολιτισμός Πένκοβκα

Α. Οι απαρχές του πολιτισμού

Ο πολιτισμός Πένκοβκα, ο οποίος κατά κανόνα συνδέεται με τους Άντες,³⁹⁸ είναι ένας από τους τρεις πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς (Πένκοβκα, Κολότσιν και Κόρτσακ-Πράγας) που αναπτύχθηκαν στο δεύτερο ήμισυ του 5ου αιώνα στη ζώνη δάσους-στέπας και στο νότιο τμήμα της δασικής ζώνης. Σε αυτούς τους πολιτισμούς δεν παρατηρούνται αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις. Κυριαρχούν οι μικροί ανοχύρωτοι οικισμοί, που ανήκαν σε μικρές κοινότητες (φύλα ή μεγάλες οικογένειες), όμοιος τύπος κατοικιών (κατά κανόνα τετράγωνες ημιυπόγειες), η χειροποίητη και ακόσμητη κεραμική και η καύση των νεκρών. Επίσης, είναι περιορισμένα τα ευρήματα όπλων, συνήθως βέλη νομαδικού τύπου, καθώς και τα κοσμήματα στους πολιτισμούς Κολότσιν και Κόρτσακ-Πράγας. Ιδιαιτερότητα του τελευταίου αποτελούν οι φούρνοι από λιθοδομή, οι οποίοι απουσιάζουν από τους πρώιμους Κολότσιν και Πένκοβκα. Οι πρώιμοι σλαβικοί πολιτισμοί εμφανίζουν στις απαρχές τους περιορισμένα δείγματα επαφών με τον ρωμαϊκό κόσμο και δεν δείχνουν κάποια αξιοσημείωτη κοινωνική διαστρωμάτωση.³⁹⁹

398 Sedov 1978:165. Baran 1997:156. Corman 1996:174. Prikhodniuk 1991/2:136-137' του ιδίου 1998:77. Brather 2004:186-187. Βλ. επίσης για το ζήτημα Prikhodniuk 1998:14. Goehrke 1992:16. Szmoniewski 2010:58. Βλ. και Εισαγωγή, υποσ. 22-33.

399 Για την προέλευση και τα χαρακτηριστικά των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Κολότσιν (ο οποίος εμφανίζει και αρκετά βαλτικά στοιχεία) βλ. Godłowski 1983:277, 280. Goehrke 1992:14-18, 74. Sedov 1997:140, 142. Baran 1997:155, 160. Curta 2001α:73-106. Barford 2001:40-41, 63. Terpilovskii 2004:130-135. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153-156. Oblomskii 2011/5:51-60, ιδιαίτερα 51-53. Szmoniewski 2010:59.

Αναφορικά με τον χώρο της ανάπτυξης και εξέλιξης των πρώιμων σλαβικών πολιτισμών, αρκετοί μελετητές παρατηρούν μία συνέχεια μεταξύ αυτών και δύο προγενέστερων, του ύστερου Ζαρουμπίντσι (1ος-2ος αι.) και του Κιέβου (3ος-5ος αι.) αντίστοιχα, οι οποίοι έχουν χαρακτηριστεί ως προδρομικοί (ή πρωτο-σλαβικοί). Ο γεωγραφικός χώρος που εξαπλώθηκαν αυτοί, περιλαμβάνει κυρίως τους ποταμούς Δνείπερο, Σοχ, Ντέσνα, Σέιμ, Πσελ, Βόρσκλα, Τέτερεβ, Ίρπεν, Στούγκνα, Πριπέτ, Ντόνετς και Όσκολ και καλύπτει τις ζώνες δάσους και δάσους-στέπας στην Ουκρανία και ορισμένες περιοχές στη Ρωσία και τη Λευκορωσία.

Στοιχεία του πολιτισμού Ζαρουμπίντσι (τοπωνύμιο κοντά στο Kanev/Κανίβ, στην περιοχή του Cherkasy της Ουκρανίας) που παρουσιάζουν ενδιαφέρον είναι οι ορθογώνιες ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο από πλινθοδομή για τη θέρμανσή τους, τα αμφικωνικά αγγεία και η καύση των νεκρών. Ο πολιτισμός του Κιέβου, στον οποίο υπάρχουν τέσσερις τοπικές εκδοχές, συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με τον χώρο του ύστερου Ζαρουμπίντσι, είναι όμως διαφορετικός τόσο από αυτόν, όσο και από άλλους γειτονικούς. Τα ευρήματά του περιλαμβάνουν χειροποίητη κεραμεική, τετράγωνα ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο και καύσεις είτε σε τεφροδόχες υδρίες είτε σε λάκκους.

Ο πολιτισμός του Κιέβου διαμορφώθηκε τον 3ο αιώνα στον χώρο του Άνω και Μέσου Δνείπερου και οι θέσεις του είναι πολυάριθμες κατά μήκος του Δνείπερου, του Μπερεζίνα, του Ντέσνα και του Σέιμ. Το συμπέρασμα για τη συγγένεια του Κιέβου με τον Πένκοβκα και τον Κολότσιν προκύπτει από τη συγκριτική εξέταση της χειροποίητης κεραμικής και του τύπου των κατοικιών. Στον Κιέβου κυριαρχεί η χειροποίητη κεραμική και οι μικρές εγκαταστάσεις με λιτή μορφολόγησης κατοικίες ενώ τα μεταλλικά και γυάλινα αντικείμενα είναι λιγοστά. Οι πληθυσμοί του Ζαρουμπίντσι και του Κιέβου, που είχαν περιορισμένες επαφές με τον περίγυρό τους, δεν ήταν ομοιογενείς και συσχετίζονται με φορείς διαφορετικών πολιτισμών (όπως του Πρζέβορσκ, του Βίλμπαρκ και του Τσέρνιαχοβ), οι οποίοι –εικάζεται ότι– μετακινήθηκαν διαδοχικά στον

παραπάνω χώρο κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες.⁴⁰⁰ Από την άλλη πλευρά, δεν έτυχε αποδοχής η θέση ότι ο Πένκοβκα είναι λίγο μεταγενέστερος του Κολότσιν και δημιουργήθηκε από τη μετανάστευση πληθυσμών του τελευταίου προς τα νότια.⁴⁰¹

Στον χώρο που αναπτύχθηκε ο Πένκοβκα απαντούν πριν από αυτόν και ευρήματα άλλων πολιτισμών (Τσέρνιαχοβ, Βίλμπαρκ ή γετο-δακικά), τα οποία διαφοροποιούνται αρκετά από τον Πένκοβκα. Αναφορικά με το ιστορικό πλαίσιο της διαμόρφωσης του τελευταίου, ως σημείο-καμπή θεωρείται η ουννική εισβολή του 375 στην Ανατολική Ευρώπη και οι αναστατώσεις που επέφερε αυτή, στην προκειμένη περίπτωση βόρεια της Μαύρης Θάλασσας. Η περιοχή ανατολικά του Μέσου Δνείπερου, αν και απέφυγε μάλλον τις σφοδρές ανακατατάξεις που παρατηρούνται νοτιότερα, υπήρξε το πεδίο ποικίλων εθνολογικών ή πολιτισμικών διεργασιών, εξαιτίας πληθυσμών που συνέρρευσαν προς τα εκεί. Από την άλλη πλευρά, η πληθυσμιακή ερήμωση του νότιου τμήματος της ζώνης δάσους-στέπας οδήγησε στη σταδιακή μετακίνηση και εγκατάσταση φύλων του Πένκοβκα προς τα δυτικά.

Σύμφωνα με τον Kazanski, οι διεργασίες αυτές χρονολογούνται από τις αρχές έως τα μέσα του 5ου αιώνα και συνδέονται με τη διαδοχική φυγή γοθτικών πληθυσμών. Εξαιτίας αυτής, οι «Venethi-Άντες» κατήλθαν από τα δάση του Δνείπερου και κατέλαβαν σταδιακά τη ζώνη δάσους-στέπας μεταξύ του Προύθου και του Δνείπερου, όπου νωρίτερα ζούσαν πληθυσμοί του Τσέρνιαχοβ. Με τον τρόπο αυτό, και ως μακροπρόθεσμη συνέπεια της ουννικής εισβολής, επήλθε ριζική εθνολογική μεταβολή στην περιοχή και στα τέλη του 5ου αιώνα ο σλαβικός πληθυσμός κυριαρχούσε πλέον στη ζώνη δάσους-στέπας. Η περιοχή αποτέλεσε τον χώρο διαμόρφωσης των Αντών και τα στοιχεία του πολιτι-

400 Baran 1997:158-159. Prikhodniuk 1998:13-14, 16, 72. Barford και Kobylński και Krasnodębski 1991:134-135. Goehrke 1992:16-18, 76-78, ο οποίος αμφισβητεί τη σύνδεση του Κιέβου με τον ύστερο Ζαρουμπίντσι. Kazanski 1993:8, 11, 14-15. Oblomskii και Petrauskas και Terpilovskii 1999:71-86. Schorkowitz 2000:574-575. Tomashevich 2001-2002/4:343-348. Terpilovskii 2004:121-130, 135' του ίδιου 2001-2002/5:420-430, όπου και διεξοδική προσέγγιση της μετάβασης από τον πολιτισμό του Κιέβου στους τρεις πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153-154. Szmoniewski 2010:59, 67-69.

401 Werner 1971:250. Βλ. επίσης Szmoniewski 2010:69. Για τη σύνδεση των Venethi του 6ου αιώνα με τον πολιτισμό του Κολότσιν βλ. παραπάνω, υποσ. 59.

σμού Πένκοβκα αντικατέστησαν τα προγενέστερα του Τσέρνιαχοβ.⁴⁰² Ορισμένα γερμανικά κατάλοιπα παρατηρούνται κατά την περίοδο D3⁴⁰³ στον Δνείπερο ενώ, σύμφωνα με τον Ιορδάνη, μέρος των Ούννων μετακινήθηκε προς τα εκεί γύρω στο 455/56, μετά τη μάχη του Νεντάο.⁴⁰⁴

Οι θέσεις του Kazanski δεν απέχουν ιδιαίτερα από το σχήμα που είχε διατυπώσει νωρίτερα ο K. Godłowski για τις συνθήκες της σλαβικής μετανάστευσης. Σύμφωνα με τον Πολωνό μελετητή, ο χώρος της σλαβικής εθνογένεσης ήταν ο Άνω Δνείπερος, όπου δημιουργήθηκε ο πολιτισμός του Κιέβου. Οι φορείς του τελευταίου μετακινήθηκαν προς τα νότια και μαζί με πληθυσμούς του Τσέρνιαχοβ, αλλά και νομαδικούς, δημιούργησαν τον πολιτισμό Πένκοβκα στη θέση του Τσέρνιαχοβ. Από την άλλη πλευρά, ο Godłowski διακρίνει διείσδυση σλαβικών πολιτισμικών στοιχείων στον χώρο του Τσέρνιαχοβ μεταξύ Άνω Δνείστερου και Προύθου, στα ανατολικά Καρπάθια, όπου εντοπίστηκαν ημιπόγειες κατοικίες με φούρνο και λοφίσκοι με καύσεις, και οριοθετεί την ανάπτυξη των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Πένκοβκα στην περιοχή μεταξύ των ανατολικών Καρπαθίων και του Μέσου Δνείπερου.⁴⁰⁵

Όπως προαναφέρθηκε, ξεχωριστή σημασία στη συζήτηση γύρω από τη διαμόρφωση του Πένκοβκα έχει η σχέση του με τον πολιτισμό Τσέρνιαχοβ, καθώς αυτή απέκτησε και πολιτική σκοπιμότητα.⁴⁰⁶ Ο Τσέρνιαχοβ σχετίζεται πιθανότατα με τους Γότθους, οι οποίοι στις αρχές ή στα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ. μετανάστευσαν από τη βόρεια Πολωνία στην περιοχή βόρεια της Μαύρης Θάλασσας. Ο Τσέρνιαχοβ εντοπίζεται κυρίως στον χώρο δάσους-στέπας και στέπας στην Ουκρανία έως τις αρχές του 5ου αιώνα και οι ανοχύρωτοι οικισμοί του, με εξαίρεση ορισμένους στη στέπα, βρισκόνταν σε περιοχές με καλλιεργήσιμη έκταση. Τυπικά στοιχεία του πολιτισμού, στον οποίο απαντούν τόσο οι ταφές όσο και οι

402 Kazanski 1993:14–15. Prikhodniuk 1998:13, 73. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153, 155–156. Βλ. επίσης Sedov 1997:143–144.

403 Αναφορικά με τα αρχαιολογικά ευρήματα, εκείνα της ύστερης Αρχαιότητας κατατάσσονται στην περίοδο D και τις επιμέρους φάσεις της: D1 (360/70–400/10), D2 (400/10–430/40) και D3 (430/40–460/70). Βλ. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:117, 147.

404 Ιορδάνης, *Getica*, LII 268–269: 127 (269): *quos tamen ille quamvis cum paucis excepit diuque fatigatis ita prostravit, ut vix pars aliqua hostium remaneret, quae in fuga versa eas partes Scythiae peteret, quas Danabri amnis fluentia praetermeant, quam lingua sua Hunni Var appellant.* Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153.

405 Godłowski 1983:275–281. Βλ. επίσης παραπάνω, υποσ. 113.

406 Βλ. Εισαγωγή, υποσ. 23.

καύσεις, είναι η τροχήλατη αλλά και η χειροποίητη γκρίζα κεραμεική, οι μικρές σε μέγεθος περόνες με ημικυκλική κεφαλή και ρομβοειδές σκέλος (μεγαλύτερες περόνες παρατηρούνται στην τελευταία φάση του, καθώς και πόρπες με μεγάλη γλωσσίδα), τα αργυρά ή χάλκινα κοσμήματα στις γυναικείες ταφές, κρεμαστά αντικείμενα από μέταλλα ή οστό, τα κτένια από οστό κ.ά. Στον Τσέρνιαχοβ τέλος, διακρίνονται και επαρχιακές ρωμαϊκές επιδράσεις σε ορισμένους τύπους της κεραμεικής.

Κατά την ουννική εισβολή, η οποία επέφερε ραγδαία μείωση των θέσεων του Τσέρνιαχοβ, διακρίνονται οι εγκαταστάσεις των Οστρογότθων και των Βησιγότθων στον χώρο διάδοσης του πολιτισμού σε έξι και τέσσερις ζώνες αντίστοιχα. Πιο συγκεκριμένα, οι οστρογοθτικές εγκαταστάσεις εντοπίζονται: α) στην περιοχή του Άνω Πσελ, β) ανατολικά του Δνείπερου κοντά στις εκβολές του Βόρσκλα, γ) στη δυτική όχθη του Δνείπερου, γύρω από το Κίεβο, δ) στη ζώνη μεταξύ του Ρος και του νότιου Μπουγκ δυτικά του Δνείπερου, ε) στη δυτική όχθη του Κάτω Δνείπερου, στ) στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας μεταξύ Δνείπερου και Δνείστερου. Από την άλλη πλευρά, οι βησιγοθτικές ζώνες εντοπίζονται: α) στην κεντρική και βόρεια Μολδαβία, β) στη ρουμανική Μολδαβία, κυρίως μεταξύ του Προύθου και του Σέρετου, γ) στη Μουντενία, ιδιαίτερα στην κοιλάδα του Buzău, δ) στην κοιλάδα του Μάρος στην Τρανσυλβανία.⁴⁰⁷

Σε αντίθεση με τις παλαιότερες απόψεις, σήμερα απορρίπτεται η άμεση σύνδεση των πρώιμων σλαβικών –ή των πρωτοσλαβικών- πολιτισμών με τον Τσέρνιαχοβ. Τα αρχαιολογικά δεδομένα στη μεθοριακή ζώνη του πολιτισμού του Κιέβου με τον Τσέρνιαχοβ (στις κοιλάδες των ποταμών Στούγκνα και Ίρπεν, νότια του Κιέβου) δείχνουν ότι οι δύο πολιτισμοί δεν είχαν ιδιαίτερες αλληλεπιδράσεις. Επίσης, τα ευρήματα του Τσέρνιαχοβ στις εγκαταστάσεις του Πένκοβκα είναι σχετικά περιορισμένα και αφορούν κυρίως σε έναν μικρό αριθμό γκρίζων τροχήλατων αγγείων και κτένια από οστό. Μεταξύ αυτών των εγκαταστάσεων είναι και εκείνη της Voloshinovka στον ποταμό Trubezh/Trubizh, όπου εντοπίστηκε γκρίζα κεραμεική του Τσέρνιαχοβ και μία πόρπη με επίμηκες στέλεχος

407 Braichevs'kii 1991/2:131. Goehrke 1992:14, 69-73. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:25-51, 128-145. Για τη μετακίνηση των Γότθων προς την Ουκρανία και τον πολιτισμό του Τσέρνιαχοβ βλ. επίσης Strzelczyk 1980:17-29. Wolfram 1988:42-52. Bierbrauer 1992:20-25. Shchukin και Kazanski και Sharov όπ. παραπάνω, καθώς και τον συλλογικό τόμο *Sintana de Mureș*.

και καμπύλη απόληξη (χρονολογείται στην D1 ή D2), αλλά και εκείνη του Khitsy, στην περιοχή της Πολτάβα, στην οποία απαντούν χειροποίητη κεραμεική και κτένια από οστό τύπου Τσέρνιαχοβ. Ακόμη, αρκετές τοξόσχημες περόνες με μικρό σκέλος, χαρακτηριστικές για τις φάσεις D1-D2, εντοπίστηκαν σε άλλους οικισμούς του Πένκοβκα (Osokorivka, Zvonetskoe Porog/Zvonetskii Porih και Kreshchatik/Khreshchatyk) και έχουν αναλογίες στην Κεντρική Ευρώπη και τη Βαλκανική.⁴⁰⁸

Από την άλλη πλευρά διακρίνονται πρωτοσλαβικές επιδράσεις στον τύπο των εγκαταστάσεων του Τσέρνιαχοβ στον Άνω Δνεϊστερο. Στην ίδια περιοχή, και κατ'εξάιρεση για την επικράτεια του Τσέρνιαχοβ, παρατηρούνται θέσεις με στοιχεία του ύστερου Ζαρουμπίντσι και του Κιέβου (χειροποίητη κεραμεική και ημιυπόγειες κατοικίες).⁴⁰⁹ Οι τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες, ωστόσο, έχουν θεωρηθεί και ως επιδράσεις του Τσέρνιαχοβ στους πρώιμους Σλάβους, με το επιχείρημα ότι αναπτύχθηκαν στο έδαφος του κατά τον 3ο-4ο αιώνα.⁴¹⁰

Αναφορικά με τον Κολότσιν, στις εγκαταστάσεις του παρατηρούνται πολύ περιορισμένα ευρήματα τροχήλατης γκρίζας κεραμεικής ή περονών του Τσέρνιαχοβ, ενώ οι επιδράσεις της στέπας διακρίνονται στον οπλισμό (τριπτέρυγες αιχμές βελών και σιδερένιος φυλακτήρας στα ξίφη). Τέλος, οι περόνες με σκέλος σε σχήμα πέλτης δείχνουν τις επαφές με τα βαλτικά φύλα, ειδικότερα με τις νότιες ακτές της Βαλτικής (Πομερανία και Πρωσία). Σύμφωνα επίσης με τον Μ. Kazanski, στα όρια της εξάπλωσης του πολιτισμού του Τσέρνιαχοβ προς τα βόρεια ήλθαν στο φως ευρήματα μίας μεταβατικής φάσης ανάμεσα στους πολιτισμούς Κιέβου και Κολότσιν στις εγκαταστάσεις Khodosovka/Khodosivka (νοτιοδυτικά του Κιέβου), Grigorovka/Hrygorivka (περιοχή του Kanev/Kaniv, δυτικά του Δνείπερου), καθώς και σε άλλες θέσεις στις κοιλάδες των ποταμών Σούλα, Πσελ και Σέιμ, οι οποίοι βρίσκονται ανατολικά του Δνείπερου.⁴¹¹ Εκτός από τους πληθυσμούς του Τσέρνιαχοβ, τα φύλα του Πένκοβκα δέχθηκαν επιδράσεις και από γειτονικά τους σλαβικά φύλα. Το γεγονός αυτό δημιούργησε τις προϋποθέσεις για κάποιες μεταβολές

408 Kazanski 1993:15. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:154-155 και εικ. 145 (αρ. 16, 20-21). Βλ. επίσης Baran 1997:159-160. Schorkowitz 2000:595-596. Szmoniewski 2010:69.

409 Bálint 1989:80. Kazanski 1993:8.

410 Buko 2008:64.

411 Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:154.

στον Πένκοβκα μεταξύ Δνεϊστερου και Δνείπερου, εξαιτίας της επίδρασης του πολιτισμού Κόρτσακ-Πράγας.⁴¹²

B. Γενικά χαρακτηριστικά και γεωγραφικός χώρος

Ο Πένκοβκα οφείλει το όνομά του στον ομώνυμο οικισμό που βρίσκεται στην κοιλάδα του Tiasmín (παραπόταμου του Δνείπερου), νότια του Cherkasy, στον οποίο για πρώτη φορά εντοπίστηκαν εγκαταστάσεις του πολιτισμού τη δεκαετία του 1950. Αντίστοιχες εγκαταστάσεις εντοπίστηκαν σε πολυάριθμες θέσεις της Ουκρανίας, ιδιαίτερα κοντά σε ποταμούς (Δνείπερος, Ντόνετς, Όσκολ κ.ά.), στη Μολδαβία και τη Ρουμανία. Τα ευρήματα του Πένκοβκα, που φέρουν τυπικά χαρακτηριστικά του πρώιμου σλαβικού υλικού πολιτισμού, περιλαμβάνουν ημιυπόγειες κατοικίες με ανοικτή εστία ή φούρνο, χειροποίητη κεραμεική, τεφροδόχες υδρίες, κ.ά. Στις εγκαταστάσεις του απαντούν επίσης λάκκοι για οικιακή χρήση, βοηθητικές κατασκευές, εργαστήρια και κάμινοι για τήξη των μετάλλων. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται και αρκετά κοσμήματα ή αντικείμενα καθημερινής χρήσης, ενώ το σύνολο των ευρημάτων δείχνει έναν πολιτισμό με αγροτικό χαρακτήρα.⁴¹³

Για τη χρονολόγηση του πολιτισμού, οι περισσότεροι ερευνητές κατατάσσουν τα ευρήματα μετά το έτος 500 και έως τον 8ο αιώνα, ενώ ορισμένοι χρονολογούν τα πιο πρώιμα στον 5ο αιώνα. Προτείνονται επίσης ποικίλες χρονολογήσεις για διαφορετικές φάσεις του πολιτισμού με βάση κυρίως τα χαρακτηριστικά των ημιυπόγειων κατοικιών και της κεραμεικής. Η μεγάλη πλειοψηφία των ευρημάτων ωστόσο χρονολογείται από τον 5ο έως τον 7ο αιώνα.⁴¹⁴

Σύμφωνα με τον O. Prikhodniuk, τα πρώτα δείγματα του Πένκοβκα, όπως π.χ. η τυπολογία της κεραμεικής, απαντούν σε ευρήματα των μέσων του 4ου αιώνα ανατολικά του Μέσου Δνείπερου, πιο συγκεκριμένα στο Roishche (περιοχή του Τσέρνιγκοβ, στον ποταμό Ντέσνα) και στο Bogorodichnoe/Bohorodychne (στον βόρειο Ντόνετς). Για τον Prikhodniuk, ο τύπος Roishche – Bogorodichnoe, που δεν απαντά δυτι-

412 Prikhodniuk 1998:65.

413 Braichevs'kii 1991/2:124. Goehrke 1992:16. Prikhodniuk 1998:7-10, 13, 20. Darden 2004:150. Szmoniewski 2010:58, 67. *Davni Slov'iani*: 208.

414 Βλ. σχητικά Goehrke 1992:16. Prikhodniuk 1998:11-12. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153.

κά του Δνείπερου, είναι μεταβατικός από τον πολιτισμό του Κιέβου στον πρώιμο Πένκοβκα και αντιπροσωπεύει την πρώτη από τις τρεις φάσεις στην εξέλιξη του Πένκοβκα (μέσα του 4ου με αρχές του 5ου αιώνα). Ο Ουκρανός μελετητής χρονολογεί τη δεύτερη φάση του πολιτισμού από τις αρχές έως τα τέλη του 5ου αιώνα και την τρίτη από τις αρχές του 6ου έως τα τέλη του 7ου αιώνα, διακρίνοντας, μεταξύ άλλων ως χαρακτηριστικά ευρήματα τα εξής: για την πρώτη φάση τα κτένια από οστό, τα θραύσματα ύστερων ρωμαϊκών αμφορέων και την πρώιμη τοξόσχημη περόνη του Bogorodichnoe· για τη δεύτερη τις τοξόσχημες περόνες με δύο σκέλη, την κεραμεική τύπου Τσέρνιαχοβ και τη μεγάλη χυτή πόρπη που εντοπίστηκε στο Zadonetskoe/Zadonets'ke, μαζί με αμφικωνικά αγγεία· για την τρίτη φάση τις ζωόμορφες ή με εξάρματα περόνες (κυρίως τύπου Δνείπερου και Δούναβη), τα χρωματιστά μέταλλα για τη διακόσμηση, τα τραπεζιόσχημα ενώτια κ.ά.⁴¹⁵ Αντίθετα, ο Kazanski εντοπίζει τις παλαιότερες θέσεις του πολιτισμού Πένκοβκα στην περιοχή του νότιου Μπουγκ, διατυπώνοντας ωστόσο επιφύλαξη για το εάν η κεραμεική που εντοπίστηκε εκεί (επιμήκη αγγεία χωρίς έντονο περίγραμμα) ανήκει στην πρώτη φάση του Πένκοβκα ή του Κόρτσακ-Πράγας.⁴¹⁶

Κατά την πρώτη φάση του πολιτισμού Πένκοβκα, στα ανατολικά του Δνείπερου, στο Nadporozh'є και στον Κάτω Όρελ, απουσιάζουν οι φούρνοι από λιθοδομή. Τα αγγεία σε σχήμα τουλίπας, τυπικά στον πολιτισμό Κολότσιν, απαντούν μόνο ανατολικά του Δνείπερου, ενώ εκείνα τύπου Κόρτσακ-Πράγας στον νότιο Μπουγκ και τον Κάτω Δνεϊστερο. Για την περιοχή μεταξύ του Προύθου και του Δνεϊστερου χαρακτηριστικά είναι επίσης τα αγγεία τύπου Ciurel.⁴¹⁷ Κατά την τρίτη φάση του Πένκοβκα, λαμβάνοντας υπόψη τις ημιυπόγειες κατοικίες, την κεραμεική, τα ταφικά έθιμα κ.ά. διακρίνονται γενικά πέντε επιμέρους ζώνες με τις δικές τους ιδιομορφίες: α) ανατολικά του Δνείπερου, β) μεταξύ Δνείπερου και Δνεϊστερου, γ) στην περιοχή του Nadporozh'є και του Κάτω Όρελ, δ) μεταξύ Προύθου και Δνεϊστερου, ε) μεταξύ Προύθου, Σέρετου και Κάτω Δούναβη. Τις ιδιομορφίες του υλικού στον Μέσο Δνεϊπερο καθορίζει επίσης η παρουσία του οχυρού Παστίρσκ και ο θησαυρός της

415 Prikhodniuk 1998:13, 40, 45-46, 60, 73. Terpilovskii 2004: 130, 135, ο οποίος ονομάζει τα σχετικά ευρήματα στον Δνεϊπερο ως τύπο Khlopkov. *Davni Slov'iani*:214.

416 Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:155.

417 Prikhodniuk 1998:61. Βλ. επίσης παρακάτω, Κεραμεική.

Μαρτίνοβκα.⁴¹⁸ Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο Πένκοβκα εκλείπει στις αρχές του 8ου αιώνα και στον χώρο του παρατηρούνται στοιχεία άλλων πολιτισμών. Δυτικά του Δνείπερου ο Πένκοβκα αντικαταστάθηκε από τον σλαβικό πολιτισμό Luka-Raikovetskaia (8ος-9ος αι.) αλλά και από τον Κόρτσακ-Πράγας. Ανατολικά του Δνείπερου, εμφανίζεται από τον 7ο έως το πρώτο ήμισυ του 8ου αιώνα ο πολιτισμός του Volyntsevo, ο οποίος σχετίζεται πιθανόν και με τη μετακίνηση νομαδικών πληθυσμών από τον Μέσο Βόλγα και τα δυτικά Ουράλια, και ακολούθως ο πολιτισμός Romny-Borshevo.⁴¹⁹

Όπως σημειώθηκε, ο Πένκοβκα έχει θεωρηθεί σλαβικός πολιτισμός⁴²⁰ και, με βάση τη διάκριση των πηγών σε *Σκλαβηγούς* και *Άντες*, αρκετοί αρχαιολόγοι συνέδεσαν τα ευρήματα του Κόρτσακ-Πράγας με τους πρώτους και του Πένκοβκα με τους δεύτερους.⁴²¹ Ωστόσο εξακολουθούν να διατυπώνονται επιφυλάξεις ως προς αυτό, καθώς μέρος των μελετητών είτε θεωρεί ότι στη μεταλλοτεχνία και την κεραμική υπερτερούν τα νομαδικά στοιχεία που προσιδιάζουν στους Βούλγαρους ή τους Αβάρους⁴²² είτε παρατηρεί μίξη ετερογενών στοιχείων, όπως σλαβικών, ιρανικών, βουλγαρικών και άλλων πληθυσμών.⁴²³ Σε κάθε περίπτωση, οι νομαδικές επιδράσεις στον Πένκοβκα είναι ισχυρότερες από ό,τι στους άλλους σλαβικούς πολιτισμούς, αφού ο χώρος του γειτνίαζε με τη στέπα. Αυτές οι επιδράσεις διακρίνονται κυρίως στη μεταλλοτεχνία (π.χ. πόρπες και επενδύσεις ζώνης), αλλά και στον τρόπο κατασκευής των κατοικιών, καθώς στη μεθόριο δάσους-στέπας και στέπας εντοπίστηκαν ορισμένες ημιυπόγειες κατοικίες σε σχήμα νομαδικής γιούρτας.⁴²⁴

418 Sedov 1997:142-143. Prikhodniuk 1998:61-71, 145-160. *Davni Slov'iani*: 208. Βλ. επίσης παρακάτω τα σχετικά με τους θησαυρούς και το οχυρό του Παστίρσκ.

419 Sedov 1978:173. *Braichevs'kii* 1991/2:124. Goehrke 1992:24-26. Baran 1997:160. Prikhodniuk 1998:72-76' του ίδιου 2001:60. *Schorkowitz* 2000:596. Priimak 2001-2002/5:438-447. *Davni Slov'iani*: 214. Για τους πολιτισμούς Volyntsevo, Luka-Raikovetskaia και Romny-Borshevo βλ. επίσης Bálint 1989:82-83, 111-112, 117-119.

420 Βλ. Εισαγωγή Β. Sedov 1978:173. Baran 1997:155.

421 Sedov 1978:171. Baran 1997:156. Prikhodniuk 1998:14, 77. Kazanski 1995-1996:198.

422 Βλ. Εισαγωγή, υποσ. 29 (άποψη για κουτριγουρικό πολιτισμό). Werner 1980:586 (συμβίωση Αλανών και Σλάβων). Bálint 1989:84-87. Βλ. επίσης Prikhodniuk 1998:13-18. *Braichevs'kii* 1991/2:125. Goehrke 1992:16. *Szmoniewski* 2010:58, 69.

423 Teodor 1997:299, 301. *Corman* 1996:174 (φορείς του Πένκοβκα οι Αλανοί). Rusanova 1976:85-112. *Szmoniewski* 2010:58, 82. Βλ. επίσης Baran 1997:154. Prikhodniuk 1998:14-15, 19.

424 Prikhodniuk 1998:15-16, 18. Βλ. επίσης παρακάτω, υποσ. 445.

Εμφανείς επίσης είναι οι νομαδικές επιδράσεις στα ευρήματα όπλων στον χώρο του Πένκοβκα.⁴²⁵

Τα όρια του πολιτισμού Πένκοβκα συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό με τις μαρτυρίες των πηγών για την αντική εγκατάσταση.⁴²⁶ Από αρχαιολογικής πλευράς ωστόσο, έχουν διατυπωθεί ενστάσεις για την ακρίβεια των αφηγηματικών πηγών. Σύμφωνα με τον Prikhodniuk, τα ευρήματα τύπου Κόρτσακ-Πράγας αφενός απαντούν σε μεγαλύτερη έκταση από την επικράτεια των Σκλαβηνών στον Ιορδάνη και τον Προκόπιο και αφετέρου οι δύο ιστορικοί δεν διακρίνουν τα βόρεια σύνορα της αντικής εγκατάστασης, στα οποία εντοπίζονται στοιχεία των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Κολότσιν, δυτικά και ανατολικά του Δνείπερου αντίστοιχα.⁴²⁷

Η ζώνη δάσους-στέπας, όπου αναπτύχθηκε ο πολιτισμός Πένκοβκα, εκτείνεται γεωγραφικά από τη δυτική Ουκρανία και τη βόρεια Μολδαβία έως τη Δημοκρατία του Μπασκίρ στα δυτικά Ουράλια. Ως προέκτασή της θεωρείται το νότιο τμήμα της δυτικής Σιβηρίας μεταξύ των Ουραλίων και των Αλταίων. Η ζώνη δάσους-στέπας είναι το βόρειο τμήμα της λεγόμενης «ζώνης του φαιού εδάφους» (chernozem) στον χώρο της τέως Σοβιετικής Ένωσης. Η περιοχή καλύπτεται από βλάστηση χλόης και σποραδικά από συστάδες δέντρων, κυρίως στις κοιλάδες των ποταμών. Καθώς η ζώνη δάσους-στέπας βρίσκεται στα όρια του υγρού και ξηρού κλίματος, το έδαφος περιέχει καλύτερη αναλογία μετάλλων. Η ποιότητα του εδάφους, σε συνδυασμό με τις κλιματολογικές συνθήκες, καθιστούν τη ζώνη αυτή έναν εξαιρετικό χώρο για την καλλιέργεια της γης και την παραγωγή ποικίλων προϊόντων.⁴²⁸

Τα σύνορα των ζωνών στέπας και δάσους-στέπας ορίζονται σχηματικά από τη γραμμή Κοτόβσκ, Κιρόβογκραντ, Κρεμεντσούγκ, Πολτάβα και Χάρκοβο, στην οποία τα ευρήματα του Πένκοβκα γειτνιάζουν με τα νομαδικά.⁴²⁹ Αντίστοιχα, όπως αναφέρθηκε, στα βόρεια του χώρου του Πένκοβκα υπάρχουν μεθοριακές ζώνες με στοιχεία του Κολότσιν στην ανατολική και Κόρτσακ-Πράγας στη δυτική όχθη του Δνείπερου. Ο βόρειος χώρος του Πένκοβκα διακρίνεται από: την εγκατάσταση του

425 Βλ. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:155. Βλ. επίσης Κεφάλαιο Δεύτερο, υποσ. 218.

426 Βλ. Κεφάλαιο Δεύτερο, υποσ. 123. *Davni Slov' iani*: 208, 214.

427 Prikhodniuk 1998:77. Motsia 2011/5:37-38.

428 Lydolph 1990:93-94.

429 Prikhodniuk 1998:21.

Khitsy στον μέσο ρου του Σούλα, την Pisarevshchina στον μέσο ρου του Πσελ, την Grigorovka/Hrygorivka και το Tsybli στον Μέσο Δνειπερο, την Belaia Tserkov'/Bila Tserkva στον Άνω Ρος, το Voitovtsy/Voitivtzi, το Gordievtsy και τη Luka στον νότιο Μπουγκ και την εγκατάσταση Khucha στο Şaptebani της Μολδαβίας.⁴³⁰

Το νότιο τμήμα των ευρημάτων τύπου Κολότσιν στην ανατολική όχθη του Δνειπερου εκτείνεται έως την περιφέρεια της Sumaska και την περιοχή της Πολτάβα. Ως χώρος επαφής του Πένκοβκα με τον Κολότσιν (στο όριο των ζωνών δάσους και δάσους-στέπας) θεωρείται ο Κάτω Ντέσνα, όπου απαντούν ευρήματα και των δύο πολιτισμών.⁴³¹ Από την άλλη πλευρά, μεταξύ Δνειστερου και Δνειπερου δεν υπάρχει ξεκάθαρο όριο ανάμεσα στους πολιτισμούς Κόρτσακ-Πράγας και Πένκοβκα, οι οποίοι είχαν σημαντικές αλληλεπιδράσεις. Οι επιδράσεις του Κόρτσακ-Πράγας στον Πένκοβκα διακρίνονται στην εμφάνιση φούρνων από λιθοδομή και χειροποίητης κεραμικής του πρώτου (αγγεία με συμμετρικές αναλογίες και διευρυμένο το άνω τμήμα τους), ενώ από την άλλη πλευρά, η διείσδυση στοιχείων του Πένκοβκα, όπως π.χ. η χειροποίητη κεραμική του, στον χώρο του Κόρτσακ-Πράγας παρατηρείται στον Μέσο Δνειστερο.⁴³²

Γ. Εγκαταστάσεις, ημιυπόγειες κατοικίες και οχυρώσεις

Έως σήμερα έχουν εντοπιστεί πάνω από τριακόσιες θέσεις του πολιτισμού Πένκοβκα, οι περισσότερες εκ των οποίων είναι ανοικτές αγροτικές εγκαταστάσεις, κοντά σε νερό και σε χώρο κατάλληλο για την καλλιέργεια της γης. Χαρακτηριστικό τους είναι οι ομάδες από πέντε έως επτά εγκαταστάσεις, οι οποίες απέχουν τρία έως πέντε χιλιόμετρα μεταξύ τους, και έχουν έως τριάντα κατοικίες η κάθε μία. Αντίστοιχες εγκαταστάσεις παρατηρούνται και στον χώρο των Καρπαθίων και του Κάτω Δούναβη. Από τη στρωματογραφία εξάγεται ότι η χρονική διάρκεια των οικισμών αυτών ήταν σύντομη και το εμβαδόν τους ήταν

430 Goehrke 1992:16-17. Baran 1997:155. Prikhodniuk 1998:21, 65, 74. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:154. Szmoniewski 2010:70.

431 Prikhodniuk 1998:21, 74' του ίδιου 2001:49. Oblomskii 2011/5: 54, σύμφωνα με τον οποίο οι πολιτισμοί Κολότσιν και Πένκοβκα έχουν όρια στα ανατολικά κατά μήκος της γραμμής Ντέσνα - Άνω Σέιμ και βόρειου Δον - Όσκολ.

432 Prikhodniuk 1998:14, 21, 65, 74' του ίδιου 2001:49.

συνήθως 1,5 με 2 εκτάρια.⁴³³ Εκτός από τις σύντομες αναφορές του Προκόπιου,⁴³⁴ πολύτιμες πληροφορίες για τους οικισμούς των *Σκλάβων* και των *Αντών*, στις οποίες δεν έχει δοθεί μεγάλη προσοχή, απαντούν στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικού. Το *Στρατηγικόν* αναφέρει ότι τα *χωρία* τους είναι δίπλα σε ποταμούς, κοντά το ένα με το άλλο και με εύκολη διαφυγή σε δασώδη χώρο χάρη στις πολλαπλές τους εξόδους.⁴³⁵ Οι αναφορές στα *χωρία* είναι αρκετές και με επιμέρους διακρίσεις (πρώτα, μεσαία ή μεγάλα).⁴³⁶

Η ιδιαίτερη αξία ωστόσο του *Στρατηγικού*, και σε συνάρτηση με τα αρχαιολογικά δεδομένα, είναι ότι παρέχει ενδεικτικές πληροφορίες για την έκταση και τον πληθυσμό μίας σλαβικής ομάδας *χωρίων* μέσα από τις οδηγίες για την επίθεση σε αυτές. Στη μία περίπτωση, η επιχείρηση αφορά σε ταυτόχρονη κίνηση του στρατηγού και του υποστράτηγου από δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Το τμήμα (*μέρος*) του υποστράτηγου, χωρίς εφοδιοπομπή, πρέπει να ξεκινήσει την επιχείρησή του σε απόσταση δεκαπέντε ή είκοσι μιλίων από την αρχή των *χωρίων* και,

433 Sedov 1978:166. Prikhodniuk 1998:21-22' του ιδίου 2001:53-54. Curta 2001:323-324, ο οποίος θεωρεί πιθανό ότι το *χωρίον* αποτελούσε ένα σύνολο εγκαταστάσεων. *Davni Slov'iani*: 208.

434 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 24: 358: *οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῶ μὲν ἀπ' ἀλλήλων, ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικίσεως ἕκαστοι χῶρον*' στο ίδιο VII, 14. 29-30: 358: *Σπόρους γὰρ τὸ παλαιὸν ἀμφοτέρους ἐκάλου, ὅτι δὴ σποράδην, οἶμαι, διεσκηνημένοι τὴν χῶραν οἰκοῦσι. διὸ δὴ καὶ γῆν τινα πολλὴν ἔχουσι* *Ἰορδάνης, Getica*, V 35: 63: *Sclaveni ... hi paludes silvasque pro civitatibus habent*. Dolinescu-Ferche 1979:172. Curta 2001:38, σύμφωνα με τον οποίο αφενός οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τη λέξη *καλύβες* για τις στρατιωτικές σκηνές και για τα στρατόπεδα των Μαυρούσιων και αφετέρου η χρήση της συγκεκριμένης λέξης εδώ, δεδομένου ότι οι σλαβικές κατοικίες απείχαν μεταξύ τους, προδίδει την επίδραση της στρατιωτικής ορολογίας στον Προκόπιο. *Živković* 2007:33.

435 Μαυρικός, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 372, 23-24: *Ἐν ὕλαις δὲ καὶ ποταμοῖς καὶ τέλμασι καὶ λίμναις δυσβάτοις οἰκοῦντα καὶ πολυσχιδεῖς τὰς διεξόδους τῶν οἰκίσεων ποιοῦμενα*' στο ίδιο: 382, 165-172: *Τῶν γὰρ χωρίων τῶν Σκλάβων καὶ Ἀντῶν κατὰ τοὺς ποταμούς ἐφεξῆς διακειμένων καὶ συνημμένων ἀλλήλοις, ὥστε μὴδὲ διάλειμμα εἶναι μεταξὺ αὐτῶν ἄξιον λόγου ὕλης τε ἢ παλουδίων ἢ καλαμῶνων ἐγγιζόντων αὐτοῖς, ὡς ἐπίπαν συμβαίνει ἐν ταῖς κατ' αὐτῶν γινομέναις ἐφόδοις, ἅμα τοῦ τῷ πρώτῳ αὐτῶν χωρίῳ ἐπιστῆναι κάκεισε ἐνασχολεῖσθαι τὸν πάντα στρατόν, τὰ λοιπὰ ὡς γειτονεύοντα καὶ ἐγγὺς τὰς ὕλας ἔχοντα, αἰσθανόμενα τῆς τοιαύτης κινήσεως, ἐκ τοῦ πλησίον μὲν εὐκόλως φυγαδεύουσι τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῖς. Braichevs'kii 1953/2:30. Sedov 1978:166. Dolinescu-Ferche 1979:172, σύμφωνα με την οποία ο Μαυρικός αναφέρεται σε μικτές εγκαταστάσεις Σλάβων με τοπικούς πληθυσμούς. Baran 1997:156. Prikhodniuk 2001:54. *Živković* 2007:33.*

436 Μαυρικός, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 384, 186-190: *καὶ ἐγγίζοντα τοῖς χωρίοις, ... διὰ τῆς ἐτέρας ἀρχῆς τῶν χωρίων... τὰ ἐν μέσῳ χωρία, ...* στο ίδιο 384, 194-200: *τὴν εἰσβολὴν κατὰ τῶν χωρίων, ... καὶ ὅταν τῷ πρώτῳ χωρίῳ ἐπιστῇ...* στο ίδιο 384-386, 202-206: *Καλὸν δὲ ἐστὶν ἐν τοῖς πρώτοις χωρίοις μὴ πολλὰ βάνδα ἀφοριζεσθαι, κἂν εἰ μεγάλα συμβαίνει τὰ χωρία εἶναι. ... ὁμοίως καὶ εἰς τὰ λοιπὰ χωρία ἐφεξῆς τοῦτο ποιεῖν, ...*

αφού φθάσει εκεί, να επιτεθεί κινούμενο προς το τμήμα του στρατηγού. Καθώς οι δυνάμεις του τελευταίου συγκλίνουν από την αντίθετη κατεύθυνση, έχοντας πιθανότατα αφετηρία ίσης απόστασης από τα *χωρία*, ο στρατηγός και ο υποστράτηγος θα πρέπει να συναντηθούν στα *έν μέσω χωρία* και να στρατοπεδεύσουν εκεί το απόγευμα (*έφ' έσπέραν*).⁴³⁷ Τα δεδομένα των αποστάσεων, της επιμελητείας και των τακτικών κινήσεων δείχνουν ότι επρόκειτο για μικρής κλίμακας επιχειρήσεις που θα ολοκληρώνονταν εντός της ίδιας ημέρας.

Αντίστοιχη εικόνα προκύπτει και από τις πληροφορίες γύρω από τη στρατιωτική δύναμη που επιτίθεται. Εάν η επιχείρηση γίνει μόνο από τη μία πλευρά, ο υποστράτηγος, που καθοδηγεί *δίμοιρον* (δύο μοίρες με δύο έως τρεις χιλιάδες άνδρες έκαστη), δίχως εφοδιοπομπή, όταν φθάσει στον πρώτο οικισμό θα πρέπει να διαθέσει ένα ή δύο *βάνδα* (ένα ή δύο τάγματα, τετρακόσιους ή οκτακόσιους άνδρες), το ένα για να επιχειρεί και το άλλο για να επιτηρεί. Συνίσταται επίσης να μην παραμένουν πολλά *βάνδα* στους πρώτους οικισμούς, ακόμη και αν αυτοί είναι μεγάλοι, και αυτή η διαδικασία να συνεχίζεται και στους υπόλοιπους. Τέλος, η συνολική δύναμη που θα βρίσκεται κοντά στον υποστράτηγο για να καλύπτει ως σκοπός (*σκούλκα και ασφάλεια*) την επιχείρηση θα είναι τρία ή τέσσερα *βάνδα* (έως χίλιοι άνδρες). Και σε αυτή την περίπτωση, ο στρατηγός, ο οποίος ακολουθεί σε απόσταση δεκαπέντε ή είκοσι μιλίων, θα στρατοπεδεύσει με τους υπόλοιπους *κατά την αὐτήν ημέραν*.⁴³⁸

Στα κοιμητήρια του Πένκοβκα, τα οποία δεν είναι ορατά και διακριτά στον χώρο, κύριο ταφικό έθιμο ήταν η αποτέφρωση. Σε αυτά έχουν εντοπιστεί τεφροδόχες υδρίες και κατάλοιπα οστών σε ωοειδείς ή στρογγυλούς λάκκους με διάμετρο 30 έως 60 και βάθος 40 έως 70 εκατοστά. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται επίσης διάφορα αντικείμενα, όπως αγγεία, κοσμήματα, μαχαίρια κ.ά. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μεμονωμένες ταφές και τα κοιμητήρια βρίσκονταν σε απόσταση από μισό έως ένα χιλιόμετρο από την εγκατάσταση.⁴³⁹ Ένα από τα σημαντικότερα κοιμητήρια του πολιτισμού ήλθε στο φως στη Velikaia Andrusovka/Velika Andrusivka (περιοχή του Tiasmin), όπου εντοπίστηκαν 43 απο-

437 Στο ίδιο 384, 180-193.

438 Στο ίδιο 384-386, 194-220. Curta 2001:323.

439 Prikhodniuk 1998:28-30' του ίδιου 2001:56. *Davni Slov'iani*:210.

τεφρώσεις, με ή χωρίς υδρίες. Στις τελευταίες απαντούν μόνο ορισμένα θραύσματα κεραμεικής μαζί με τα οστά, ενώ οι υδρίες περιελάμβαναν σιδερένια μαχαίρια, γυάλινα αντικείμενα κ.ά.⁴⁴⁰ Στον Πένκοβκα επίσης παρατηρείται και ο ενταφιασμός, έθιμο που δεν απαντά στον Κόρτσακ-Πράγας ή τον Κολότσιν και αποδίδεται σε νομαδικές επιδράσεις. Τρεις τέτοιες ταφές εντοπίστηκαν στο χωριό Alekseyevka/ Oleksiyivka (περιοχή του Δνειπεροπετρόβσκ) και άλλες τρεις στη Μολδαβία, δύο στο Selište και μία στο Dănceni.⁴⁴¹ Ορισμένοι ερευνητές ωστόσο δεν περιορίζονται στο ζήτημα των επιδράσεων και θεωρούν ότι στον Πένκοβκα υπήρχαν δύο διαφορετικά ταφικά έθιμα, παρά το γεγονός ότι ο ενταφιασμός δεν ήταν διαδεδομένος.⁴⁴²

Αναφορικά με τις λιτής μορφολόγησης κατοικίες των πρώιμων Σλάβων, έως το 1998⁴⁴³ είχαν έλθει στο φως 125 ημιυπόγειες κατοικίες του πολιτισμού Πένκοβκα. Οι 10 από αυτές χρονολογούνται στην πρώτη φάση, 39 στη δεύτερη και 76 στην τρίτη. Οι κατοικίες της πρώτης φάσης με ακανόνιστη μορφή απαντούν μόνο στην ανατολική όχθη του Δνειπερου (εγκαταστάσεις Roishche και Progress), ενώ της δεύτερης και της τρίτης σε όλο τον χώρο του Πένκοβκα. Οι ημιυπόγειες κατοικίες απείχαν μεταξύ τους από 15 έως 50 μέτρα. Στην εξέλιξή τους παρατηρούνται διαφοροποιήσεις ως προς το βάθος, το μέγεθος ή άλλα χαρακτηριστικά, όπως η ανοικτή εστία και ο φούρνος από λιθοδομή. Ο κύριος τύπος κατοικίας του Πένκοβκα ήταν η τετράγωνη ημιυπόγεια με εμβαδόν 10 έως 20 τ.μ., ενώ μικρότερος αριθμός τους είχε εμβαδόν κάτω από 10 ή πάνω από 20 τ.μ. Το βάθος τους ήταν από 50 έως 180 εκατοστά. Εξωτερικά υπήρχαν λάκκοι, ενώ ο φούρνος βρισκόταν συνήθως σε γωνία απέναντι από την είσοδο. Στις μισές από τις κατοικίες του πρώιμου Πένκοβκα στην ανατολική όχθη του Δνειπερου απουσιάζουν ίχνη θέρμανσης, με τις υπόλοιπες να έχουν εστία ανοικτού τύπου, διαμορφωμένη από πήλινα ή λίθινα στοιχεία.

Κατά τη δεύτερη και τρίτη φάση, υπό την επίδραση του πολιτισμού Κόρτσακ-Πράγας (πιθανή μετακίνηση πληθυσμών από τον Άνω Δνειπε-

440 Prikhodniuk 1998:29-30. *Curta* 2008:151-153.

441 Prikhodniuk 1997:143 του ιδίου 1998:17-18, 30, 66-68. *Szmoniewski* 2010:74.

442 Βλ. Prikhodniuk 1998:33.

443 Τα αριθμητικά δεδομένα προέρχονται από τη μελέτη του Prikhodniuk 1998. Σε μεταγενέστερη εργασία του (2001:55) ο ίδιος ερευνητής σημειώνει τον εντοπισμό 150 ημιυπόγειων κατοικιών στον πολιτισμό Πένκοβκα, δίχως να εισέρχεται σε περισσότερες λεπτομέρειες. Βλ. επίσης *Davni Slov'iani*: 209 (αναφέρονται 160 ημιυπόγειες κατοικίες).

ρο), τις εστίες αντικατέστησαν σταδιακά φούρνοι από λιθοδομή σε όλη την έκταση του Πένκοβκα (περ. 70% στην τρίτη φάση, με 100% μεταξύ Δνείπερου και Δνείστερου). Ωστόσο και κατά τη δεύτερη φάση το 23% των κατοικιών δεν φέρει ίχνη θέρμανσης. Οι περισσότεροι φούρνοι από λιθοδομή του Πένκοβκα, όπως και στον Κόρτσακ-Πράγας, ήταν τετράγωνοι με εμβαδόν έως 1,5 τ.μ. και ύψος 60 με 70 εκατοστά. Ο καπνός διέφευγε πιθανόν μέσα από χαραμάδες στους λίθους ή από το άνοιγμα του φούρνου, πλάτους 30 με 40 εκατοστών. Κατ' εξαίρεση απαντούν και λίγοι φούρνοι τετράγωνου ή ωσειδούς σχήματος από πλινθοδομή. Κατά την πρώτη και δεύτερη φάση του Πένκοβκα παρατηρείται στο κέντρο αρκετών ημιυπόγειων ένας μικρός λάκκος με διάμετρο 20-30 και βάθος έως 50 εκατοστά, που πιθανόν αποτελούσε τη βάση ενός κεντρικού υποστυλώματος για τη δίρριχτη στέγη. Άλλοι λάκκοι επίσης χρησίμευαν για τα υποστηρίγματα των ξύλινων κορμών που συγκροτούσαν τις πλευρές της ημιυπόγειας κατοικίας.⁴⁴⁴

Μία ξεχωριστή ομάδα ευρημάτων του Πένκοβκα διακρίνεται στις περιοχές του Nadporozh'e (πρόκειται για την περιοχή του Κάτω Δνείπερου και των Καταρρακτών) και του Κάτω Όρελ, στα νότια όρια του πολιτισμού. Σε αυτές τις περιοχές απαντούν κυρίως ορθογώνιες ημιυπόγειες, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό των κατοικιών έχει ανοικτή εστία ή είναι δίχως θέρμανση. Κατά την τρίτη φάση του Πένκοβκα παρατηρείται εκεί ένας ιδιαίτερος τύπος κατοικίας (ημιυπόγεια κυκλικού σχήματος που μοιάζει με γιούρτα), ο οποίος οφείλεται προφανώς στις επιδράσεις της γειτονικής στέπας ή, κατά την άποψη του Sedov, σε αφομοίωση βουλγαρικών και αλανικών πληθυσμών στον χώρο των Αντών. Αυτές οι ημιυπόγειες κατοικίες είχαν είτε ωσειδές (Osiponka) είτε στρογγυλό σχήμα (Chernetchina, Bogatoe), βάθος από 40 εκ. έως 1,6 μ. και στην περιμέτρο τους υπήρχαν λάκκοι για τη στήριξη της κατασκευής. Στις παραπάνω απαντά κεραμική τύπου Πένκοβκα, ενώ σε εκείνη της Chernetchina και σιδερένια βέλη με αιχμή ρομβοειδούς σχήματος.

Σε νομαδικές επιδράσεις επίσης αποδίδεται αφενός η ορθογώνια, με στρογγυλεμένες γωνίες, ημιυπόγεια κατοικία στο Budishche/Budyshche, στην περιοχή του Cherkasy της Ουκρανίας, (6x4,2 μ. και

444 Sedov 1978:166. Godłowski 1983:270-271. Prikhodniuk 1998:24-25, 40-42, 63, 68. Barford 2001:63. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:155. Szmoniewski 2010:71-72. *Davni Slov'iani*:208-209.

βάθος 80-90 εκ.), με ωοειδή εστία από λιθοδομή στο κέντρο της (διαμέτρου 1,6 μ.), και αφετέρου ορισμένες κατασκευές με λίθινα θεμέλια στην επιφάνεια του εδάφους, όπως π.χ. δύο ορθογώνιες κατοικίες κοντά στο χωριό Μαιοτκα στο Nadporozh'e/Nadporizhzhia. Παρόμοιες απαντούν κατ'εξάιρεση και εκτός του αναφερόμενου γεωγραφικού χώρου, όπως στις εγκαταστάσεις της Stetsonka στον Tiasmin (ωοειδής κατοικία με περιμετρικό φρέαρ) και του Lugi I. Ορισμένα στοιχεία της στέπας επίσης διακρίνονται και στις τυπικές τετράγωνες ημιυπόγειες του Πένκοβκα, όπως η δημιουργία περίφραξης και η χρήση πασσάλων για την ενίσχυση των πλευρών. Οι ημιυπόγειες σε σχήμα γιούρτας και οι ορθογώνιες οικίες με λίθινα θεμέλια συναποτελούν το 30% των κατοικιών στο Nadporozh'e/Nadporizhzhia και τον Κάτω Όρελ.⁴⁴⁵

Εκτός από τις κατοικίες, στις εγκαταστάσεις του Πένκοβκα εντοπίστηκαν και ποικίλες άλλες ημιυπόγειες κατασκευές και λάκκοι για οικιακή χρήση, που βρίσκονταν κοντά στην κατοικία. Αυτές οι κατασκευές, οι οποίες χρησίμευαν για την αποθήκευση του σιταριού ή ως εργαστήρια παραγωγής, ήταν τετράγωνες με εμβαδόν από 5 ως 30 τ.μ. Οι στρογγυλοί ή ωοειδείς οικιακοί λάκκοι, στους οποίους φυλάσσονταν οι προμήθειες, είχαν βάθος από 40 εκατοστά έως 1,8 μ., και διάμετρο από μισό έως 2 μ. Απαντούν επίσης εστίες ή φούρνοι και εκτός της οικίας, τους οποίους χρησιμοποιούσαν για την προετοιμασία του φαγητού κατά τους θερινούς μήνες.⁴⁴⁶

Οι εγκαταστάσεις του Πένκοβκα δεν έφεραν οχυρώσεις, με εξαίρεση εκείνες στο Budishche και στο Selište στη Μολδαβία. Η πρώτη έφερε ανάχωμα και τάφρο, ενώ η δεύτερη διπλό ξύλινο τείχος και τάφρο. Ο οχυρωμένος οικισμός του Selište περιελάμβανε δεκαέξι ημιυπόγειες κατοικίες, τρεις κλίβανους (πιθανόν εργαστήρια τεχνιτών), ογδόντα έναν

445 Sedov 1978:166, 168. Prihodniuk 1997:143' του ιδίου 1998:25-27, 63, 65-68. *Curta* 2008:167. *Szmoniewski* 2010:72. *Davni Slov'iani*: 209.

446 Sedov 1978:166. Prihodniuk 1998:27-28. *Davni Slov'iani*:209-210. Την αποθήκευση ή απόκρυψη των αναγκαίων αγαθών στους πρώιμους Σλάβους αναφέρει και ο Μαυρίκιος στο *Στρατηγικόν* (XI, 4: 372, 24-27): *διὰ τὰς ὡς εἰκὸς συμβαινούσας αὐτῶ περιστάσεις, τὰ ἀναγκαῖα τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἐν ἀποκρύφῳ χωνύουσιν, οὐδὲν περιττὸν ἐν φανερῶ κεκτημένα*. Για τη μεταλλοτεχνία στους πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς, η οποία αναπτύχθηκε από τα τέλη του βου αιώνα, και τις τεχνικές της βλ. επίσης *Szmoniewski* 2005:110-113.

οικιακούς λάκκους, έξι καύσεις και δύο ταφές.⁴⁴⁷ Καθώς το Selište, ήταν ένας οχυρωμένος οικισμός με μόνιμη εγκατάσταση, δεν φαίνεται αβάσιμη η υπόθεση να υπήρχε εκεί ένα κέντρο εξουσίας.⁴⁴⁸ Σε μία τέτοια περίπτωση το Selište θα μπορούσε να συσχετιστεί με τους Δυτικούς Άντες, οι οποίοι, όπως είδαμε, εντάχθηκαν στο βυζαντινό σύστημα συμμαχιών στον Κάτω Δούναβη.

Στον χώρο του Πένκοβκα απαντά και η οχυρή θέση του Παστίρσκ, η οποία εντοπίστηκε σε λόφο κοντά στον ομώνυμο οικισμό στην περιοχή του Cherkasy (δυτικά του Μέσου Δνείπερου, στα όρια στέπας και δάσους-στέπας). Παρότι ο πολιτισμικός του χαρακτήρας είναι αμφιλεγόμενος (Πένκοβκα ή νομαδικός), δεν αμφισβητείται η χρονολόγησή του στον πρώιμο Μεσαίωνα, αν και αποτελούσε παλαιότερη οχυρή θέση. Τυπολογικά το Παστίρσκ διαφέρει από άλλα γνωστά οχυρά στον χώρο της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (Szeligi, το Hački, το Zimno κ.ά.) καθώς η μεγάλη του έκταση, περίπου 25 εκτάρια, και τα σχετικά ευρήματα δικαιολογούν την υπόθεση ότι μέσα σε αυτό ζούσε και πληθυσμός. Στο Παστίρσκ διασώζεται τμήμα των οχυρώσεων, ύψους 2-3 μέτρων, καθώς και η τάφος του. Στην κορυφή των οχυρώσεων, οι οποίες δεν ήταν λίθινες, οι ανασκαφές έφεραν στο φως δύο σειρές από κατάλοιπα υποστηλωμάτων, τα οποία θεωρήθηκαν ως βάση μίας αμυντικής κατασκευής από δύο ξύλινους φράχτες, ενισχυμένους με πηλό. Ένα υδάτινο ρεύμα διαχώριζε την οχύρωση αυτή σε δύο άνισα τμήματα.⁴⁴⁹

Εντός του οχυρού εντοπίστηκαν γύρω στις πενήντα υμιπόγειες κατοικίες, άλλες με εστία και άλλες με φούρνο από λιθοδομή ή πλινθοδομή. Περισσότερο από άλλα σύγχρονά του οχυρά στην Ουκρανία, την Πολωνία ή τη Λευκορωσία, το Παστίρσκ παρέχει μαρτυρίες για βιοτεχνικές δραστηριότητες, καθώς περιελάμβανε σιδηρουργείο με υψικάμινους, ενώ στα ευρήματα συγκαταλέγονται και πολλά εργαλεία για την κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων. Ένας μεγάλος αριθμός κοσμημάτων (ανθρωπόμορφες και ζωόμορφες περόνες, ενώτια με αστερόσχημα εξαρτήματα, πόρπες ζωνών κ.ά), μαρτυρούν τοπική παραγωγή εξαρτημάτων ένδυσης και ταυτόχρονα ποικίλες πολιτισμικές

447 Prikhodniuk 1998:22-24' του ίδιου 2001:54-55. Szmoniewski 2010:74, ο οποίος αμφισβητεί τη στρατιωτική λειτουργία του παλαιού σκυθικού οχυρού Selište κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα.

448 Kazanski 1995-1996:209. Curta 1999a:25.

449 Bálint 1989:119-120. Szmoniewski 2008:103-104' του ίδιου 2010:74-75.

επιδράσεις. Ως τύπου Παστίρσκ επίσης ονομάζεται η τροχήλατη κεραμική που κατασκευαζόταν στο οχυρό ή άλλες εγκαταστάσεις του Πένκοβκα και συνδέεται από τον Sedov με την ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας, αλλά και την εγκατάσταση νομαδικών πληθυσμών στις περιοχές των Αντών. Σύμφωνα με τον Prikhodniuk, τα αγγεία τύπου Παστίρσκ και Kantserska/Kantsirka συγκαταλέγονται στα τελευταία δείγματα του πολιτισμού Πένκοβκα. Αξιοσημείωτα είναι και τα χάλκινα ενώτια τύπου Παστίρσκ στο Semenki/Semenky, το Gáivoron και το Zadonetskoe/Zadonets'ke (βλ. παρακάτω). Επίσης, σε αυτή την τελευταία περίοδο του Πένκοβκα παρατηρείται στον Μέσο Δνείπερο σημαντική αύξηση των κοσμημάτων από χρωματιστά και ευγενή μέταλλα.⁴⁵⁰

Εκτός από κέντρο παραγωγής για μία μεγάλη περιοχή της Ανατολικής Ευρώπης, το Παστίρσκ ήταν ίσως και η έδρα κάποιου τοπικού ηγεμόνα, όπως προκύπτει από τα κατάλοιπα μίας κατασκευής στο οχυρό, που πιθανόν καταστράφηκε από νομαδική επιδρομή. Αυτή η επιμήκης και ημιπόγεια κατασκευή, με διαστάσεις περίπου 50x3 μέτρων, εντοπίστηκε μαζί με άλλες δύο όμοιές της κατασκευές σε χώρο του Παστίρσκ που περικλειόταν από τρία τείχη. Κοντά στη βορειοδυτική της πλευρά υπήρχαν λάκκοι υποστηριγμάτων, ενώ μεταξύ των λάκκων και του οικοδομήματος εντοπίστηκαν θραύσματα αγγείων που έφεραν ίχνη κεχριού, δημητριακών και οσπρίων. Ακόμη, τρεις σκελετοί με σπασμένα κρανία, που ανήκαν σε άνδρα, γυναίκα και παιδί, ήλθαν στο φως από τα ερείπια του οικοδομήματος. Για τη λειτουργία του συγκεκριμένου χώρου με την τριπλή οχύρωση, εκτός από την υπόθεση ότι επρόκειτο για την έδρα κάποιου ηγεμόνα, εικάζεται και ότι αποτελούσε ένα θρησκευτικό κέντρο. Επίσης, μία σειρά ερωτημάτων που τίθενται για το οχυρό αφορούν στην παραγωγική του δραστηριότητα και στις αγορές στις οποίες αυτή κατευθυνόταν.⁴⁵¹

Υποθέσεις επίσης έχουν διατυπωθεί και για τη λειτουργία που είχε το οχυρό του Παστίρσκ ως πολιτικό κέντρο, όπως ότι οι εκεί διαμένοντες ηγεμόνες (άρχοντες των Αντών) θα σχετίζονταν με τον ισχυρό

450 Sedov 1978:169-170. Bálint 1989:120. Braichevs'kii 1991/2:125. Prikhodniuk 1998:35, 39, 43, 75' του ίδιου 2001:48. Βλ. επίσης παρακάτω, Μεταλλοτεχνία. Szmoniewski 2008:104-105' του ίδιου 2010:75-76.

451 Szmoniewski 2008:105-106' του ίδιου 2010:76.

Μεζάμηρο στον Μένανδρο Προτήκτορα.⁴⁵² Επίσης, σύμφωνα με τον Μ. Artamonov, ο οποίος θεωρεί τα ευρήματα του Παστίρσκ, την κεραμεική Πένκοβκα και μία σειρά θησαυρών ως στοιχεία του *πολιτισμού Μαρτίνοβκα*, το οχυρό στον λόφο του Παστίρσκ ήταν το διοικητικό κέντρο των εποχιακών νομαδικών εγκαταστάσεων και κατ'επέκταση του πληθυσμού που δημιούργησε αυτόν τον πολιτισμό.⁴⁵³

Δ. Κεραμεική και Μεταλλοτεχνία

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της κεραμεικής του Πένκοβκα είναι τα χειροποίητα αμφικωνικά και στρογγυλά αγγεία, τα οποία τον διακρίνουν από τη χειροποίητη κεραμεική των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Κολότσιν. Η κεραμεική του Πένκοβκα είναι κατά κανόνα ακόσμητη, με εξαίρεση τη δεύτερη φάση του πολιτισμού, όπου στο άνω τμήμα των μεγαλύτερων αγγείων εντοπίζονται διακοσμητικά θέματα (μικροί κώνοι, ημισέληνοι, τρίγωνα κ.ά.). Κατά την εξέλιξη του Πένκοβκα μειώνεται ο αριθμός των αμφικωνικών αγγείων (πρώτη φάση 39%, δεύτερη 36,2% και τρίτη 31,6%) και αυξάνεται εκείνος των στρογγυλών (36,4% στην πρώτη, 36,8% στη δεύτερη και 45% στην τρίτη φάση).⁴⁵⁴ Στις εγκαταστάσεις που σχετίζονται με την πρώτη και δεύτερη φάση του Πένκοβκα έχουν εντοπιστεί και θραύσματα κεραμεικής του πολιτισμού Τσέρνιαχοβ.⁴⁵⁵ Στον Πένκοβκα επίσης απαντούν ευρήματα κεραμεικής, όπως χύτρες, μεγάλα δοχεία, γαβάθες, δίσκοι και τηγάνια. Τα αντικείμενα έχουν τραχειά ή ελαφρώς λεία επιφάνεια και στη σύνθεση του πηλού τους εμπεριέχουν προσμίξεις (άμμος, χαλίκι ή πυρίμαχος άργιλος). Ειδικότερα, τα αγγεία κατατάσσονται τυπολογικά ως εξής:

Πρώτος τύπος: περιλαμβάνει τα αμφικωνικά αγγεία που χρησιμοποιούνταν για την προετοιμασία του φαγητού και απαντούν σε όλες τις εγκαταστάσεις του πολιτισμού. Η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους παρατηρείται στην ανατολική όχθη του Δνείπερου και η μικρότερη μεταξύ Δνείστερου και

452 Βλ. *Szmoniewski 2008:106' του ιδίου 2010:76.*

453 Artamonov 1974/1:249' του ιδίου 1990/3: 274. Βλ. επίσης *Szmoniewski 2010:58.*

454 Sedov 1978:169. Prikhodniuk 1998:12-13, 24, 42, 45, 61, 75' του ιδίου 2001:57-58. Barford 2001:63. Terpilovskii 2004:130. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:155. *Szmoniewski 2010:73. Davni Slov'iani:210-211.*

455 Prikhodniuk 1998:24, 43-45' του ιδίου 2001:58.

Δνείπερου (περ. 40% και 26% αντίστοιχα, επί του συνόλου των κεραμικών ευρημάτων). Τα συμμετρικά αμφικωνικά αγγεία έχουν ύψος 18-32 εκ. και διάμετρο από 12-23 εκ., διάμετρο του χείλους σχεδόν ίση με της βάσης και είναι διευρυμένα στο μέσον του σώματος. Ως παραλλαγή τους εμφανίζονται λιγότερο συμμετρικά αγγεία με ύψος 16-30 και διάμετρο 14-24 εκ., με διάμετρο χείλους μεγαλύτερη από εκείνη της βάσης.⁴⁵⁶

Δεύτερος τύπος: τον αποτελούν χαμηλού ύψους και με στρογγυλό σώμα αγγεία για την προετοιμασία του φαγητού, με αρκετά ευρύ το μεσαίο τμήμα του σώματος. Το ύψος τους κυμαίνεται από 18 έως 26 και η διάμετρος από 14 έως 23 εκ. Αυτά τα αγγεία έχουν έξω νεύον χείλος με διάμετρο λίγο μεγαλύτερη από αυτή της βάσης. Ο τύπος απαντά μεταξύ του Δνείπερου και του Κάτω Δούναβη και το μεγαλύτερο ποσοστό του καταγράφεται στην περιοχή του Nadrogozh 'e και του Κάτω Όρελ (47,5%).⁴⁵⁷

Τρίτος τύπος: απαντά σε όλο τον χώρο του Πένκοβκα, σε ποσοστό 8-9%, και περιλαμβάνει συμμετρικά αγγεία με ύψος από 20 έως 30 εκ. και στρογγυλό το μεσαίο τμήμα του σώματος, που έχει διάμετρο 14-22 εκ. Τα αγγεία αυτού του τύπου έχουν έξω νεύον χείλος, η διάμετρος του οποίου είναι λίγο μεγαλύτερη ή ίση με της βάσης.⁴⁵⁸

Τέταρτος τύπος: σε αυτόν ανήκουν τα αγγεία σε σχήμα τουλίπας (τυπικά στον πολιτισμό του Κολότσιν) με ύψος 16-20 και διάμετρο 12-15 εκ. Έχουν ελαφρώς έξω νεύον χείλος, η διάμετρος του οποίου είναι μεγαλύτερη από της βάσης. Τα συγκεκριμένα αγγεία απαντούν κυρίως ανατολικά του Δνείπερου και σποραδικά στον Μέσο Δνείπερο και τον νότιο Μπουγκ.⁴⁵⁹

Πέμπτος τύπος: περιλαμβάνει αγγεία τύπου Κόρτσακ-Πράγας, με συμμετρικές αναλογίες και ύψος 15 με 33 εκ. Έχουν μικρούς ώμους, έξω νεύον χείλος, στενό το κάτω τμήμα τους και ευρύ, με διάμετρο από 12 έως 24 εκ., το άνω τρίτο του σώματος. Στον χώρο του Πένκοβκα απαντούν μεταξύ Δνείπερου και Προύθου κατά τη δεύτερη και τρίτη φάση του πολιτισμού.⁴⁶⁰

456 Prikhodniuk 1998:33-34, 65 (εικ. 21, όπου οι διάφοροι τύποι και η ομαδοποίησή τους). *Davni Slov'iani*:211.

457 Prikhodniuk 1998:34, 67.

458 Στο ίδιο:34.

459 Sedov 1978:169. Prikhodniuk 1998:34, 61-64, 68. Για τα αγγεία του Κολότσιν βλ. Goehrke 1992:17.

460 Prikhodniuk 1998:34, 43, 63-64, 68. *Davni Slov'iani*:211.

Έκτος τύπος: περιλαμβάνει αγγεία σε σχήμα δοχείου, ύψους 20 με 22 εκ., διάμετρο σώματος 14 με 15 εκ., μικρούς ώμους, έξω νεύον χείλος και ευρύ το κάτω τμήμα. Αυτός ο τύπος απαντά μεταξύ Προύθου και Δνεϊστερου και είναι συνήθης στον πολιτισμό Irotesti-Cindești-Ciurel, ο οποίος, όπως θα δούμε, εμφανίζεται στη Ρουμανία και τη Μολδαβία.⁴⁶¹

Έβδομος τύπος: σε αυτόν ανήκουν ποικίλα αγγεία από τα πρώιμα σύνολα του Πένκοβκα. Έχουν ύψος από 15 έως 28 και διάμετρο από 17 έως 20 εκ., με ευρύ το επάνω και στενό το κάτω τμήμα του σώματος, καθώς και ακατέργαστο έσω νεύον χείλος. Σε αυτόν συγκαταλέγονται επίσης ορισμένα πολύ πρώιμα αγγεία από το Roishche και το Bogorodichnoe με αρκετά ευρύ το επάνω μέρος του σώματος, στα οποία αποθηκείονταν σιτηρά.⁴⁶²

Όγδοος τύπος: αφορά στις γαβάθες ποικίλων σχημάτων (αμφικωνικές ή κυλινδρόσχημες, με ακατέργαστο ή έξω νεύον χείλος) με ύψος από 5 έως 10 και διάμετρο από 10 έως 16 εκ., οι οποίες απαντούν σε όλη τη γεωγραφική έκταση του Πένκοβκα.⁴⁶³

Ένατος τύπος: περιλαμβάνει μικρά αγγεία με ύψος από 9 έως 12 και διάμετρο 8 με 11 εκ., που απαντούν επίσης σε όλο τον χώρο του Πένκοβκα.⁴⁶⁴

Στα κεραμικά ευρήματα του Πένκοβκα συγκαταλέγονται ακόμη δίσκοι και τηγάνια με διάμετρο 14 με 26 εκ., αντικείμενα που θεωρούνται από τα καλύτερα δείγματα του σλαβικού πολιτισμού μετά το έτος 500.⁴⁶⁵ Απαντούν επίσης διάφορα πήλινα αντικείμενα, όπως πάσσαλοι, κουτάλες μήκους 6-9 εκ. για το λειωμένο μέταλλο και μικρά στρογγυλά χωνευτήρια για την τήξη των μπρούτζινων αντικειμένων. Τα χωνευτήρια και οι κουτάλες κατασκευάζονταν από πυρίμαχο άργιλο με πρόσμειξη άμμου.⁴⁶⁶ Τέλος, στον πολιτισμό Πένκοβκα εντοπίστηκαν αντικείμενα από λίθο (μυλόπετρες με διάμετρο 30-50 και πάχος 7-15 εκ., ακονόπετρες και μήτρες για το χυτό μέταλλο, αντικείμενα από οστό (βελόνες μήκους 6-8 εκ. και κτένια), καθώς και χάντρες από ύαλο, χαλκηδόνιο, σάρδιο και ήλεκτρο.⁴⁶⁷

461 Prikhodniuk 1998:34

462 Στο ίδιο:34.

463 Στο ίδιο:34-35.

464 Στο ίδιο:35.

465 Στο ίδιο:35.

466 Στο ίδιο:35-36.

467 Στο ίδιο:30, 36.

Τα αγγεία του Πένκοβκα μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις, ποσοτικά άνισες μεταξύ τους, ομάδες. Στην πρώτη εντάσσονται οι περισσότεροι παραδοσιακοί τύποι (οι τρεις πρώτοι) που απαντούν σε όλο τον χώρο του Πένκοβκα και η απαρχή τους ανάγεται σε πολιτισμούς μεταξύ του 1ου και 5ου αιώνα στην περιοχή του Μέσου Δνείπερου. Στη δεύτερη ομάδα (τέταρτος έως έκτος) κατατάσσονται αυτοί που απαντούν σε περιορισμένη έκταση και αριθμό και οφείλονται σε επιδράσεις άλλων πολιτισμών, σύγχρονων του Πένκοβκα. Τέλος, η τρίτη ομάδα (έβδομος έως ένατος) σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με ευρήματα που ανάγονται στον πολιτισμό του Τσέρνιαχοβ (όπως η γκρίζα κεραμική με μικρές προσμίξεις) και απαντούν στην πρώτη και δεύτερη φάση του Πένκοβκα.⁴⁶⁸

Στην κεραμική επίσης, ανιχνεύονται και επιδράσεις των νομάδων στις νότιες παρυφές του Πένκοβκα με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα χειροποίητα αμφικωνικά και στρογγυλά αγγεία στο Nadporozh'ε και τον Κάτω Όρελ. Τα αγγεία αυτά παρουσιάζουν υψηλό ποσοστό οργανικών προσμίξεων και πυρίμαχου άργιλου ή χαλικιών, ενώ φέρουν εγχαράξεις στο σώμα και αυλακώσεις στο χείλος. Τα στοιχεία αυτά παρατηρούνται στην κεραμική των λαών της στέπας και είναι πολύ περιορισμένα στον υπόλοιπο χώρο του Πένκοβκα. Σε νομαδική προέλευση αποδίδονται ακόμη και ορισμένα ευρήματα τροχήλατης κεραμικής.⁴⁶⁹

Τα ευρήματα του πολιτισμού Πένκοβκα περιλαμβάνουν και μεγάλο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων που σχετίζονται κυρίως με τη διακόσμηση. Μεταξύ άλλων, απαντούν περόνες και σπειροειδή κρεμαστά αντικείμενα, κατασκευασμένα από λεπτό χάλκινο σύρμα ή τραπεζιόσχημα από λεπτό χάλκινο έλασμα. Έχουν εντοπιστεί επίσης βραχιόλια με ευρεία απόληξη, ενίοτε κοσμημένα με εγχαράξεις, ή με απόληξη σε σχήμα κεφαλής φιδιού, δακτυλίδια, καθρέφτες, επενδύσεις και πόρπες ζώνης κ.ά. Σε σύγκριση με άλλες περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης, στον χώρο του Πένκοβκα, και ιδιαίτερα στον Μέσο Δνείπερο, εντοπίστηκαν και πολλά κοσμήματα από χρωματιστά και ευγενή μέταλλα, κυρίως στη διακόσμηση της ζώνης.⁴⁷⁰ Σημαντικά ευρήματα επίσης (στα σύνολα με χυτές περόνες τύπου Δνείπερου), είναι τα ενώτια τύπου Παστίρσκ, όπως

468 Στο ίδιο:35, 43.

469 Prikhodniuk 1997:143' του ίδιου 1998:66-68. [Szmoniewski 2010:73.](#)

470 Sedov 1978:170. Prikhodniuk 1998:30, 38-39, 59 (εικ. 63-76) του ίδιου 2001:48, 58. Barford 2001:63. *Davni Slov'iani*:210.

τα χυτά διάτρητα σε σχήμα άστρου (Semenki, Gaivoron) ή τα έκτυπα σφαιροειδή (Zadonetskoe), τα οποία οφείλονται σε βυζαντινές επιδράσεις. Τα χυτά ενώτια σε σχήμα άστρου εμφανίζονται αρχικά τον 6ο αιώνα στη Σικελία και τον 7ο αιώνα στον Κάτω Δούναβη. Αντίστοιχα ενώτια απαντούν επίσης στον χώρο του αβαρικού χαγανάτου, την Αδριατική και στην Κριμαία.⁴⁷¹ Εκτός των μεμονωμένων ευρημάτων, εντοπίστηκαν επίσης αρκετοί θησαυροί, με γνωστότερο εκείνον της Μαρτίνοβκα (βλ. παρακάτω).

Σημαντικές για τη χρονολόγηση του υλικού του Πένκοβκα είναι και οι περόνες τύπου *Δνείπερου* (ή *αντικού*), στις οποίες το μακρύ παραλληλόγραμμο στέλεχος καταλήγει σε ημικυκλική κεφαλή που φέρει περιμετρικά πέντε κομβιόσχημα εξάρματα (είναι οι περισσότερο διαδεδομένες). Ως προδρομική τους θεωρείται η περόνη της Charajevka/Charajivka (περιοχή του Cherkasy), η οποία χρονολογείται στον 5ο αιώνα και φέρει στην κεφαλή και στο στέλεχος την προερχόμενη από την Κεντρική Ευρώπη διακόσμηση σε σχήμα S. Οι μεγάλες σε μέγεθος περόνες τύπου *Δνείπερου* εμφανίστηκαν αρχικά στον Μέσο *Δνείπερο*, στα τέλη του 7ου αιώνα, και διαδόθηκαν ευρύτερα στον χώρο του Πένκοβκα, ακόμη και στην Κριμαία, όπου δεν απαντούν δείγματα του τελευταίου. Για την εμφάνισή τους επικρατεί η άποψη ότι οφείλεται σε εγκατάσταση τεχνιτών του Παστίρσκ στον Μέσο *Δνείπερο* και ότι ο τύπος *Δνείπερου* αποτελεί μετεξέλιξη των μικρών περονών τύπου *Δούναβη*. Στη διακόσμηση των περονών τύπου *Δνείπερου* απαντούν και πτηνά που παραπέμπουν σε γοθικά πρότυπα.⁴⁷²

Ορισμένες περόνες, με πέντε ή επτά εξάρματα, οι οποίες συνδέθηκαν με τις σλαβικές επιδρομές ή εγκαταστάσεις, είτε θεωρήθηκαν προϊόντα βυζαντινών εργαστηρίων (ή βαρβαρικών με βυζαντινές επιδράσεις ή ακόμη και ευρήματα του γερμανικού πολιτισμικού χώρου) απαντούν και στην Ελλάδα. Μία από αυτές τις χάλκινες περόνες, εξάρτημα γυναικείας ενδυμασίας, εντοπίστηκε στην περιοχή του Ασκληπιείου της Μεσσήνης και εντάσσεται στις περόνες τύπου *Δνείπερου*. Παρόμοια και σε μεγαλύτερο μέγεθος αντικείμενα, τα οποία μπορούν να καταταγούν στις περόνες τύπου *Δνείπερου* ή τύπου *Δούναβη*, εντοπίστηκαν και σε άλλες

471 Prikhodniuk 1998:57-58 (εικ. 63. 8 και 70. 5-6, 10).

472 Corman 1996:171-172. Prikhodniuk 1998:38, 56-57 (εικ. 63. 1-2' 64.6' 65.1' 66.11' 76.11-12).

περιοχές (Σπάρτη, Νέα Αγχίαλος, Φθιώτιδες Θήβες, Δημητριάδα, Δίον και Έδεσσα). Οι περόνες αυτές, που στο σύνολό τους σχεδόν φέρουν απεικόνιση προσωπίου στην απόληξη του σκέλους, χρονολογούνται στον ύστερο 6ο ή, συνηθέστερα, στον 7ο αιώνα.⁴⁷³

Οι χυτές και μικρού μεγέθους χάλκινες περόνες *τύπου Δούναβη*, που απαντούν στον πολιτισμό Πένκοβκα κατά την τρίτη φάση του, έχουν πέντε κομβιόσχημα εξάρματα, ωσειδή κεφαλή, στενό επίμηκες σκέλος, που κοσμεύεται με κεφαλές ζώων ή πτηνών, και απόληξη σε σχήμα αστραγάλου. Αυτές οι περόνες έχουν πολλές αναλογίες στον ευρωπαϊκό χώρο και κατά κανόνα θεωρούνται σλαβικές. Δείγματά τους στον χώρο του Πένκοβκα εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων στο Chigirin/Chyhyryn, το Dănceni και το Seliște και σχετίζονται με τα τοπικά εργαστήρια. Το όνομά τους προέρχεται από τις προδρομικές τους περόνες με τρία εξάρματα που εντοπίστηκαν στον Δούναβη και χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 5ου αιώνα. Από αυτές προέρχεται η μεταγενέστερη περόνη με τριγωνική κεφαλή και ευρύ το κάτω τμήμα του σκέλους που εντοπίστηκε στο Teremtsy του Μέσου Δνεϊστερου, ενώ παρόμοια δείγματα προέρχονται από το οχυρό του Παστίρσκ, αλλά και τον βόρειο Καύκασο ή τα νότια Ουράλια κατά τον 5ο-6ο αιώνα.⁴⁷⁴ Άλλες περόνες που εντοπίστηκαν στον χώρο του Πένκοβκα είναι οι λεγόμενες *δουναβικού-βυζαντινού τύπου* (σε σχήμα S με ραμφόσχημη απόληξη)⁴⁷⁵ και εκείνες σε σχήμα τόξου με δύο σκέλη.⁴⁷⁶

Σε συνάρτηση με τα προηγούμενα, ο Μέσος Δνείπερος έχει θεωρηθεί ως το κέντρο παραγωγής των ζωόμορφων και ανθρωπόμορφων (ή ζωο-ανθρωπόμορφων) περονών στην Ανατολική Ευρώπη, στις οποίες αποδίδεται βυζαντινή προέλευση. Σε μεταγενέστερη φάση οι δύο κεφαλές των ζώων ή πτηνών εμφανίζονται ενωμένες στις λεγόμενες *διάτρητες περόνες*, οι οποίες έχουν σχεδόν λεία επιφάνεια (ενίοτε κοσμούνται και με μορφές ανθρώπων). Σπάνια για τον Μέσο Δνείπερο είναι η χυτή με πέντε εξάρματα περόνη της Kanevshchina/Kanivshchina, στο ρομ-

473 Malingoudis 1986:209 (αντικές περόνες). Βλ. επίσης Πούλου-Παπαδημητρίου 2002:126-128 και Katsougiannopoulou 2009:219-231, όπου και η σχετική ορολογία και βιβλιογραφία.

474 Prikhodniuk 1998:39, 55-57 (εικ. 76.13), όπου και η συζήτηση σχετικά με την εισαγωγή από τον βυζαντινό-δουναβικό χώρο της χυτής τεχνικής στις περόνες του Πένκοβκα στα τέλη του 5ου/αρχές του 6ου αιώνα (πρώιμη χυτή περόνη της Surskaia Zabora).

475 Στο ίδιο:54-55 (εικ. 66.9' 74.6 και 9-10' 76.8).

476 Στο ίδιο:45 (εικ. 66.4' 70.1' 74.7-8).

βοειδές σκέλος της οποίας υπάρχει ζεύγος πτηνών με το ράμφος προς τα επάνω. Οι χυτές ζωόμορφες και ανθρωπόμορφες περόνες, οι οποίες χρονολογούνται στον 6ο ή 7ο αιώνα, απαντούν μόνο στον χώρο του Δνείπερου, από τον οποίο και προέρχονται, αλλά και στην Κριμαία. Αρκετά δείγματά τους απαντούν σε θησαυρούς, όπως της Κοζιένκα/Κοζιίνκα και του Τrubchevsk (οι ζωόμορφες), και στη Μαρτίνοβκα, την Κοζιένκα, το Τrubchevsk και το Βlazhki (οι ανθρωπόμορφες).⁴⁷⁷

Εκτός από τις περόνες, τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα θέματα απαντούν και στις πόρπες του πολιτισμού Πένκοβκα κατά την τρίτη φάση του. Η τετράγωνη χυτή πλάκα μίας χάλκινης επίχρυσης πόρπης που εντοπίστηκε στη Χαράγεβκα φέρει στο κάτω μέρος της ζεύγος αντωπών ζωόμορφων κεφαλών με ανοικτό το στόμα (τεχνοτροπία που παραπέμπει στις κεφαλές λεόντων στον θησαυρό της Μαρτίνοβκα), ενώ το κεντρικό πλαίσιο της πλάκας κοσμεύεται με ανάγλυφους έλικες σε σχήμα S. Βυζαντινή προέλευση έχουν οι χυτές μπρούτζινες πόρπες με ωοειδή κρίκο και μακρόστενη πλάκα (ενίοτε με κεφαλές πτηνών ή μικρή ασπίδα στην απόληξή τους) τύπου Σαλώνων-Ιστρίας, οι οποίες χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα.⁴⁷⁸

Στον 6ο ή 7ο αιώνα χρονολογούνται και ορισμένες επενδύσεις ζώνης που κοσμούνται με διάτρητη διακόσμηση, προσωπεία, φυτικά θέματα ή με ζεύγη ζωόμορφων κεφαλών (Μαρτίνοβκα, Μαιορκα, Vil'khonchik, Κοζιένκα, Khatski κ.ά.), τα οποία έχουν αναλογίες στον βυζαντινό χώρο. Τέλος, στο θησαυρό της Μαρτίνοβκα, καθώς και σε άλλες θέσεις του Πένκοβκα, όπως το Semenki, το Trebujeni και το Nadporozh'e/Nadporizhzhia, εντοπίστηκαν χυτές ζωόμορφες και ανθρωπόμορφες απεικονίσεις. Τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα θέματα διαδόθηκαν ευρύτερα και στη Βαλκανική, πιθανότατα και με τις αβαρικές ή σλαβικές

477 Prikhodniuk 1994:166' του ίδιου 1998:39, 56-57 (εικ. 64. 1, 5' 65. 2, 5-6' 73.4-6. Kazanski 1995-1996:205-207. Szmoniewski 2004:301-310' του ίδιου 2008a:271-276. Skiba 2011/5:133-142, ο οποίος θεωρεί ότι σε ορισμένες ζωόμορφες περόνες απεικονίζονται κεφαλές γρυνών ή αετών και επισημαίνει τις νομαδικές επιδράσεις στην κατασκευή τους.

478 Σύμφωνα με τον V. Varsik (1992:80-81, 91-92), οι πόρπες τύπου Σαλώνων-Ιστρίας, μαζί με τον τύπο Sucidava, συναποτελούν την «ομάδα του Κάτω Δούναβη». Δείγματα του τύπου Σαλώνων-Ιστρίας έχουν εντοπιστεί στην Ουγγαρία, τη Ρουμανία, τη Σερβία, τη Βουλγαρία, την Κροατία καθώς και στην Ελλάδα (Κόρινθος και Δήλος).

επιθέσεις κατά τον 7ο αιώνα.⁴⁷⁹ Από την άλλη πλευρά, ο εντοπισμός ποικίλων τύπων περονών σε γυναικείες ταφές (Seliște, Dănceni κ.α.) θεωρείται ως ένδειξη σύναψης επιγαμιών με ξένους λαούς και κατ'επέκταση εισαγωγής του έθιμου του ενταφιασμού στον Πένκοβκα.⁴⁸⁰

Στις εγκαταστάσεις του Πένκοβκα διασώζονται επίσης πολυάριθμα ίχνη από την κατασκευή σιδερένιων αντικειμένων. Οι κλίβανοι των εργαστηρίων, κατασκευασμένοι από πυρίμαχο άργιλο με πρόσμειξη άμμου, είχαν ωοειδές ή στρογγυλό σχήμα με στενό το άνω τμήμα τους. Το σπουδαιότερο κέντρο μεταλλουργίας ήταν εκείνο του Găinoaru στον ποταμό Μπουγκ, όπου εντοπίστηκαν 25 κλίβανοι. Τα χωνευτήρια που χρησιμοποιούσαν ήταν πήλινα, στογγυλά ή ωοειδή, με εσωτερική διάμετρο 40-45 εκατοστά, και ορισμένα από αυτά είχαν λίθινη βάση. Στο Găinoaru εντοπίστηκαν ακόμη λάκκοι όπου φυλασσόταν μέταλλευμα, ενώ στην εγκατάσταση του Khitsy εντοπίστηκε σε ορθογώνια ημιυπόγεια κατοικία χωνευτήρι για την τήξη του σιδήρου, στοιχείο που δείχνει ότι ο συγκεκριμένος χώρος αποτελούσε εργαστήριο τεχνιτών.⁴⁸¹ Στη μεταλλοτεχνία του Πένκοβκα παρατηρείται επίσης ευρεία χρήση του σιδήρου για διάφορα άλλα αντικείμενα, όπως όπλα, χαλινάρια, εργαλεία για αγροτικές εργασίες (άροτρα, σκαλιστήρια και δρεπάνια με ξύλινη χειρολαβή) και αντικείμενα καθημερινής χρήσης (μαχαίρια μήκους 7-12 εκ., με αντιστοιχίες και στον χώρο του Κόρτσακ-Πράγας μεταξύ των ετών 500 και 750, σουβλιά, βελόνες, άγκιστρα, σμίλες κ.ά.).⁴⁸²

Σύμφωνα με τον Προκόπιο, οι Σκλαβηνοί και οι Άντες κινούνταν ελεύθερα ο ένας στον χώρο του άλλου,⁴⁸³ γεγονός που επέφερε και αντίστοιχες πολιτισμικές επιδράσεις. Στην περιοχή μεταξύ του Προύθου, του Ολτ και του Κάτω Δούναβη (ιδιαίτερα στη Μολδαβία και τη Μουντενία), οι πληθυσμοί του Πένκοβκα συνάντησαν φορείς του πολιτισμού Κόρτσακ-Πράγας, καθώς και τοπικούς γετο-δακικούς

479 Prikhodniuk 1998:58-60 (εικ. 64.3, 66.2, 67.1, 68.1, 70.2, 72.3-4, 75.8, 76.9). Szmoniewski 2008a:266-271.

480 Kazanski 1995-1996:210.

481 Prikhodniuk 1998:28. *Curta* 2008:168-169.

482 Milchev 1980:280-281. Prikhodniuk 1998:37-38. Szmoniewski 2010:70. *Dawni Slov'iani*:211-212. Για τα ευρήματα όπλων βλ. διεξοδικά Κεφάλαιο Δεύτερο, υποσ. 218.

483 Προκόπιος, *Ἵπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 16: 356: *ἐπεκηρυκεύοντο γὰρ ἤδη καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνυντο ἀδεῶς οἱ βάρβαροι οὗτοι*.

πληθυσμούς, με αποτέλεσμα τη μίξη των πολιτισμικών στοιχείων. Η εγκατάσταση των Σλάβων σε αυτές τις περιοχές, όπου προηγουμένως κυριαρχούσε πολιτισμικά ο Τσέρνιαχοβ, δημιούργησε κατά τον πρώιμο 6ο αιώνα έναν ιδιαίτερο πολιτισμό, τον λεγόμενο *Irotești-Cindești-Ciurel*, ο οποίος έχει αντιστοιχίες με τα ευρήματα στην περιοχή του Πριπέτ και τον Δνείπερο. Στις εγκαταστάσεις του παρατηρούνται τυπικά δείγματα του πρώιμου υλικού πολιτισμού των Σλάβων, όπως τεφροδόχες υδρίες, καθώς και ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο από λιθοδομή ή πλινθοδομή (στη Βλαχία). Αντίθετα, ευρήματα του Πένκοβκα δεν έχουν εντοπιστεί στην Ολτενία, το Βανάτο και στο μεγαλύτερο μέρος της Τρανσυλβανίας. Στις θέσεις του πολιτισμού έχουν εντοπιστεί επίσης και βυζαντινά ευρήματα, όπως χαλκά νομίσματα του Ιουστινιανού, περόνες τύπου Δνείπερου, πόρπες τύπου *Sucidava*, τροχήλατη κεραμεική, κ.ά. Ωστόσο, πολλά από τα ευρήματα οφείλονται μάλλον στις επιδρομές των Σλάβων ή στη μεταφορά αιχμαλώτων από τις βυζαντινές επαρχίες.

Αναφορικά με την κεραμεική, απαντούν αφενός η χειροποίητη κεραμεική των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Πένκοβκα (κυρίως ο πρώτος και ο δεύτερος τύπος με τα αμφικωνικά και κοντόχοντρα αγγεία) και αφετέρου τα αγγεία τύπου *Ciurel* (μεταξύ Προύθου και Δνεϊστερου) με συμπαγή και ευρύ πυθμένα, μικρούς ώμους και ελαφρώς έξω νεύον χείλος. Τα περισσότερα αγγεία δεν φέρουν διακόσμηση, ενώ η κύρια πρόσμειξη στον πηλό τους είναι ο πυρίμαχος άργιλος και δευτερευόντως τα χαλίκια. Άλλες θέσεις του *Irotești-Cindești-Ciurel* απαντούν στη Μολδαβία (*Șipot*, κοντά στη *Suceava*), την ανατολική Τρανσυλβανία (*Cernat* και *Pojan*), στον άνω ρου του Προύθου και του Δνεϊστερου (*Nezvisko*, *Ripnev/Ripniv II*, *Zimno*) και σε διάφορες θέσεις της ανατολικής και νότιας Ρουμανίας (*Balta Verde*, *București-Straulești*, *Targul Secuiesc*) κ.α. Η θέση αυτών των ανοχύρωτων εγκαταστάσεων ήταν κυρίως σε κοιλάδες ποταμών και μικρά νησιά. Στον ρουμανικό χώρο, και σε αντίθεση με άλλες περιοχές διάδοσης του Πένκοβκα, δεν παρατηρούνται ημιυπόγειες κατοικίες άνω των 20 τ.μ. Οι κατοικίες έφεραν στηρίγματα στις γωνίες και στο κέντρο, ενώ οι πιο πρώιμες από αυτές, στη ρουμανική Μολδαβία, είχαν στο κέντρο τους εστία από πλινθοδομή (*Botoșana*, *Dodești*, *Suceava*, *Șipot*). Σε αρκετές ημιυπόγειες, εκτός από τον φούρνο για τις ανάγκες της θέρμανσης

(κατά κανόνα από πλινθοδομή), υπήρχε και ένας δεύτερος με έξεργη καμινάδα, που πιθανότατα εξυπηρετούσε παραγωγικούς σκοπούς.⁴⁸⁴

Σημαντικότερο κοιμητήριο του Iroțești-Cindești-Ciurel, ιδιαίτερα τύπου Cindești, είναι εκείνο του Sărata Monteoru, στην κοιλάδα του ποταμού Sărata (περιοχή του Buzău στη βορειοανατολική Μουντενία), το οποίο χρονολογείται στον 6ο αιώνα. Στο κοιμητήριο, που βρίσκεται στα όρια των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Πένκοβκα (ή, σύμφωνα με τον Bonev, στο όριο μεταξύ Σκλαβηνών και Αντών), εντοπίστηκαν 1.532 λάκκοι με καύσεις ή τεφροδόχες υδρίες. Στους λάκκους αυτούς εντοπίστηκε επίσης χειροποίητη κεραμική, που περιλαμβάνει και αμφικωνικά αγγεία, μικρός αριθμός τροχήλατων αγγείων, που θεωρούνται τοπική επίδραση, πολυάριθμες γυάλινες χάντρες, περόνες, αιχμές βελών, μαχαίρια κ.ά.⁴⁸⁵

Ως σλαβική, με στοιχεία του Πένκοβκα, θεωρείται και η χειροποίητη κεραμική του ύστερου 5ου/πρώιμου 6ου αιώνα που εντοπίστηκε μαζί με ημιυπόγειες κατοικίες μεταξύ του Προύθου και του Δνεϊστερου στη Μολδαβία, γνωστή ως τύπος Costișa-Botoșana.⁴⁸⁶ Στις πρώιμες ημιυπόγειες κατοικίες του Costișa-Botoșana, που έχουν ανοικτές εστίες ή φούρνους από λιθοδομή, απαντούν δίπλα στα τοπικά αγγεία και αμφικωνικά, γεγονός που ερμηνεύεται ως διείσδυση φύλων του πολιτισμού Πένκοβκα στην περιοχή.⁴⁸⁷ Στα μέσα του 6ου αιώνα εμφανίζεται στον ρουμανικό χώρο ο τύπος Suceava-Șirout, η χειροποίητη κεραμική του οποίου έχει μεγάλες ομοιότητες με τον πολιτισμό Πένκοβκα, και αντικαθιστά τον Iroțești-Cindești-Ciurel και τον Costișa-Botoșana. Συγκριτικά με τους τελευταίους, τα ευρήματα του Suceava-Șirout παρουσιάζουν λιγότερα ίχνη μίξης με άλλους πληθυσμούς και θεωρούνται ένδειξη για την παρουσία αμιγών σλαβικών εγκαταστάσεων.⁴⁸⁸

Ευρήματα τύπου Πένκοβκα απαντούν και σε αρκετές θέσεις στον Κάτω Δούναβη, ιδιαίτερα στη Μικρά Σκυθία (Άλμυρις, Ovidiu,

484 Comsa 1974:69. Sedov 1978:170-171 του ιδίου 1997:142. Milchev 1980:278. Werner J. 1971:244. Werner R. 1980:585-586. Fiedler 1992:88-91. Goehrke 1992:17-18. Baran 1997:155. Teodor 1997:301, 304. Prikhodniuk 1998:43, 67-71, 73-74. Barford 2001:48-49. Szmoniewski 2010:70.

485 Dolinescu-Ferche 1979:172. Milchev 1980:278-279. Fiedler 1992:74-88. Bonev 1995:183-195.

486 Teodor 1980:3-22 (δακο-ρωμανικός πολιτισμός) του ιδίου 1997:301. Βλ. επίσης Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:155-156.

487 Prikhodniuk 1998:69-71. Barford 2001:42, 47-48.

488 Teodor 1980:27-37. Prikhodniuk 2001:53. Barford 2001:56.

Babadag-Topraichioi, Aegissus, Δινογετία, Βερόη/Piatra Frecăței), στην τοποθεσία Nova Cherna κοντά στο Δορόστολον κ.ά., τα οποία έχουν αντιστοιχίες με τον χώρο δάσους-στέπας της Ουκρανίας. Ενδεικτικά, στην Αλμυρίδα εντοπίστηκαν έξι χειροποίητα αμφικωνικά ή στρογγυλά αγγεία από πηλό με ποικίλες προσμίξεις, με έξω ή έσω νεύον χείλος, τα οποία χρονολογούνται πιθανότατα στον πρώιμο 7ο αιώνα. Τα αγγεία αυτά έχουν υποστεί ελαφρά όπτηση και φέρουν στην εξωτερική επιφάνεια φαιοκόκκινο χρώμα, ενώ στο εσωτερικό του τοιχώματος κόκκινο.⁴⁸⁹

Τα σχετιζόμενα με τον Πένκοβκα ευρήματα που εντοπίστηκαν σε παραδουνάβιες περιοχές της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας αποδίδονται συνήθως στους Άντες φοιδεράτους των Βυζαντινών. Άλλα ευρήματα επίσης, όπως κεραμική τύπου Κόρτσακ-Πράγας, σε πρωτοβυζαντινά παραδουνάβια οχυρά και αστικά κέντρα, θεωρούνται ως τεκμήρια είτε για τις σλαβικές επιδρομές είτε για την παρουσία Σλάβων μισθοφόρων ή ακόμη και για τη διαβίωση εκεί πρώιμων σλαβικών πληθυσμών. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι τα αποδιδόμενα στους φοιδεράτους ευρήματα των οχυρώσεων διαφοροποιούνται τυπολογικά από εκείνα του πολιτισμού Irotesti-Cindești-Ciurel, τα οποία δεν διαδόθηκαν νότια του Κάτω Δούναβη.⁴⁹⁰ Αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θέση ορισμένων μελετητών, ότι κατά την μετακίνηση και εγκατάσταση των Πρωτοβούλγαρων του Ασπαρούχ στον χώρο μεταξύ του Αίμου και του Δούναβη υπήρχαν ανάμεσά τους και Σλάβοι, φορείς του πολιτισμού Πένκοβκα. Τμήμα αυτών των Σλάβων εποίκισε και περιοχές των ανατολικών Καρπαθίων, της Βλαχίας ή της κεντρικής Τρανσυλβανίας, όπως προκύπτει από σχετικά ευρήματα (π.χ. αμφικωνικά αγγεία).⁴⁹¹ Χειροποίητη κεραμική τύπου Πένκοβκα και καύσεις έχουν επίσης εντοπιστεί σε ορισμένες πρώιμες θέσεις της αβαρικής περιόδου στην Ουγγαρία (π.χ. στο Oroslan) και συνδέονται πιθανότατα με τη μετακίνηση, μαζί με τους Αβάρους, και αντικών πληθυσμών προς το λεκανοπέδιο των Καρπαθίων.⁴⁹²

489 Comşa 1999:306. Topoleanu και Teodor 2009:349-353.

490 Βλ. Comşa 1974:76-78. Dolinescu-Ferche 1979:175. Diaconu 1979:165-167. Milchev 1980:281-283 (πρώιμες εγκαταστάσεις στη Βουλγαρία). Bonev 1983:111. Văzharova 1986:70. Comşa 1999:302-313. Curta 2001β:373. Topoleanu και Teodor 2009:353-355. Kardaras 2010:78. Szmoniewski 2010:70-71.

491 Teodor 1997:304. Prikhodniuk 2001:59-60, όπου και η θέση για τη διάδοση των περονών τύπου Δνείπερον προς τα νότια.

492 Prikhodniuk 1997:143-145' του ίδιου 1998:74, όπου και απόψεις παλαιότερων Ούγγρων μελετητών.

Ε. Οι θησαυροί τύπου Μαρτίνοβκα

Στον χώρο του Μέσου Δνείπερου, στην Ουκρανία, κι εκατέρωθεν του ποταμού, ήλθε στο φως μία σειρά θησαυρών από αργυρά και μπρούτζινα αντικείμενα, τα οποία έγιναν αρχικά γνωστά με τον όνομα «αντικές αρχαιότητες».⁴⁹³ Με βάση επίσης τα ευρήματα του σπουδαιότερου από αυτούς, και λαμβάνοντας υπόψη συγκριτικό υλικό στην Κεντρική Ευρώπη, την Ουκρανία και την ευρασιατική στέπα, χρησιμοποιήθηκε μετέπειτα και το όνομα *πολιτισμός Μαρτίνοβκα*.⁴⁹⁴ Ο θησαυρός της Μαρτίνοβκα δεν είναι το μοναδικό εύρημα τέτοιου τύπου στον χώρο του δάσους-στέπας. Έως σήμερα έχουν εντοπιστεί συνολικά δεκαέξι θησαυροί που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 500 και 750. Στην πλειοψηφία τους βρίσκονται στο έδαφος του Πένκοβκα και εν μέρει στον Κολότσιν (Trubchevsk, Garonovo, Sudzha). Εκτός από τον θησαυρό της Μαρτίνοβκα, άλλοι τέσσερις έχουν εντοπιστεί στην περιοχή δυτικά του Μέσου Δνείπερου (Malyi Rzhavets/Malyi Rzhavyts, Khatski, Vil'chovchik, Vorob'evka/Vorobionka), και έξι ανατολικά του ποταμού (Kozienka, Novaia Odessa/Nova Odessa, Sudzha, Koloskovo, Tsypliaev, Trubchevsk). Στον Πένκοβκα ανήκουν και οι θησαυροί στις θέσεις Smorodino, Sirovatka, Mena, και Ugliv. Όλοι τους παρουσιάζουν μικτά ευρήματα ανδρικής και γυναικείας εξάρτησης, με εξαίρεση τον θησαυρό του Vil'chovchik, στον οποίο απαντούν αργυρές χυτές επενδύσεις και διακοσμήσεις ανδρικής ζώνης.⁴⁹⁵

Στον θησαυρό του Khatski απαντούν αντικείμενα γυναικείας διακόσμησης, όπως αργυρά βραχιόλια, τραπεζιόσχημα εξαρτήματα και ελασμάτινες χάντρες. Στα ανδρικά αντικείμενα συγκαταλέγονται διακοσμητικά στοιχεία της ζώνης, όπως αργυρές και επίχρυσες επενδύσεις κοσμημένες με κοκκίδωση, πόρπες, ψευδοπόρπες κ.ά. Στον θησαυρό της Kozienka απαντούν μεταξύ άλλων στα γυναικεία κοσμήματα περόνες, μικροί κώδωνες και βραχιόλια με ευρεία απόληξη, ενώ στα ανδρικά

493 Βλ. Εισαγωγή, υποσ. 21. Prikhodniuk 1991/2:137. Curta 2007:37-42. Szmoniewski 2008a:263-296' του ίδιου 2010:76-77.

494 Βλ. Εισαγωγή, υποσ. 29. Ο σχετικός όρος αντιμετωπίστηκε με ιδιαίτερη επιφύλαξη' βλ. Erdelyi 1994:156. Kidd και Pekars'ka 1996:206. Szmoniewski 2010:77-78.

495 Prikhodniuk 1994:164-165, 170' του ίδιου 1998:76-77' του ίδιου 2001:47. Kazanski 1995-1996:205, 230 υποσ. 3. *Davni Slov'iani*:212-213. Για τις απόψεις γύρω από τη χρονολόγηση των θησαυρών βλ. επίσης Erdelyi 1994:154. Kidd και Pekars'ka 1996:208. Szmoniewski 2010:80.

αργυρές επενδύσεις ζώνης που κοσμούνται με ανθρώπινες ή άλλες μορφές, καθώς και ψευδοπόρπες. Με εξαίρεση τρεις ιμάντες, ο θησαυρός της Nonaia Odessa περιλαμβάνει μόνο γυναικεία διακόσμηση (βραχιόλια, περιλαίμια, αλυσίδες, τραπεζιόσχημα εξαρτήματα κ.ά.). Ο θησαυρός του Koloskono, που εντοπίστηκε μέσα σε σιδερένιο κράνος, περιελάμβανε γυναικεία κοσμήματα, όπως αργυρά δακτυλίδια, βραχιόλια και περόνες με σκέλος που φέρει στιγμωτή διακόσμηση. Στα λιγοστά ανδρικά ευρήματα υπήρχαν δύο αιχμές ακοντίων και αργυρές επενδύσεις ζώνης, κοσμημένες με σταυρόσχημες ή ανθρωπόμορφες απεικονίσεις.

Στη Sudzha ήλθαν στο φως τμήματα διακόσμησης ζώνης, όπως αργυρές επενδύσεις, ιμάντες, ψευδοπόρπες, καθώς και δακτυλίδια, περιλαίμια, μικροί κώδωνες σε αλυσίδες, περόνες με στιγμωτή διακόσμηση και ποικίλα εξαρτήματα. Στον θησαυρό του Tsyrliaeno υπήρχαν περιορισμένα ευρήματα, μία αργυρή επένδυση ιμάντα, δύο βραχιόλια με ευρεία απόληξη, τμήμα ενός περιλαίμιου και αλυσίδα με έξι κρίκους. Τέλος, στο Trubchevsk, κοντά στο Μπριάνσκ, εντοπίστηκε θησαυρός με 148 αντικείμενα γυναικείας και ανδρικής διακόσμησης (βραχιόλια, περιλαίμια, ζωόμορφες ή ανθρωπόμορφες περόνες, πόρπες και επενδύσεις ζώνης, ζωόμορφες απεικονίσεις τύπου Μαρτίνοβκα κ.ά.).⁴⁹⁶

Όπως σημειώθηκε, το σημαντικότερο τμήμα των «αντικών αρχαιοτήτων» είναι ο θησαυρός με αργυρά αντικείμενα πιθανότατα του 6ου και 7ου αιώνα που εντοπίστηκε το 1907 κοντά στον οικισμό της Μαρτίνοβκα, 110 χλμ. νοτιοανατολικά του Κιέβου. Από τα 115 αντικείμενα των οποίων είναι γνωστή η ύπαρξη, δεν διασώζονται όλα, παρά μόνο όσα εντοπίστηκαν μέσα σε ένα αργυρό σκεύος και ζυγίζουν 3,3 κιλά. Είκοσι επτά αντικείμενα (ή τμήματά τους) φυλάσσονται στο Βρετανικό Μουσείο.⁴⁹⁷

Τα ευρήματα του θησαυρού, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί -και ορισμένα επιδιορθωθεί- πριν την απόθεσή του, χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες:

α) Γυναικεία κοσμήματα. Σε αυτά συγκαταλέγονται τρεις τοξωτές περόνες, η μία εκ των οποίων είναι επίχρυση, έξι βραχιόλια, οκτώ κρίκοι με σπειροειδή απόληξη, τρεις διακοσμήσεις σε σχήμα γυαλιών οράσεως, και επτά περιλαίμια.

β) Ανδρικά κοσμήματα, ιπποσκευή και όπλα. Περιλαμβάνουν πέντε

496 Prikhodniuk 1994:165-166' του ιδίου 1998:30, 33, 56-57, 59-60.

497 Prikhodniuk 1994:163. Kidd και Pekarskaia 1994:25. Kidd και Pekars'ka 1996:204, 208.

τμήματα ενός ξίφους και τμήμα της θήκης του, εννέα χυτές απεικονίσεις, εκ των οποίων τέσσερις ανθρωπόμορφες και πέντε ζωόμορφες που πιθανόν κοσμούσαν τη σέλα του αλόγου ή κάποια ασπίδα, είκοσι τρεις χυτές επενδύσεις μιάντων, εκ των οποίων οι οκτώ έχουν σχήμα διπλής ασπίδας, ενώ άλλες είναι ορθογώνιες, τριγωνικές κτλ., δεκαεπτά ελασμάτινοι μιάντες σε σχήμα κάλυκα, με ή χωρίς διακόσμηση, τέσσερα κυκλικά κομβία από εμπίεστο έλασμα, τρεις εμπίεστες επενδύσεις που ανήκουν σε ζώνες ή ιπποσκευή, μία πόρπη, μία ψευδοπόρπη, τρία τρισκελή διαχωριστικά μιάντα, ένας κρίκος για το πέραςμα της ζώνης και τέσσερα δισκοειδή κομβία.

γ) Αταύτιστα αντικείμενα. Σε αυτά ανήκουν τέσσερα αργυρά αντικείμενα βυζαντινής προέλευσης, μία επιμήκης ελασμάτινη λωρίδα, τμήματα δύο ελασμάτων επενδύσεων και δύο ελάσματα σε σχήμα ωτίου, ένα εκ των οποίων είναι επίχρυσο.

Η περιεκτικότητα των ευρημάτων σε άργυρο κυμαίνεται από 20% έως 98% και ειδικότερα: α) στα βυζαντινά αντικείμενα 97-98%, β) στις ανδρικές ελασμάτινες επενδύσεις, όπως μιάντες, επενδύσεις ξίφους κ.ά. 90-95%, γ) στις χυτές επενδύσεις της ανδρικής ζώνης και τους μιάντες του ξίφους ή του αλόγου 60-69%, δ) στη χυτή και έκτυπη γυναικεία διακόσμηση, όπου σε γενικές γραμμές παρατηρείται κακής ποιότητας και αρκετά αναμεμιγμένος άργυρος, συνήθως κάτω του 50% και έως 60%.⁴⁹⁸

Τα αργυρά αντικείμενα βυζαντινής προέλευσης στον θησαυρό (ένα ημισφαιρικό δοχείο, ένα κύπελλο, ένας δίσκος, και ένα κουτάλι) αποδίδονται σε εμπορικές σχέσεις ή σε λεία από επιδρομές. Το ημισφαιρικό δοχείο φέρει σφραγίδες με χρονολόγηση, οι οποίες σχετίζονται με το βυζαντινό σύστημα ελέγχου. Στις σφραγίδες αυτές απεικονίζεται το μονόγραμμα και η μορφή του αυτοκράτορα Ιουστίνου Β', καθώς και ένα άλλο μονόγραμμα του ονόματος Θεόδωρος ή Δωρόθεος. Η ταύτιση αυτού του ονόματος με τον *comes sacrarum largitionum* Θεόδωρο έχει οδηγήσει στην υπόθεση ότι τα βυζαντινά αντικείμενα χρονολογούνται στο έτος 577. Το κύπελλο πάλι συνδέεται με τη Θεία Ευχαριστία και ο τύπος του χρονολογείται στον 6ο και 7ο αιώνα. Ο δίσκος είχε διάμετρο

498 Bálint 1989:88-90. Kidd και Pekarskaia 1994:25-26. Prikhodniuk 1994:165, σύμφωνα με τον οποίο η αργυρή λωρίδα μήκους 58 εκ. με σπειροειδή απόληξη ανήκε σε κάποιο γυναικείο διάδημα, ενώ τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα αντικείμενα κοσμούσαν κάποιο θώρακα και ήταν δείγματα κοινωνικής θέσης. Kazanski 1995-1996:207. Kidd και Pekars'ka 1996:206.

περίπου εξήντα εκατοστά και έφερε κεντρικό μετάλλιο και ενενήντα έξι ακτινωτές ραβδώσεις. Χρονολογείται στα τέλη του βου αιώνα και είναι ένας από τους μεγαλύτερους που προέρχονται από την ύστερη Αρχαιότητα. Τέλος, το απιόσχημο και με ραβδώσεις στη λαβή αργυρό κουτάλι της Μαρτίνοβκα είναι όμοιο με τα αντίστοιχα βυζαντινά του βου και 7ου αιώνα. Τα τέσσερα αργυρά αντικείμενα, που πιθανότατα δεν ταυτίζονται απόλυτα χρονολογικά ούτε προέρχονται από τον ίδιο χώρο, αποτελούσαν ένα σύνολο επιτραπέζιων σκευών. Διατυπώνεται επίσης η υπόθεση ότι το ημισφαιρικό δοχείο χρησίμευε ως σαλτσιέρα και ότι το κουτάλι ήταν εξάρτημά της.⁴⁹⁹

Εντός της αντικής εγκατάστασης επίσης απαντούν και βυζαντινά νομίσματα. Στον χώρο δάσους-στέπας, μεταξύ Δνεϊστερου και Δνείπερου, εντοπίστηκαν περίπου δέκα των αυτοκρατόρων Ιουστίνου Α', Ιουστινιανού, Ιουστίνου Β', Μαυρίκιου, Ηράκλειου και Κώνσταντος Β', ενώ Μολδαβία, μεταξύ Προύθου και Δνεϊστερου, βρέθηκαν περίπου είκοσι νομίσματα από την εποχή του Μαρκιανού έως αυτή του Φωκά (450-610). Στη Γαλικία ακόμη εντοπίστηκε θησαυρός με είκοσι οκτώ νομίσματα των αυτοκρατόρων Αναστάσιου Α' και Ιουστίνου Α' ενώ άλλος ένας στο Μονιλενί (περιοχή της Βotoșana) με είκοσι έξι των αυτοκρατόρων Τιβέριου και Μαυρίκιου. Από το Ηοrgești (περιοχή του Βacău στη ρουμανική Μολδαβία) προέρχεται επίσης θησαυρός με τριάντα νομίσματα των αυτοκρατόρων Ιουστινιανού, Ιουστίνου Β', Μαυρίκιου και Φωκά. Στη βόρεια όχθη του Κάτω Δούναβη τα περισσότερα από τα ευρεθέντα βυζαντινά νομίσματα είναι του Ιουστίνου Α' και του Ιουστινιανού. Επί Ιουστίνου Β' ο αριθμός τους στην περιοχή μειώνεται ενώ αυτά εκλείπουν κατά την περίοδο του Τιβέριου, γεγονός που, σύμφωνα με τον Prikhodniuk, οφείλεται στην επιθετική δραστηριότητα των Αβάρων. Την εποχή του Φωκά η νομισματική κυκλοφορία αυξήθηκε εκ νέου για να μειωθεί ξανά επί Ηράκλειου λόγω των διαρκών επιθέσεων των Αβάρων και των Σλάβων. Τα ευρήματα δείχνουν ότι εμπορικές σχέσεις των Βυζαντινών με τους Άντες ήταν εντονότερες στον Κάτω Δούναβη συγκριτικά με τον κυρίως χώρο της αντικής εγκατάστασης.⁵⁰⁰

Όπως και με τους υπόλοιπους θησαυρούς, για τα ευρήματα της Μαρτί-

499 Bálint 1989:90-92. Mundell-Mango 1994:36-42. Prikhodniuk 1991/2:137' του ίδιου 1994:169-170. Kidd και Pekars'ka 1996:206. *Davni Slov'iani*:213.

500 Prikhodniuk 1991/2:138-141. Βλ. επίσης Curta 2008:172 για την περιοχή του Budzhak.

νοβκα τέθηκαν ζητήματα γύρω από την εθνική ταυτότητα των δημιουργών τους αλλά και το ευρύτερο πλαίσιο των πολιτισμικών επιδράσεων. Κατά τη δεκαετία του 1950 στην Ουγγαρία, οι λεγόμενες «αντικές αρχαιότητες» συνδέθηκαν με τους νομαδικούς λαούς, ιδιαίτερα τους Κουτριγούρους, και ο άργυρος για την κατασκευή τους θεωρήθηκε ως προερχόμενος από τον ετήσιο φόρο του Ιουστινιανού προς αυτούς.⁵⁰¹ Επίσης, οι διακοσμήσεις της ζώνης τύπου *Μαρτίνοβκα* στον Μέσο Δνειπέρο συνδέθηκαν με τους Αβάρους ή με τον βυζαντινό χώρο του Κάτω Δούναβη.⁵⁰² Στον αντίποδα, ο σλαβικός χαρακτήρας των ευρημάτων προβλήθηκε σε διάφορες εκδοχές, όπως ότι ήταν αντικείμενα του πρώιμου σλαβικού πολιτισμού που δημιουργήθηκαν στη βάση των επαφών με το Βυζάντιο, ή ότι προέρχονταν από τους πρώιμους Ρώσους του Κιέβου και συνεπώς η χρονολόγησή τους ήταν μεταγενέστερη (7ος και πρώιμος 8ος αιώνας).⁵⁰³ Στην οπτική της σύνδεσης των ευρημάτων με τον πολιτισμό Πένκοβκα, και κατ'επέκταση με τους Άντες, οι θησαυροί αποτελούν τεκμήριο τόσο για το υψηλό πολιτισμικό επίπεδο, όσο και για τη διαμόρφωση κοινωνικής ιεραχίας στους Άντες με ανώτατο ηγεμόνα και αριστοκρατία, σε αντιστοιχία με τη μαρτυρία του Ιορδάνη για τον βασιλέα Βοζ και τους ανώτατους αξιωματούχους του.⁵⁰⁴

Οι θησαυροί τύπου *Μαρτίνοβκα* που εντοπίστηκαν στον χώρο του δάσους-στέπας εμφανίζουν επιδράσεις από ποικίλα πολιτισμικά περιβάλλοντα (Βαλτική, Σλάβοι, πρώιμο Βυζάντιο, νομαδικοί λαοί, σασσανιδική Περσία). Τα ευρήματα αντανακλούν μία σύνθετη πολιτική και εθνολογική κατάσταση, πιθανόν και μία γενικευμένη «μόδα» εκείνης της εποχής στον ευρωπαϊκό χώρο αναφορικά με την ενδυμασία των ανδρών, η οποία δήλωνε ταυτόχρονα και τη θέση τους στη στρατιωτική και κοινωνική ιεραρχία.⁵⁰⁵ Στοιχεία της διακόσμησης της ζώνης στους θησαυρούς, όπως οι πόρπες, οι ψευδοπόρπες και οι επενδύσεις, απαντούν μετά το έτος 500 σε ολόκληρο τον ευρασιατικό χώρο, ενώ ως κέντρα για την ευρύτερη διάδοσή τους θεωρούνται οι ανατολικοευρωπαϊκές στέπες, η Κριμαία και η ανατολική Μαύρη Θάλασσα.⁵⁰⁶ Ειδικότερα για τον θησαυρό της *Μαρτίνοβκα*,

501 Βλ. σχετικά Szmoniewski 2010:78.

502 Βλ. Erdelyi 1994:154. Prikhodniuk 1994:168.

503 Βλ. Szmoniewski 2010:79.

504 Prikhodniuk 1994:171-173' του ίδιου 1998:77. Kidd και Pekars'ka 1996:206. Kazanski 1995-1996:210.

505 Βλ. σχετικά Prikhodniuk 1994:167-168, 170. Kidd και Pekars'ka 1996:206-208. Kazanski 1995-1996:210. Szmoniewski 2008a:263' του ίδιου 2010:80-82.

506 Erdelyi 1994:154. Prikhodniuk 1994:167-168. Kidd και Pekars'ka 1996:208.

που βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, νεώτερες προσεγγίσεις θεωρούν τα ευρήματα, τα οποία προέρχονται πιθανόν από δώρα διπλωματικών αποστολών, πολεμική λεία, ετήσιο φόρο, εργαστήρια σε αστικά κέντρα ή περιπλανώμενους τεχνίτες, ως ιδιοκτησία ενός τοπικού επιφανούς προσώπου, και όχι ως προοριζόμενα για εμπορική δραστηριότητα.⁵⁰⁷

Εκτός από τα τέσσερα βυζαντινά αντικείμενα, οι βυζαντινές επιδράσεις στον θησαυρό της Μαρτίνοβκα διακρίνονται κυρίως στα σκεύη και στα διακοσμητικά θέματα, όπως το δελφίνι ή το παγώνι. Για την παραγωγή χυτών και ελασμάτων επενδύσεων χρησιμοποιήθηκαν πιθανόν ως πρώτη ύλη βυζαντινά αγγεία ή και σασσανιδικά αντικείμενα. Επίσης, οι κοσμημένοι με έλικες μιάντες έχουν πολλές αναλογίες με άλλους «περιφερειακούς πολιτισμούς», όπως στη λογγοβαρδική Ιταλία, στα Βαλκάνια, στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων, αλλά και στον χώρο των Μεροβίγγειων.⁵⁰⁸ Αντιστοιχίες με τα ευρήματα της Μαρτίνοβκα παρατηρούνται σε μικρό αριθμό ευρημάτων στον χώρο της Ουγγαρίας και της Τρανσυλβανίας (αβαρικό χαγανάτο), ιδιαίτερα στις επενδύσεις της ζώνης, όπως οι λεγόμενες ψευδοπόρπες, το διακοσμητικό θέμα του προσώπειου ή του οικόσημου, και σπανιότερα σε άλλα στοιχεία διακόσμησης ή στα χαλινάρια (Kiskőrös, Némédi, Pápa, Keszthely – Fenékrusza, Kunágota, Környe, κ.α.).⁵⁰⁹ Ακόμη, οι επενδύσεις του ξίφους από αργυρό έλασμα με δακτύλιο ανάρτησης σε σχήμα Ρ έχουν αναλογίες στα πρώιμα αβαρικά ευρήματα στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων.⁵¹⁰ Αντιστοιχίες των ευρημάτων της Μαρτίνοβκα έχουν αναζητηθεί και σε άλλους θησαυρούς όπως ο αβαρικός του Nagyszentmiklós και εκείνος στο Vrap της Αλβανίας.⁵¹¹ Από την άλλη πλευρά, οι ανθρωπόμορφες και ζωόμορφες απεικονίσεις που εντοπίστηκαν στη Μαρτίνοβκα και στο Trubchevsk έχουν ομοιότητες με ευρήματα στην Ελλάδα, στο αβαρικό χαγανάτο, στα Ουράλια, στο Κουμπάν, στη νήσο Μυτκονσκο, στον νότιο Μπουγκ και στο Trebujeni της Μολδαβίας.⁵¹²

507 Prikhodniuk 1991/2:138. Kidd και Pekarskaia 1994:27. Kidd και Pekars 'ka 1996:206-208. Βλ. επίσης *Davni Slov' iani*:213-214.

508 Kidd και Pekars 'ka 1996:208.

509 Prikhodniuk 1994:168' του ιδίου 1997:145. Erdelyi 1994:153-156.

510 Kidd και Pekars 'ka 1996:208.

511 Kidd και Pekarskaia 1994:27.

512 Prikhodniuk 1994:167. Szmoniewski 2008a:268-271. Για τα σχετικά αντικείμενα στον ελληνικό χώρο βλ. παραπάνω, υποσ. 473.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πραγμάτευση της ιστορίας και του πολιτισμού των Αντών που επιχρηγήθηκε στα επιμέρους κεφάλαια της μονογραφίας οδηγεί στη διατύπωση κάποιων συμπερασμάτων για την ιστορική εξέλιξη και την πολιτισμική ταυτότητα ενός λαού της ύστερης Αρχαιότητας και του πρώιμου Μεσαίωνα, ο οποίος έφερε το όνομα Άντες και ταυτίστηκε με τον πολιτισμό Πένκοβκα. Λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των υπό πραγμάτευση ζητημάτων, μπορούν να διατυπωθούν τα εξής συμπεράσματα:

1) Η εξέταση των ερευνητικών δεδομένων δείχνει ότι η εθνική τους ταυτότητα αποτελεί ένα αρκετά αμφιλεγόμενο ζήτημα. Αν και σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι μετά την οριστική του διαμόρφωση ο λαός αυτός ήταν σλαβικός, σε αντιστοιχία με τις μαρτυρίες των πηγών, η συζήτηση συνεχίζεται ως προς τον σλαβικό ή ιρανικό χαρακτήρα του αρχικού του πυρήνα. Παρόμοια, αν και οι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι το όνομα Άντες δεν αποτελούσε κάποιον αυτοπροσδιορισμό, αλλά αποδόθηκε από άλλους, παραμένει ανοικτό το εάν η ετυμολογία του έχει σλαβική ή ιρανική ρίζα. Σε κάθε περίπτωση, οι μαρτυρίες των πηγών και η προσέγγιση του πολιτισμού Πένκοβκα δείχνουν ότι οι Άντες από τον πρώιμο 6ο αιώνα και εξής ήταν ένας σλαβικός λαός, ανεξάρτητα από το εάν ο αρχικός τους πυρήνας ήταν επίσης σλαβικός. Από την άλλη πλευρά, η διαρκής ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για τους Άντες σε πολλές χώρες εκτός της τέως Σοβιετικής Ένωσης δημιούργησε ταυτόχρονα και προϋποθέσεις για μία πιο ψύχραιμη προσέγγιση ποικίλων ζητημάτων, μακριά από παραδοσιακά ιστοριογραφικά σχήματα.

2) Η πραγμάτευση του ζητήματος των Venethi στα *Getica* του Ιορδάνη δείχνει ότι αυτός ο λαός επιβίωσε πιθανόν έως τον 4ο αιώνα. Οι Venethi ωστόσο δεν μπορούν να θεωρηθούν ως Πρωτοσλάβοι και πρόγονοι των Σκλαβηνών και των Αντών. Οι σχετικές μαρτυρίες του Ιορδάνη γύρω από αυτούς φανερώνουν αφενός σκοπιμότητα ως προς τη σύνδεση των πρώιμων Σλάβων με έναν αρχαίο λαό και αφετέρου την

αδυναμία του συγγραφέα να δώσει ξεκάθαρη εικόνα για τους Venethi, αφού οι πληροφορίες του είναι μεταξύ τους αντιφατικές. Ο Ιορδάνης εμφανίζει τους Venethi είτε ως ένα λαό που έχει εκλείψει στα μέσα του 6ου αιώνα είτε ως κλάδο μίας ομάδας λαών που φέρει επίσης το ίδιο όνομα και συμπεριλαμβάνει τόσο τους Σκλαβηγούς όσο και τους Άντες.

Οι πληροφορίες του Ιορδάνη είχαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση ιστοριογραφικών προτύπων γύρω από την καταγωγή και εθνογένεση των Σλάβων. Στην πραγματικότητα οι Venethi δεν θεωρήθηκαν ως η απαρχή, αλλά ένας κρίκος στην ιστορική εξέλιξη των Σλάβων, καθώς η απώτερη καταγωγή των τελευταίων αναζητήθηκε ακόμη και σε λαούς της Αρχαιότητας γνωστούς από τον Ηρόδοτο. Εξίσου αμφιλεγόμενες είναι και διάφορες άλλες θέσεις που ταυτίζουν τους Venethi με ένα τμήμα των Σλάβων (π.χ. τους Δυτικούς) ή με πολιτισμούς που δεν έχουν ομοιότητες με τους πρώιμους σλαβικούς. Οι συγκεκριμένοι ιστοριογραφικοί τύποι αντιμετωπίζονται πλέον κριτικά και αυτό που επιβεβαιώνεται τουλάχιστον από τις γραπτές πηγές, είναι ότι ο μελετητής των πρώιμων Σλάβων έχει στη διάθεσή του ασφαλείς μαρτυρίες από τον πρώιμο 6ο αιώνα και μετά. Αναφορικά με τους Venethi, αποτελεί κοινή παραδοχή ότι επρόκειτο για λαό ή φυλετική ένωση στα ανατολικά των Γερμανών, οι οποίοι τους απέδωσαν και το συγκεκριμένο όνομα, παραμένουν ωστόσο αδιευκρίνιστα ποικίλα ερωτήματα ως προς την εθνική και πολιτισμική τους ταυτότητα, τον ακριβή χώρο εγκατάστασής τους, αλλά και τις επιπτώσεις που είχαν σε αυτούς οι μετακινήσεις γερμανικών λαών στην ανατολική Κεντρική Ευρώπη.

Επιδίωξη του Ιορδάνη με την επαναφορά των Venethi στο ιστορικό προσκήνιο κατά τον 6ο αιώνα ήταν να δημιουργήσει έναν κοινό τύπο για την καταγωγή των πρώιμων Σλάβων (Σκλαβηγών και Αντών), οι οποίοι εμφανίστηκαν εκείνη την εποχή στα βόρεια σύνορα του Βυζαντίου. Για τον λόγο αυτό τόσο η ιστορία όσο και ο χώρος εγκατάστασης των Venethi χρησιμοποιήθηκαν για να θεμελιώσουν μία ιστορική συνέχεια μεταξύ αυτών και των πρώιμων Σλάβων. Κύριο πρόβλημα για την αξιοπιστία των μαρτυριών του Ιορδάνη αποτελούν αφενός το ιστοριογραφικό χάσμα για τους Venethi μετά τον 2ο μ.Χ. αιώνα και αφετέρου η μη ταύτιση της περιοχής του Βιστούλα (ή και της Βαλτικής), στην οποία οι πηγές του 1ου και 2ου μ.Χ. αιώνα τοποθετούν τους Venethi, με τον χώρο εμφάνισης των τριών πρώιμων σλαβικών πολιτισμών, Κόρτσακ-Πράγας, Πένκοβκα και Κολότσιν.

3) Για τον χώρο εγκατάστασης των Αντών, οι μαρτυρίες του Ιορδάνη και του Προκόπιου μπορούν σε γενικές γραμμές να θεωρηθούν ακριβείς, λαμβάνοντας υπόψη και τον χώρο επέκτασης του πολιτισμού Πένκοβκα. Αν και οι μαρτυρίες του Ιορδάνη δείχνουν λεπτομερέστερες, η έμφαση του Προκόπιου στον Κάτω Δούναβη καθιστά τις δικές του μαρτυρίες πιο επίκαιρες, καθώς αναφέρεται και η εγκατάστασή τους ως φοιδαράτων από τον Ιουστινιανό στη βόρεια όχθη του ποταμού. Για τον χώρο του Κάτω Δούναβη, η γεωγραφική θέση των Αντών αναζητήθηκε μάλλον άστοχα στους *Venedi* της *Tabula Peutingeriana*, αφού το συγκεκριμένο έργο δεν ανταποκρίνεται στα δεδομένα του βου αιώνα, ενώ επαναφέρει και όλη την προηγούμενη συζήτηση γύρω από τους *Venethi*. Και στις δύο περιπτώσεις πάντως επιβεβαιώνεται ότι για τους Σκλαβηνούς και τους Άντες υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη αξιόπιστες πληροφορίες είτε από μισθοφόρους είτε από πρεσβείες γειτονικών λαών είτε από εμπόρους.

4) Η εξέταση των έως σήμερα δεδομένων για την ιστορία των πρώιμων Σλάβων δεν αφήνει περιθώρια συσχέτισης της απώτερης καταγωγής των Αντών ή του ονόματός τους με ανθρωπωνύμια ή φυλετικά ονόματα που δεν αφορούν στην ιστορική ή πολιτισμική τους εξέλιξη. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ορθότερη η υπόθεση ότι στους Άντες υπήρχε μία μεγάλη φυλετική ένωση (μία πολιτική ενότητα), πιθανότατα με διακριτούς χώρους εγκατάστασης για κάθε υποομάδα αυτής. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν και οι μαρτυρίες του Προκόπιου για *ἄμετρα ἔθνη* των Αντών, ενώ με τη συνθήκη του 545/46 η εγκατάστασή τους στην περιοχή της πόλης Τούρρις αφορούσε σε ένα τμήμα της φυλετικής τους ένωσης, τους Δυτικούς Άντες.

5) Σχετικά με την ετυμολογία των σωζόμενων αντικών ονομάτων, και με εξαίρεση τη σλαβική, οι υποθέσεις γύρω από την ιρανική ή τη γερμανική (οστρογοθτική) τους προέλευση έχουν ίσως έρεισμα στην επίδραση που άσκησαν εξαρχής οι ισχυροί γείτονες στους Σλάβους Άντες. Τον 4ο αιώνα, και ως υποτελείς στους Γότθους, οι Άντες διαμόρφωσαν ένα σύστημα εξουσίας με ανώτατο ηγεμόνα και ανώτερους αξιωματούχους (πιθανόν ένα σχήμα αντίστοιχο της *ηγεσίας/chefferie*). Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από τη μαρτυρία του Ιορδάνη για την επίθεση του Βινιθάριου στους Άντες το 375, οι οποίοι είχαν λίγο νωρίτερα υποταχθεί στον Ερμανάριχο (περ. 370). Η αναφορά στον βασιλιά Βοζ και σε

εβδομήντα άρχοντες που εξοντώθηκαν από τους Γότθους αποτελεί ένδειξη για πολιτικές και κοινωνικές δομές διαφορετικές από εκείνες που προβάλλουν οι βυζαντινές πηγές του 6ου αιώνα για τους Σκλαβηνούς και τους Άντες. Στην ανεξάρτητη μετέπειτα φυλετική ένωση των Αντών φαίνεται ότι οι συστηματικές επαφές με τους Σκλαβηνούς μετέβαλαν το προγενέστερο πρότυπο κεντρικής εξουσίας, ωστόσο, όπως θα σημειωθεί παρακάτω, δεν το εξάλειψαν εντελώς.

6) Στις μαρτυρίες του Προκόπιου και του Μαυρίκιου οι Άντες παρουσιάζονται ως όμοιοι των Σκλαβηνών στον τρόπο ζωής και σε καθεστώς δημοκρατίας, όπου οι σημαντικές αποφάσεις λαμβάνονταν από κοινού. Ταυτόσημη με αυτή την έννοια είναι και η *άναρχία* στο *Στρατηγικόν* του Μαυρίκιου, όπου οι τοπικοί φύλαρχοι των Σκλαβηνών και των Αντών δηλώνονται ως *ρήγες*. Πέραν αυτών, παρατηρούνται ποικίλες αποκλίσεις μεταξύ των δύο σύγχρονων ιστορικών, Ιορδάνη και Προκόπιου, με σημαντικότερη την πληροφορία του δεύτερου ότι οι Σκλαβηνοί και οι Άντες ονομάζονταν παλαιότερα *Σπόροι*. Σημαντικό ζήτημα είναι επίσης η απαρχή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στους πρώιμους Σλάβους υπό την εξουσία φυλάρχων. Ορισμένοι μελετητές έχουν επισημάνει ότι τα αντικείμενα της στρατιωτικής εξάρτυσης και οι ταφές των ιππέων δείχνουν την απαρχή της κοινωνικής τάξης των πολεμιστών. Η συγκεκριμένη κοινωνική διαμόρφωση στους Σκλαβηνούς (η οποία χαρακτηρίζεται ως στρατιωτική δημοκρατία κ.ά.) δεν είναι ξεκάθαρη πριν τον 7ο αιώνα. Από την άλλη πλευρά όμως, η εικόνα του πενιχρού οπλισμού και της άναρχης τακτικής των πρώιμων Σλάβων στις πηγές του 6ου αιώνα δεν επιβεβαιώνεται από τις περιγραφές συγκρούσεων, όπου οι πρώιμοι Σλάβοι διέθεταν οργανωμένο πεζικό και ιππικό, το οποίο τέθηκε και στην υπηρεσία των Βυζαντινών.

7) Για την πρώτη επίθεση των Αντών εναντίον του Βυζαντίου το 518 θα πρέπει να γίνει αποδεκτή η θέση του J. Martindale, ότι ο στρατηγός της Θράκης Γερμανός που τους αντιμετώπισε ήταν ανηψιός του αυτοκράτορα Ιουστίνου Α' (518-527) και όχι του Ιουστινιανού. Η ανάληψη συστηματικότερων επιχειρήσεων από την πλευρά των Βυζαντινών για την απώθηση των εισβολών στο σύνορο του Δούναβη (Σκλαβηνοί, Άντες και νομαδικοί λαοί) ήταν βραχύβια, καθώς οι συγκρούσεις με τα γερμανικά βασίλεια στη Δύση και τους Πέρσες στην Ανατολή δεν επέτρεπαν τη διατήρηση ισχυρών δυνάμεων στα Βαλκάνια. Ωστόσο, οι

στρατιωτικές επιτυχίες του Χιλβούδιου προσέδωσαν το 533 στον Ιουστινιανό τον τίτλο του *Ἀντικοῦ*, ο οποίος διατηρήθηκε στους βυζαντινούς αυτοκράτορες έως το 612. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι επιθέσεις στον Κάτω Δούναβη, ο Ιουστινιανός δημιούργησε ή ανακαίνισε δεκάδες οχυρά στην περιοχή. Ειδικότερα για τους Ἄντες, επιχείρησε να τους εντάξει στο ευρύτερο πλέγμα συμμάχων που δημιούργησε στον χώρο του Καύκασου, της Μαύρης Θάλασσας και του Δούναβη.

8) Η συνθήκη του Βυζαντίου με τους Δυτικούς Ἄντες το 545/46 είχε ως κύριο στόχο, σύμφωνα με τον Προκόπιο, να αποτελέσουν αυτοί ένα ανάχωμα στις επιθέσεις των νομαδικών λαών. Οι Ἄντες εγκαταστάθηκαν σε πρώην ρωμαϊκό έδαφος (το οποίο φαίνεται ότι ο Ιουστινιανός επεδίωκε να ανακτήσει, όπως προκύπτει και από οχυρώσεις βόρεια του Κάτω Δούναβη) και είχαν καθεστώς υπόσπονδων. Για τον χώρο της εγκατάστασής τους, γίνεται αποδεκτή η άποψη της ταύτισης της αρχαίας πόλης Τούρρις με το σημερινό Barboşi, κοντά στη ρωμαϊκή Δινογετία. Στο πλαίσιο της αντικής εγκατάστασης, το βόρειο τμήμα του σκυθικού *limes* μπορεί να θεωρηθεί ως «τομέας ευθύνης» των Αντών, οι οποίοι θα έπρεπε να υπερασπίζονται τόσο τα εκεί οχυρά όσο και το οδικό δίκτυο της Μικράς Σκυθίας, το οποίο συνέδεε τις μεθοριακές περιοχές με την Κωνσταντινούπολη. Οι Ἄντες έμειναν πιστοί στη συμμαχία με το Βυζάντιο και δεν αναφέρεται άλλη επίθεσή τους στα βυζαντινά εδάφη. Αντίθετα, ως υπόσπονδοι παρείχαν στρατιωτικές δυνάμεις στην αυτοκρατορία ενώ ορισμένοι απέκτησαν και διοικητικές θέσεις στον βυζαντινό στρατό. Για την εγκατάστασή τους στον Κάτω Δούναβη τεκμήριο αποτελούν και τα ευρήματα του πολιτισμού Πένκοβκα που εντοπίστηκαν σε παρακείμενα οχυρά. Από το επεισόδιο του Ψευδοχιλβούδιου αξίζει να τονιστούν οι μαρτυρίες για την κοινωνική οργάνωση και τους θεσμούς των πρώιμων Σλάβων, καθώς και ότι το όνομα *Χιλβούδιος* αναφέρεται από τον Προκόπιο ως αντικό, γεγονός που καθιστά βέβαιη την υπόθεση για την αντική καταγωγή του ομώνυμου βυζαντινού στρατηγού της Θράκης.

9) Μετά τη συνθήκη του 545/46 οι αναφορές στους Ἄντες είναι περιορισμένες στις βυζαντινές πηγές. Μπορούμε ωστόσο να υποστηρίξουμε ότι μετά την προσωρινή υποταγή τους στους Αβάρους μεταξύ 558 και 562 οι Ἄντες ξανάγιναν υπολογίσιμη δύναμη για τους Βυζαντινούς. Οι διάδοχοι του Ιουστινιανού συνέχισαν να χρησιμοποιούν τον τίτλο *Ἀντικός*, στοιχείο που, κατά την άποψή μας, αποτελεί τεκμήριο για την

επικυριαρχία του Βυζαντίου επάνω σε αυτούς και τη συνέχιση της φοι-
 δερατικής σχέσης που προέκυψε από τη μεταξύ τους συνθήκη. Η μόνη
 περίπτωση συνεργασίας των δύο πλευρών που γνωρίζουμε είναι η επί-
 θεση των Αντών εναντίον των Σκλαβηνών το 584 με προτροπή των Βυ-
 ζαντινών. Ωστόσο η εμφάνιση του τίτλου *Άντικός* στον Ιουστίνο Β΄, τον
 Τιβέριο και τον Μαυρίκιο οδηγεί στην υπόθεση ότι υπήρξε ανανέωση
 της συμμαχίας του 545/46, καθώς μάλιστα η εμφάνιση συμπίπτει χρονι-
 κά με τις επιθέσεις των Αβάρων στα βυζαντινά εδάφη το 570, το 582 και
 το 584/85. Τέλος, αναθεωρείται η άποψη ότι η επίθεση των Αβάρων εν-
 αντίον των Δυτικών Αντών το 602 επέφερε το τέλος της ηγεμονίας των
 τελευταίων με επιχείρημα αφενός τη χρήση του τίτλου *Άντικός* από τον
 Ηράκλειο το 612 και αφετέρου τη διατήρηση του σκυθικού *limes* έως το
 614/15. Η κατάρρευση του τελευταίου τμήματος στο αμυντικό σύστημα
 του Κάτω Δούναβη εκείνη την εποχή συνδέεται ίσως και με την κατάλυ-
 ση της ηγεμονίας των Δυτικών Αντών στη βόρεια όχθη του ποταμού, σε
 κάθε περίπτωση όμως αποτέλεσε το τέλος του ειδικού ρόλου που είχαν
 οι Άντες στην υπεράσπιση του σκυθικού *limes* και, κατ'επέκταση, το τέ-
 λος της συμμαχίας τους με το Βυζάντιο.

10) Σε ό,τι αφορά στον πολιτισμό Πένκοβκα, η ταύτισή του με τους
 Άντες, αν και έχει αμφισβητηθεί αρκετά από ορισμένους ερευνητές, πα-
 ραμένει περισσότερο πειστική από οποιαδήποτε άλλη υπόθεση, λαμβά-
 νοντας υπόψη τα χρονικά και γεωγραφικά δεδομένα της εμφάνισής του.
 Από το σύνολο των ευρημάτων του πολιτισμού, το πλέον δύσκολο στην
 ερμηνεία του τμήμα είναι εκείνο των θησαυρών, καθώς τα αντικείμενά
 τους διαφοροποιούνται από τον λιτό και με αγροτικό χαρακτήρα πολι-
 τισμό του Πένκοβκα.

Ως προς τον ευρύτερο εθνικό του προσδιορισμό, ο Πένκοβκα δικαιο-
 λογημένα εντάσσεται στους πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς, αφού οι
 ομοιότητές του με τον Κολότσιν και τον Κόρτσακ-Πράγας είναι εμφα-
 νείς και δεν διαφοροποιούνται ως προς τα τρία κύρια χαρακτηριστικά
 του υλικού πολιτισμού των πρώιμων Σλάβων (ημιυπόγειες κατοικίες,
 χειροποίητη κεραμική και καύση των νεκρών). Οι επιδράσεις που πα-
 ρατηρούνται επίσης μεταξύ τους επιβεβαιώνουν τη δυνατότητα εύκολης
 προσαρμογής και αφομοίωσης στοιχείων του ενός σλαβικού πολιτισμού
 από τον άλλο, γεγονός που προφανώς διευκόλυνε η εθνολογική συγγέ-
 νεια των φορέων τους. Παράδειγμα που ενισχύει τα παραπάνω αποτελεί

και ο πολιτισμός Irotesti-Cindești-Ciurel στη Ρουμανία, όπου απαντούν μικτά ευρήματα των πολιτισμών Πένκοβκα και Κόρτσακ-Πράγας, καθώς και ορισμένες περιοχές στις βόρειες παρυφές του Πένκοβκα. Οι επιδράσεις του πολιτισμού Κολότσιν στον Πένκοβκα διακρίνονται στον εντοπισμό αγγείων σε σχήμα τουλίπας, ενώ του Κόρτσακ-Πράγας στον εντοπισμό κεραμικής του συγκεκριμένου πολιτισμού, αλλά και φούρνων από λιθοδομή κατά τη δεύτερη και τρίτη φάση του Πένκοβκα. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του τελευταίου αποτελούν τα χειροποίητα αμφικωνικά και στρογγυλά αγγεία.

Για το πολιτισμικό υπόβαθρο και των τριών πρώιμων σλαβικών πολιτισμών, η υπόθεση γύρω από τον ύστερο Ζαρουμπίντσι και αυτόν του Κιέβου φαίνεται αρκετά τεκμηριωμένη, ενώ αντίθετα η υπόθεση για τον Τσέρνιαχοβ, τουλάχιστον ως κύριο υπόβαθρο, έχει σχεδόν εγκαταλειφθεί. Καθοριστικό ρόλο ωστόσο στη γένεση του πολιτισμού Πένκοβκα είχαν πληθυσμιακές ομάδες που μετά την ουννική εισβολή του 375 μετακινήθηκαν από τον χώρο του Τσέρνιαχοβ προς τα βόρεια. Ταυτόχρονα, εκμεταλλευόμενοι το πληθυσμιακό κενό από τη φυγή του γοθτικού πληθυσμού, οι Σλάβοι εποίκησαν τη ζώνη δάσους-στέπας και στα μέσα του 5ου αιώνα είχαν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός νέου πολιτισμού και τη διαμόρφωση μίας διακριτής αντικής ταυτότητας. Η χρονολόγηση του πολιτισμού Πένκοβκα φαίνεται ότι εκτείνεται από τα μέσα του 5ου έως τις αρχές του 8ου αιώνα, έχοντας ίσως νωρίτερα μία μεταβατική φάση (τύπος Roishche – Bogorodichnoe), η οποία όμως δεν μπορεί αβίαστα να θεωρηθεί και ως πρώτη φάση του πολιτισμού. Ακόμη, η μελέτη των οδηγιών του *Στρατηγικού* για την επίθεση εναντίον των σλαβικών οικισμών (αποστάσεις, επιμελητεία, διαθέσιμες δυνάμεις και τακτικές κινήσεις) δίνουν παρόμοια εικόνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα για το μέγεθος και την έκταση των πρώιμων σλαβικών εγκαταστάσεων.

Παρατηρώντας τις έξωθεν επιδράσεις στον πολιτισμό Πένκοβκα, το ενδιαφέρον στρέφεται αφενός στον γειτονικό νομαδικό κόσμο και αφετέρου στο Βυζάντιο. Στην πρώτη περίπτωση οι επιδράσεις από τη στέπα διακρίνονται κυρίως στη μεταλλοτεχνία (π.χ. χυτή τεχνική, πόρπες και επενδύσεις ζώνης), αλλά και στην κεραμική ή στον τρόπο κατασκευής των κατοικιών, καθώς στη μεθόριο δάσους-στέπας και στέπας εντοπίστηκαν ορισμένες ημιυπόγειες κατοικίες σε σχήμα νομαδικής γιούρτας.

Εμφανείς επίσης είναι οι νομαδικές επιδράσεις στα ευρήματα όπλων, αλλά και στα ταφικά έθιμα, όπου, εκτός από την αποτέφρωση, απαντά και ο ενταφιασμός. Από την άλλη πλευρά, οι κατά κύριο λόγο επαρχιακές βυζαντινές επιδράσεις εντοπίζονται στην κατασκευή των κοσμημάτων, αλλά και στη διακόσμηση της ζώνης. Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν τα χυτά ενώτια σε σχήμα άστρου, οι περόνες *τύπου Δούναβη*, οι ανθρωπόμορφες και ζωόμορφες περόνες ή απεικονίσεις, οι πόρπες *τύπου Σαλώνων-Ιστρίας* κ.ά., ενώ στον θησαυρό της Μαρτίνοβκα εντοπίστηκαν και τέσσερα αυθεντικά βυζαντινά αντικείμενα. Μικρότερος αριθμός ευρημάτων επίσης δείχνει επαφές με άλλες περιοχές, όπως η Κεντρική Ευρώπη. Συνοψίζοντας τα παραπάνω συμπεράσματα, καταλήγουμε στα εξής:

Οι Άντες ήταν ένας σλαβικός λαός, συγγενικός των Σκλαβηνών, και μαζί με αυτούς αποτελούσαν τους δύο κλάδους των πρώιμων Σλάβων. Μεταξύ των δύο λαών υπάρχουν μεγάλες ομοιότητες, όχι όμως και ταύτιση αντίστοιχη με εκείνη που συνάγει κανείς από τις βυζαντινές πηγές του 6ου αιώνα. Στην ιστορική τους εξέλιξη οι Άντες δέχθηκαν περισσότερες επιδράσεις από τους γερμανικούς ή τους νομαδικούς λαούς συγκριτικά με τους Σκλαβηνούς και αυτό είναι εμφανές στις μαρτυρίες για την πολιτική τους οργάνωση, αλλά και στον υλικό τους πολιτισμό, όπου η μεταλλοτεχνία του Πένκοβκα ήταν περισσότερο ανεπτυγμένη συγκριτικά με τους πολιτισμούς Κόρτσακ-Πράγας και Κολότιν.

Το πρότυπο της κεντρικής εξουσίας που υπήρχε στους Άντες τον 4ο αιώνα δεν εμφανίζεται αργότερα, ωστόσο το σύνολο των δεδομένων δείχνει ότι οι ηγεμόνες (*άρχοντες*) των Αντών είχαν μία ενδιαμέση θέση μεταξύ μονάρχη και φύλαρχου, ενώ στους Σκλαβηνούς διακρίνουμε μόνο το δεύτερο. Αυτοί οι *άρχοντες* ήταν επικεφαλής αντικών φυλετικών ομάδων, στις οποίες υπήρχε διακριτή κοινωνική ιεραρχία. Σε αυτό συνηγορούν οι γνώσεις μας για τη γενεαλογία κάποιων Αντών και, από αρχαιολογικής πλευράς, ο εντοπισμός των θησαυρών *τύπου Μαρτίνοβκα* και ο ρόλος του οχυρού του Παστίρσκ, ίσως και του Selište, ως διοικητικού κέντρου. Σημαντικότερο όμως είναι το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί συνήψαν συνθήκη με τους Δυτικούς Άντες, όχι όμως και με τους Σκλαβηνούς, κάτι που λογικά προϋποθέτει την ύπαρξη από την άλλη πλευρά μίας τουλάχιστον υποτυπώδους κεντρικής εξουσίας. Η δεδομένη ιστορική και πολιτισμική εξέλιξη διαφοροποιεί εν μέρει τους Άντες

από τους Σκλαβηνούς, δεν μεταβάλλει όμως την εθνική και πολιτισμική τους ταυτότητα. Συνεπώς δεν θα πρέπει να αμφισβητείται ο σλαβικός τους χαρακτήρας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ο τίτλος *Ἀντικός* στους βυζαντινούς αυτοκράτορες

Ιουστινιανός (527-565)

1) *Εισηγήσεις, Εισαγωγή*, 2 (21/11/533): In nomine Domini nostri Iesu Christi. Imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africanus pius felix inclitus victor ac triumphator semper Augustus cupidae legum iuventuti. (Ivanov 1991:261)

2) *Πανδέκτης (De Conceptione Digestorum/Const. omnem)*, 15 (16/12/533): Imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africanus pius felix inclutus victor ac triumphator semper Augustus Theophilo, Dorotheo, Theodoro, Isidoro et Anatolio et Thalelaeo et Cratino viris illustribus antecessoribus et Salaminio viro disertissimo antecessori salutem. (Ivanov 1991:261)

3) *Πανδέκτης (De Confirmatione Digestorum/Const. tanta)*, 18 (16/12/533): In nomine Domini nostri Ihesu Christi. Imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africanus pius felix inclutus victor ac triumphator semper Augustus ad senatum et omnes populos.

Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότη καὶ θεοῦ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλ. Ἰουστινιανὸς Ἀλαμαννικὸς Γοτθικὸς Φραγκικὸς Γερμανικὸς Ἀντικὸς Ἀλανικὸς Βανδαλικὸς Ἀφρικανὸς εὐσεβὴς εὐτυχὴς ἔνδοξος νικητὴς τροπαιούχος αἰεὶ σεβαστὸς Αὔγουστος, τῇ μεγάλῃ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ καὶ πάσαις ταῖς τῆς οἰκουμένης ἡμῶν πόλεσιν. (Ivanov 1991: 261).

4) Ιουστινιάνειος Κώδικας (De emendatione codicis Iustiniani et secunda eius editione), 4 (16/11/534): In nomine domini nostri Ihesu Christi imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africanus pius felix inclitus victor ac triumphator semper Augustus senatui urbis Constantinopolitanae S. (Ivanov 1991:261).

5) Ιουστινιάνειος Κώδικας, 27 (De officio praefecti praetorio Africae et de omni eiusdem dioeceseos statu), 77 (13/04/534): In nomine domini nostri Ihesu Christi imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gotthicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africanus pius felix inclitus victor ac triumphator semper Augustus Archelao praefecto praetorio Africae. (Ivanov 1991:261).

6) Νεαρές 17 (Mandata principis), 117 (16/04/535): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότης Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλάβιος Ἰουστινιανὸς Ἀλαμανικὸς Γοτθικὸς Φραγγικὸς Γερμανικὸς Ἀντικὸς Ἀλανικὸς Βανδαλικὸς Ἀφρικανὸς εὐσεβὴς εὐτυχὴς ἔνδοξος νικητὴς τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος Αὐγουστος.

(Mandata principis): In nomine domini Iesu Christi dei nostri omnipotentis Imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africus pius felix inclitus victor ac triumphator semper Augustus. (Ivanov 1991:261).

7) Νεαρές 42 (Περὶ τῆς καθαιρέσεως Ἀνθίμου καὶ Σεβήρου καὶ Πέτρου καὶ Ζωοῤᾶ καὶ τῶν λοιπῶν), 263 (06/08/536): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότης Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλάβιος Ἰουστινιανὸς Ἀλαμανικὸς Γοτθικὸς Φραγγικὸς Γερμανικὸς Ἀντικὸς Ἀλανικὸς Οὐανδαλικὸς Ἀφρικὸς εὐσεβὴς εὐτυχὴς ἔνδοξος νικητὴς τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος Αὐγουστος Μηνᾶ πατριάρχη ...

(Constitutio sacra Iustiniani imperatoris contra Anthimum, Severum, Petrum et Zoaram): In nomine domini Iesu Christi dei nostri Imp. Caesar Flavius Iustinianus Alemanicus Gotthicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africanus pius felix gloriosus victoriosus triumphalis semper Augustus Menae patriarchae. (Ivanov 1991:261).

8) Νεαρές 43 (Περὶ τῶν ἐργαστηρίων Κωνσταντινουπόλεως, ὥστε μὴ χίλια ἑκατὸν ἐργαστήρια τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ἐξκουσεύειν καὶ τὰ λοιπὰ πάντα τὰς κατὰ συνήθειαν λειτουργίας τελεῖν, οἷας ἂν εἶεν δεσποτείας), 269 (17/05/537): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότη τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλάβιος Ἰουστινιανὸς Ἀλαμανικὸς Γοτθικὸς Φραγγικὸς Γερμανικὸς Ἀντικὸς Ἀλανικὸς Οὐνδαλικὸς Ἀφρικὸς εὐσεβὴς εὐτυχὴς ἔνδοξος νικητὴς τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος Αὐγουστος Λογγίνω ἐπάρχῳ πόλεως.

(De ergasteriis Constantinopolis, ut mille centum ergasteria maioris ecclesiae excusentur et reliqua omnia sollemniter functiones exsolvant, cuiuslibet domini sint): In nomine domini nostri Iesu Christi dei omnipotentis Imp. Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Uandalicus Africanus pius felix inclitus victor ac triumphator semper Augustus Longino praefecto urbi. (Ivanov 1991:261).

9) Νεαρές 86 (Ὅστε ὑπερτιθεμένους τοὺς ἄρχοντας ἀκούειν τῶν τοῦ προσιόντος δικαίων συναυθέντων παρὰ τῶν ἐπισκόπων τοῦτο πράττειν· καὶ ὥστε ἡνίκα τις ἐν ὑπόνοια ἔχει τὸν ἄρχοντα συνακροατὴν τῆς δίκης λαβεῖν τὸν τῆς πόλεως ἐπίσκοπον· καὶ περὶ τοῦ τοῦ ἐπισημαζομένου ὑπὸ ἄρχοντος τῷ ἐπισκόπῳ προσιέναι· καὶ περὶ ἑτέρας παραφυλακῆς ὑπὸ ἐπισκόπων ὀφειλομένης παντῶς κραυθέντων [παρὰ ἀρχόντων γενέσθαι]), 419 (17/04/539): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότη τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλάβιος Ἰουστινιανὸς Ἀλαμανικὸς Γοτθικὸς Φραγγικὸς Γερμανικὸς Ἀντικὸς <Ἀλανικὸς Οὐνδαλικὸς> Ἀφρικὸς εὐσεβὴς εὐτυχὴς ἔνδοξος νικητὴς τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος Αὐγουστος.

(Ut praesides si supersedeant audire iura eius qui ipsos adierit ab episcopis id agere compellantur; utque si quis praesidem suspectum habet, episcopum civitatis petat litem simul auditurum; et ut ii qui a praeside iniuria affecti sunt episcopum adeant; et de alia custodia quam episcopo omnino firmare debeant [a praesidibus praestari]). In nomine domini Iesu Christi dei nostri Imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus <Alanicus Vandalicus> Africus pius felix inclutus victor ac triumphator semper Augustus. (Ivanov 1991:261).

10) *Νεαρές (Appendix Constitutionum Dispersarum 2-Iussio Iustiniani imperatoris pro privilegio concilii Byzaceni)*, 796 (06/10/541): Imperator Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Uuandalicus Africanus <pious> felix inclitus victor ac triumphator semper Augustus Daciano metropolitano Byzacii et omni concilio Byzaceno. (Ivanov 1991:261).

11) *Νεαρές (Iustiniani XIII edicta quae vocantur 7-Τύπος πραγματικός περι ἀργυροπρατικῶν συναλλαγμάτων)*, 763 (01/03/542): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότη Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλάβιος Ἰουστινιανὸς Ἀλαμανικὸς Γοτθικὸς Φραγγικὸς Γερμανικὸς Ἀντικὸς Ἀλανικὸς Οὐανδαλικὸς Ἀφρικὸς εὐσεβὴς εὐτυχὴς ἔνδοξος νικητὴς τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος Αὔγουστος Ἰουλιανῶ.

(Iustiniani XIII edicta quae vocantur 7-Forma pragmatica de argentariorum contractibus): In nomine domini Iesu Christi dei nostri Imp. Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africus pius felix inclutus victor ac triumphator semper Augustus Iuliano. (Ivanov 1991:261).

12) *Νεαρές (Appendix Constitutionum Dispersarum 3-Iussio Iustiniani imperatoris pro privilegio concilii Byzaceni)*, 797 (29/10/542): Imperator Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus <Alanicus> Vandalicus Africanus <pious> felix inclitus victor ac triumphator semper Augustus Daciano metropolitano Byzacii. (Ivanov 1991: 261).

13) *Νεαρές (Appendix Constitutionum Dispersarum 6)*, 799 (06/09/552): <Imp>. Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus <Germanicus> Anticus <Alanicus> Vandalicus Africanus pius felix inclitus victor ac triumphator semper Augustus Paulo pp. Africae. (Ivanov 1991: 261).

14) *Νεαρές 134 (Περὶ τοποτηρητῶν καὶ μοιχευομένων γυναικῶν καὶ ἐτέρων κεφαλαίων)*, 676 (01/05/556): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότη Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλάβιος Ἰουστινιανὸς Ἀλαμανικὸς Γοτθικὸς Φραγγικὸς Γερμανικὸς Ἀντικὸς Ἀλανικὸς Βανδαλικὸς

Ἀφρικανὸς εὐσεβὴς εὐτυχὴς ἔνδοξος νικητὴς τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος Αὐγουστος Μουσωνίῳ ἐπάρχῳ πόλεως.

(De vicariis et mulieribus adulteris aliisque capitibus): In nomine domini Iesu Christi dei nostri Imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africus pius felix inclutus victor ac triumphator semper Augustus Musonio praefecto urbi. (Ivanov 1991:261).

15) *Νεαρές (Appendix Constitutionum Dispersarum 8-Lex quae data est pro debitoribus in Italia et Sicilia)*, 803 (μη χρονολογημένη): In nomine domini nostri Iesu Christi Imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus <Anticus Alanicus> Uandalicus Africanus pius felix inclutus victor ac triumphator <semper> Augustus Narsi Panfronio et senatui. (Ivanov 1991:261).

16) *Νεαρές (Appendix Constitutionum Dispersarum 9)*, 803 (22/09/558): Imp. Fl. Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Uandalicus Africanus pius felix inclutus victor ac triumphator semper Augustus Iohanni pp. per Africam. (Ivanov 1991:261).

17) *Νεαρές 150 (De raptis mulieribus et quae raptoribus nubunt)*, 725 (21/05/563): In nomine domini nostri Iesu Christi Imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Uandalicus Africus pius felix inclutus victor ac triumphator semper Augustus Leoni. (Ivanov 1991:261).

18) *Νεαρές 137 (Περὶ χειροτονίας ἐπισκόπων και κληρικῶν)*, 695 (26/03/565): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότη τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλάβιος Ἰουστινιανὸς Ἀλαμανικὸς Γοτθικὸς Φραγγικὸς Γερμανικὸς <Ἄντικὸς Ἄλανικὸς> Οὐανδαλικὸς Ἀφρικανὸς <εὐσεβὴς> εὐτυχὴς ἔνδοξος <νικητὴς> τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος Αὐγουστος Πέτρῳ τῷ λαμπροτάτῳ μαγίστρῳ τῶν θείων ὀφφικίων.
(De creatione episcoporum et clericorum): In nomine domini Iesu Christi dei nostri Imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus <Anticus Alanicus> Vandalicus Africus <pius>

felix inclutus <victor ac> triumphator semper Augustus Petro clarissimo magistro sacrorum officiorum. (Ivanov 1991:261).

19) ACO 4/1, 201 (14/07/553): In nomine domini Iesu Christi Imperator C. Fl. Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africus pius felix inclitus uictor ac triumphator semper augustus beatissimis archiepiscopis et patriarchis Eutychio Constantinopolitano, Apolinario Alexandrino, Domnino Theopolitano, Stephano Georgio et Damiano religiosissimis episcopis uicem agentibus Eustochii beatissimi archiepiscopi Hierosolymitani et patriarchae, et ceteris religiosissimis episcopis ex diuersis prouinciis in hac regia ciuitate degentibus. (Ivanov 1991:261).

20) CIL III/2, 13673, 2.235 (Μίλητος, 533-565) [σύμφωνα με τον Th. Mommsen, ο τίτλος *Gallicus* έχει λανθασμένα χαραχθεί αντί του *Anticus*]: Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότης ἡμῶν [Ἰησ]οῦ Χριστοῦ τοῦ [θ]εοῦ ἡμῶν αὐτοκράτωρ Κέσαρ Φλ. Iustinianus Alaman[nicu]s Gothicus Fragicus Germanicus Gallic[us A]lanicus Euandalicus Africanus εὐσεβ[ή]ς εὐτυχ[ή]ς ἔνδοξος νικητ[ή]ς τροπεοῦχος αἰε[σ]ε[β]αστ[ὸ]ς Αὐγουστ[ὸ]ς τρ[ο]πεοῦχος. (Ivanov 1991:261. Günther 1992:89-91. Hermann 2006: 44/1575, 289-290).

21) CIG IV, 297-298, 8636 (Τραπεζούντα, 540): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότης ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλ(άουιος) Ἰουστινιανός, Ἀλαμανικός, Γοθτικός, Φραγγικός, Γερμανικός, Ἄντικός, Ἄλανικός, Οὐανδαλικός, Ἀφρικός, εὐσεβής, εὐτυχής, ἔνδοξος, νικητής, τροπεοῦχος, αἰεσέβαστος, Αὐγουστος ἀνεπέωσεν φιλοτιμία τὰ δημόσια κτίσματα τῆς πόλεως σπουδῆ καὶ ἐπιμελία Οὐρανίου τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου ἰνδ(ικτιώνος) γ, ἔτους υπγ. (Ivanov 1991:261).

22) *Πασχάλιο Χρονικό*, 635-636 (551): Τούτῳ τῷ κε' ἔτει τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλείας ... Ἐν ὀνόματι τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς καὶ τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ υἱοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κυρίου ἡμῶν καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος αὐτοκράτωρ, Καῖσαρ, Φλ. Ἰουστινιανός, Ἀλαμανικός, Γοθτικός, Φραγγικός, Γερμανικός, Ἄντικός, Ἄλανικός, Οὐανδαλικός, Ἀφρικανός, εὐσεβής, εὐτυχής, ἔνδοξος, νικητής, τροπαιοῦχος, αἰεσέβαστος, Αὐγουστος, πα-

ντι τῷ πληρώματι τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας. (Rösch 1978:168. Ivanov 1991:261).

23) *Παῦλος Διάκονος, Historia Langobardorum*, I, 25, 62-63 (540-565): Quam ob causam propter horum omnium victorias, ut Alamannicus, Gothicus, Francicus, Germanicus, Anticus, Alanicus, Wandalicus Africanusque diceretur, habere agnomina meruit.

Ιουστίνος Β' (565-578)

24) *Novellae Constitutiones* 6 (nov. VI. Imp. Justini de filiis adscriptitiorum et liberarum), 13 (01/03/570): Imp. Caesar Flavius Justinus, fidelis in Christo, mansuetus, maximus benefactor, Alamannicus, Gotthicus, Francicus, Germanicus, Anticus, Vandalicus, Africanus, pius, felix, inclutus, victor ac triumphator, semper Augustus, Theodoro. (Rösch 1978:168. Ivanov 1991:262).

25) Ευάγριος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, I, 5.4, 556. (Νεαρά, Φεβρουάριος/Μάρτιος 571): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότη Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν, αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλάβιος Ἰουστίνος, πιστὸς ἐν Χριστῷ, ἡμερος, μέγιστος, εὐεργέτης, Ἀλαμανικός, Γοτθικός, Γερμανικός, Ἀντικός, Φραγκικός, Ἐρουλλικός, Γηπαιδικός, εὐσεβής, εὐτυχής, ἔνδοξος, νικητής, τροπαιοῦχος, ἀεισέβαστος, Αὔγουστος. (Rösch 1978:168).

Τιβέριος (578-582)

26) (*Jus Gaecoromanum* 1 (nov. 12, Imp. Tiberii de divinis dominibus/περὶ τῶν θείων οἰκιῶν), 19 (μη χρονολογημένη Νεαρά): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότη Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλάβιος Τιβέριος Κωνσταντίνος πιστὸς ἐν Χριστῷ ἡμερότατος μέγιστος εὐεργέτης εἰρηνικός ἀλαμανικός γοτθικός φραγγικός γερμανικός [ἀντικός] ἀλανικός οὐανδαλικός ἀφρικός ἐρουλικός γηπεδικός εὐσεβής εὐτυχής ἔνδοξος νικητής τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος αὔγουστος τῇ ἱερωτάτῃ συγκλήτῳ. (Rösch 1978:169, με υπόθεση για το ἔτος 582. Ivanov 1991:262).

27) Μη χρονολογημένη επιγραφή: Βασιλεὺς π ... τατος με[γιστ]ος εὐ[εργέτης καὶ] ἱρηνικώ[τα(τος) Αὔ-] γουστος Ἀ[λαμανι]κὸς Γοθθαι[κὸ]ς Φραγγικὸς Γ[ερμα]νικὸς Ἀντι[κὸ]ς Οὐανδαλικὸς Ἀ[φρικὸς] εὐσεβῆς εὐτ[υχ]ῆς ἔνδοξος τρ[οπευ]χος] ἀει εὐσεβῆς εὐ[τυχ]ῆς ... (Rösch 1978:101, 169. Sodini 1973:373).

28) *Novellae Constitutiones* 13 (nov. XIII. Imp. Tiberii, de filiis adscriptitiorum et liberarum), 30 (11/08/582): In nomine domini Jesu Christi Imperator Caesar Flavius Tiberius Constantinus in Christo mansuetus maximus benefactor et Flavius Nob. Tiberius Mauritius felicissimus Caesar Alemannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africanus pius felix inclutus victor ac triumphator semper Aug. Theodoro. (Rösch 1978:169. Ivanov 1991:262).

Μαυρίκιος (582-602)

29) *Epistolae Merovingici* 42, 148 (585 ή 590): In Nomine Domini Dei nostri Iesu Christi. Imperatore Caesar Flavius Mauricius Tiberius, fidelis in Christo, mansuetus, maximus, beneficus, pacificus, Alamannicus, Gothicus, Anticus, Alanicus, Wandalicus, Erullicus, Gypedicus, Africus, pius, felix, incleti, victor ac triumphator, semper Augustus, Childebertho, viro glorioso, regi Francorum. (Rösch 1978:169 (01/09/584). Ivanov 1991:262 (01/09/584).

Ηράκλειος (610-641)

30) *Novellae Constitutiones* 22 (nov. XXII. Imp. Heraclii, de numero clericorum magnae ecclesiae), 33-34, (01/05/612): Ἐν ὀνόματι τοῦ δεσπότητος ἰησοῦ χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν αὐτοκράτωρ καῖσαρ φλάβιος ἡράκλειος πιστὸς ἐν χριστῷ ἡμερότατος μέγιστος εὐεργέτης εἱρηνικὸς ἀλαμαννικὸς γοθθικὸς φραγγικὸς γερμανικὸς ἀντικὸς ἀλανικὸς οὐανδαλικὸς ἀφρικανὸς ἐρουλικὸς γηπεδικὸς εὐσεβῆς εὐτυχῆς ἔνδοξος νικητῆς τροπαιοῦχος ἀεισέβαστος αὔγουστος (Rösch 1978:170. Ivanov 1991:262).

SUMMARY

The Antes. History and Culture (4th-8th c.)

The monograph aims to offer a global perspective on the history and culture of the Antes, a people of Slavic origin with a relatively brief historical presence in the turbulent era of Late Antiquity and the Early Middle Ages. In addition to presenting an overview of historical and cultural issues, the work offers a critical approach and a fresh look on certain aspects such as the credibility of Pseudo-caesarius' testimonies, the comparison of the information in Maurice's *Strategikon* on the attacks against Slavic settlements with the archaeological data and, mostly, the determination of Antic identity, taking into account the written testimonies as well as archaeological finds. The monograph includes an Appendix with all the references of the title *Anticus* used from Justinian I to Heraclius in the historical sources, legal documents, epistolae and inscriptions.

Introduction: *Research data and historiographic approaches.* After a short reference to the main, mostly Greek, sources on the Antes (Jordanes, Procopius, Agathias, Menander Protector, etc.), as well as a note on the title of *Anticus* (see Appendix), the focal point of the introduction is the state of research on the Antes. One of the most controversial issues in modern historiographical discourse is the question of ethnic identity. Although it is widely accepted that after their formation the Antes were a Slavic people, something mentioned by the written sources, the discussion continues regarding their Slavic or Iranian origin. Further, while scholars agree that the name *Antes* was given to them by others, the etymology of the term (was it Slavic or Iranian) is still under discussion. Topics such as the suggestion that the Antes were the ancestors of modern Ukrainians or the bearers of the Cherniakhov culture are also discussed. Also, in addition to the development of the state

of the research in Russia and the Ukraine, the equivalent development in other countries in the last decades is noted.

First chapter: *The Venethi question and the Early Slavs*. Regarding the question of the ethnogenesis and the cradle of the Slavs, the information on the «forgotten» people of Venethi in Jordanes' *Getica*, dated in the middle sixth century, is discussed. Jordanes' testimony, the references to the Venethi from ancient authors as Plinius the Elder, Tacitus and Ptolemaios, who place the Venethi/Venedi in the area of the river Vistula, and the geographical location of the people in *Tabula Peutingeriana* are scrutinized. Further, the chapter looks at the correlation, by some scholars, of the Venethi, Sclaveni and the Antes with ancient tribes mentioned by Ptolemaios (Stavanoi, Suovinoi) and Herodotus (Neuroi, Budinoi) in order to establish a continuity between these tribes and the Early Slavs. Reference is also made to historiographical approaches on the Venethi question from the «romantic» historians of the nineteenth century up to today, as well as the importance of the Venethi and certain ancient cultures in the development of national historiography in the Slavic countries. The association of Venethi with the Early Slavs (Sclaveni and Antes) is rejected, taking into account the plausible location of Venethi in Lower Vistula and the Baltic Sea area, and the appearance of the early Slavic cultures, namely Kolochin, Korchak-Prague and Pen'kovka, in the area of modern Russia, Ukraine and Belarus.

Second chapter: *Early history and ethnography of the Antes*. The chapter initially considers the area of settlement as well as early historical testimonies, ethnographic data and social organization. For the first case, Procopius describes the Antes as a people living close to the Danube but also north of the Utigurs. His testimony on the area of Antic settlement is in accordance with the description of Jordanes, who places its center of Antic settlement in the area between the rivers Dniester and Dnieper. From the historical sources and the archaeological data we could conclude that the Antic expansion in the sixth century covered the space between the Lower Danube and the river Donets. The focus of the early testimonies is placed on the attacks of the Ostrogoths against the Antes during the reign of Hermanarich and Vinitharius and the subjugation of the Antes to the Ostrogoths. The distinction between Western and Eastern Antes is accepted too, as well as that the Antes were a tribal union of

Eastern Slavs. The examination of the social organization of the Antes is based on the testimonies of Procopius and Maurice. Taking into account the finds of weapons or the titles of the leaders in early Slavic society, certain models such as the *chefferie/chieftom* or the *military democracy*, as well as the meaning of *democracy* to the early Slavs are discussed along with the credibility of Pseudocaesarius on some primitive rituals of the Slavs and the identification of the Antes with the *Ripianoi/Physonitai*.

Third chapter: *The Antes and Byzantium*. The more extensive third chapter is divided in four sub-chapters. In the first one, under consideration are Byzantine-Antic relations from 518 to 545/46. The focal points are the first attack of the Antes against Byzantium in 518, as well as the testimonies on further raids of the Antes, the Slavs and the «Huns» during the reign of Justinian. The view that the general of Thrace, Germanus, who defeated the Antes in 518, was a nephew of the emperor Justin I and not of Justinian I is accepted. Having mentioned the victories of Chilbudius and Mundus over the invaders, the chapter considers the case of the title *Anticus* appended to the titulature of the emperor Justinian I and to that of his successors until 612. A reference to the struggle between the Slavs and the Antes (probably between 533 and 540/45), followed by the victory of the Slavs, is also made. Another important issue of the sub-chapter is the Byzantine-Antic treaty in 545/46. Justinian's rapprochement with the Western Antes was part of a wider frame of alliances with a view to protect the northern frontier of the empire. According to Procopius, the main points of the treaty were the settlement of the Western Antes as federates in the area of the ancient city Turris north of the Danube, in order to be allies of the Empire and, on the other hand, to prevent the raids of the nomadic peoples. Regarding the question of Turris' location, its identification with modern Barboși (close to Galați and the roman Dinogetia) is accepted. Further, it is assumed that the federates Antes had as «sector of responsibility» the northern part of the Scythian *limes* in order to defend the local fortresses as well as the road network of Scythia Minor. A result of the treaty was the recruitment of Antic troops into the Byzantine army, the presence of certain military commanders of Antic origin in the imperial forces, and the use of Antes as mercenaries in Italy during the Ostrogothic wars.

The second sub-chapter considers the reorganization of the Danubian

limes during the reign of Justinian I, taking into account the testimonies of Procopius' *De Aedificiis* as well as the archaeological data. The fortresses of Moesia Prima, Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor are recorded in detail along with their identification with earlier Roman fortresses and/or modern toponyms. Reference is also made to certain fortresses on the northern bank of the Lower Danube, and in connection to Justinianian ideology, namely the restoration of the Byzantine rule at the area. The third sub-chapter tackles the episode of Pseudo-Chilbudius (dated in 545/46), an Antian namesake of the *magister militum per Thraciam* Chilbudius, who fell in the battle in 533. Leaving aside the rather fantastic character of the narration, attention is paid to certain information on the morals, customs and social hierarchy in Antic society. On the other hand, the Antic origins of the Byzantine general Chilbudius is accepted (since Procopius mention this name as an Antic one), as well as the assumption that Chilbudius entered the court of Justinian after the Byzantine-Antic conflict of 518.

The fourth subchapter considers Byzantine-Antic relations from 545/46 until 602/12. During this half century, although the written testimonies are few, we could assume that the Antes remained constant allies of Byzantium. The provisional subjugation of the Antes to the Avars between 558 and 562 as well as the attack of the Antes against the Sclaveni in 584, following the orders of the emperor Maurice, are noted, while the assumption that the Antic attack caused the Slavic raids of 583-584 and also the campaign of Ardagastus until Adrianople is rejected. The lack of information on the Antes during the conflicts of Byzantium with the Sclaveni or the Avars in the Lower Danube is also discussed. In order to approach the question of the continuity of the Byzantine-Antic alliance, is examined the use of the title *Anticus*, which possibly suggests the maintenance of Byzantine supremacy over the Antes, emphasizing on the fact that the use of this title by the emperors Justin II, Tiberius and Maurice coincides with some Avar attacks against Byzantium, as in 570 (Thrace), in 582 (Sirmium) and 584-585 (Lower Danube cities). Finally, is considered the final mention of the Antes in the sources in 602, when the Avars attacked them. The view that the Avar attack caused the end of Antic hegemony is rejected, as the title *Anticus* occurs again in 612 in a *Novella* of Emperor Heraclius. The conclusion drawn is that

the last reference of the title is possibly associated with the downfall of the Scythian *limes* (the last part of the *limes* at the Lower Danube) in c. 614/15 and the dissolution of western Antic hegemony, which brought an end of Justinian's strategic plan for the protection of the northeastern part of the Danubian *limes*, a plan which had lead to the Byzantine-Antic treaty of 545/46.

Fourth Chapter: *The Pen'kovka culture*. The last chapter regards the finds of the Penkovka culture, usually linked with the Antes, namely:

a) The beginnings of the culture. Reference is made to the main -and common- features of the three early Slavic cultures (Pen'kovka, Kolochin and Korchak-Prague), namely the hand-made pottery, the sunken huts and cremation, as well as their relation to certain eastern European cultures, as the Late Zarubintsi and Kiev. The assumptions of modern scholars on the settlement of Penkovka tribes into an area that the Goths abandoned in the middle of the 5th c., and the replacement of the Cherniakhov culture by Pen'kovka is also discussed. Beside this, the problem of the Cherniakhov's influences on the latter is also examined.

b) *General features and geographical area*. Having as the centre of interest the area between the rivers Dniester and Dnieper, as well as the extension of Pen'kovka until the Lower Danube and the river Donets respectively, focal point are the finds of the culture. A geographical determination of the forest-step zone is given, along with the limits of the Pen'kovka with other Slavic cultures to the north and west and the nomads to the south. Certain contact zones and mutual influences between the Pen'kovka and other early Slavic cultures are recorded as well as the opinions of certain scholars on the first specimens of the Pen'kovka culture (the type Roishche-Bogoroditsnoe, according to O. Prikhodniuk) and the date of the Pen'kovka culture according to the three periods of its development. Further, a reference to the discussion on the ethnic character of the Pen'kovka culture, its local peculiarities and the distinction of the culture into five zones (east of the Dnieper, between Dniester and Dnieper, Nadporozh'e and Lower Orel, between Prouth and Dniester as well as between Prouth, Sereth and Lower Danube, namely an «infiltration zone») is made.

c) *Settlements, sunken huts and fortifications*. Reference is made to the main features of the Pen'kovka settlements (location, extent, groups of

sunken-huts) etc. In order to provide some more information about the extent of these settlements, attention is paid to the testimony of Maurice's *Strategikon* on the military operations against the Slavic settlements, namely the necessary troops, the distances and the coordination between the commanders. Regarding the cemeteries of the Pen'kovka, their location in the settlements and the burial customs (cremation and urns as well as few cases of inhumation), are mentioned. The sunken-huts of the Pen'kovka and their characteristics according to the three phases of the culture are also considered. The type of construction, the form and dimensions, the depth, the open hearth or the stone/clay oven, are noted with some relevant statistics. The influences from the Slavic as well as the nomadic space (some round or oval sunken-huts), and some other elements, as the workshops or the pits for the storage of the products, are parts of the sub-chapter. Further, in addition to the fortresses of Budishche and Şeliste, there is a discussion on the Pastyrskë fortress, its construction, the archaeological finds within and the assertions on its function as a political or religious centre.

d) *Pottery and metallurgy*. After a short description of the main features of the Pen'kovka pottery, a classification of their vessels according to their typology is given, as the biconical, the short and round vessels, the tulip-shape of Kolochin, the Korchak-Prague type etc. Some influences, e.g. from Cherniakhov or nomadic cultures as well as a variety of other ceramic objects (disks, bowls etc.) are also examined. The sub-chapter deals also with metal objects of the Pen'kovka culture such as buckles, brooches, bracelets, earrings, necklaces, etc. Following a short reference to workshops, tools for agriculture and objects of daily use, the focus point are the brooches classified in certain types as *Dnieper/Antic* or *Danube* and, on the other hand, the anthropomorphic and zoomorphic decorative motifs on brooches and buckles. Further, the so-called Ipo-teşti-Cindeşti-Ciurel culture, and more specifically the finds in modern Moldova and Romania, which correspond to elements of Pen'kovka and Korchak-Prague culture (pottery, sunken-huts etc.) as well as the finds of the Costişa-Botoşana type in Moldova, linked to the first waves of the Slavic immigration in the area, are also considered. Regarding the finds of the Pen'kovka culture in some Byzantine fortresses or cities in the Lower Danube, it seems plausible to attribute them to the Antic troops

that served in the Byzantine army following the Byzantine-Antic treaty of 545/46.

e) *The Martynovka type treasures*. Reference is made to a number of treasures that came to light in the Middle Dnieper area (Hacki, Koziievka, Novaia Odessa, Koloskovo, Trubchevsk etc.), and especially the treasure of Martynovka. Regarding the latter, the silver finds (pendants, belt-sets, brooches, etc.) are classified according to their owners (male or female). Some objects of Byzantine origin are recorded too. The assumptions on the date of the treasures, their similarities with finds in Central and Southeastern Europe, the existence of a social hierarchy in the Antic society etc., are considered.

Summarizing the data of our research, we could conclude that the Antes were a Slavic people related to the Sclaveni. These two peoples formed the two branches of the Early Slavs. Sixth-century Byzantine sources make clear that they shared similarities but actually were not one and the same at all. When compared to the Sclaveni, the Antes accepted more influences from the Germanic or steppe peoples and shown by their political organization and their material culture (the metallurgy of the Pen'kovka was more developed than the Korchak-Prague or Kolochin culture). The model of the centralized power to the Antes is appeared only in the 4th century. For the 6th century, the data shows that the leaders (*archontes*) of the Antes held an intermediate position between a monarch and a chieftain, while in the case of the Sclaveni are rather evident only the chieftains. These *archontes* were leaders of the Antic tribal unions which still had a not developed social hierarchy. The fact that these leaders were not simple tribal chiefs is confirmed by the genealogy of certain Antes and, from the archaeological point of view, by the Martynovka type treasures and the possible role of Pastyorsk'e fortress as an administrative center. The most important fact, however, is that Byzantium concluded a treaty with the Western Antes, but not with Sclaveni, which probably means that the Antes possessed, at the very least, some sort of centralized power structure. The historical and cultural evolution of the Antes was not the same with that of Sclaveni, but this does not alter their ethnic and cultural identity. Consequently, their Slavic character should not be a matter for discussion.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Α) Σειρές πηγών, επιστημονικές σειρές, περιοδικά

AAC: *Acta Archaeologica Carpathica* (Κρακοβία)

ACO 4/1: *Acta Conciliorum Oecumenicorum* τ. 4/1, εκδ. E. Schwartz.
Βερολίνο: W. de Gruyter, 1971.

AO: *Acta Orientalia* (Βουδαπέστη)

BBA: *Berliner Byzantinistische Arbeiten* (Βερολίνο)

BZ: *Byzantinische Zeitschrift* (Μόναχο)

CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*

CIC: *Corpus Iuris Civilis*, εκδ. P. Krüger, Th. Mommsen, R. Schöll, W. Kroll, τ. 1-3. Βερολίνο: Weidmann, 1872-1895.

CIG 4: *Corpus Inscriptionum Graecarum*, τ. 4, εκδ. E. Curtius – A. Kirchhoff. Hildesheim: G. Olms, 1977.

CIL 3/2: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, τ. 3/2 (*Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinarum/Supplementum*) εκδ. Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Domaszewski. Βερολίνο: G. Reimer, 1902.

CIRB: *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, εκδ. V. V. Struve. Μόσχα – Λένινγκραντ: Nauka, 1965.

CSHB: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*

CSCO: *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*

DOP: *Dumbarton Oaks Papers* (Washington)

JbGOst: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Wrocław -Wiesbaden)

JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (Βιέννη)

Jus Gaecoromanum 1: *Jus Gaecoromanum* (Νεαράι και χρυσόβουλλα των μετά τον Ιουστινιανόν βυζαντινών αυτοκρατόρων), εκδ. I. Ζέπος, Π. Ζέπος, τ. 1. Αθήνα: εκδ. Οίκος Γ. Φέξη, 1931.

MGH: *Monumenta Germaniae Historica*

MGH, AA 5/1: *MGH, Auctores Antiquissimi* 5/1.

MGH, AA 11: MGH, Auctores Antiquissimi 11 (Chronica Minora 2).

PG: Patrologia Graeca

REB: *Revue des Études Byzantines* (Παρίσι)

RES: *Revue des Études Slaves* (Παρίσι)

RESEE: *Revue des Études Sud-Est Européennes* (Βουκουρέστι)

RRH: *Revue Roumaine d'Histoire* (Βουκουρέστι)

RRSE: *Revista Română de Studii Eurasiatice* (Βουκουρέστι)

SEG 55: *Supplementum Epigraphicum Graecum 55*, εκδ. A. Chaniotis, T. Corsten, R. S. Stroud, R. A. Tybout. Λάυδεν – Βοστώνη: Brill, 2009.

SSCIAM: *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* (Σπολέτο)

TM: *Travaux et Mémoires* (Παρίσι)

VV: *Vizantiiskii Vremennik* (Μόσχα)

ZRVI: *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* (Βελιγράδι)

B) Συλλογικοί τόμοι, πρακτικά συνεδρίων

Η μεθόριος του Δούναβη: Σοφία Πατούρα-Σπανού, Η μεθόριος του Δούναβη και ο κόσμος της στην εποχή της μετανάστευσης των λαών (4ος-7ος αι.), επιμ. Γ. Θ. Καρδαράς [Ερευνητική Βιβλιοθήκη 6]. Αθήνα: IBE/EIE, 2008.

Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη: Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998», επιμ. Π. Γ. Θέμελης, Β. Κόντη. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών – IBE/EIE, 2002.

Actes III: Actes du IIIme Congrès International des Études Byzantines (Athènes, Octobre 1930), επιμ. Α. Ορλάνδος. Αθήνα: Εστία, Meissner – Kargadouris, 1932.

Actes VIII: Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9-15 Septembre 1971, τ. 1 (Rapports Generaux), επιμ. G. Novak. Βελιγράδι: Union internationale des Sciences

préhistoriques et protohistoriques, 1971.

Actes IX: Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romains, Mamaia 6-13 Septembre 1972, επιμ. D. M. Pippidi. Βουκουρέστι–Κολωνία: Editura Academiei RSR–Böhlau, 1974.

Balkans: A Historical Geography of the Balkans, επιμ. F. W. Carter. Λονδίνο–Νέα Υόρκη–Σαν Φρανσίσκο: Academic Press, 1977.

Barbarian Identity: On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages, επιμ. A. Gillett [Studies in the Early Middle Ages 4]. Turnhout: Brepols, 2002.

Byzanz im 7. Jahrhundert: Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, επιμ. F. Winkelmann – H. Köpstein [BBA 48]. Βερολίνο: Akademie Verlag, 1978.

Companion: A Companion to Late Antiquity, επιμ. P. Rousseau (with the Assistance of J. Raithel), Malden–Oxford–Chichester: Wiley-Blackwell, 2008.

Davni Slov'iani: Davni Slov'iani. Arkheolohiia ta Istoriia, επιμ. N. S. Abasina et. al. Κιέβο: NASU-Un. T. Shevchenko, 2012.

Essays to Omeljan Pritsak: Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, επιμ. I. Shevchenko, F. E. Sysyn (with the assistance of U. M. Pasicznyk). *Harvard Ukrainian Studies* 3/4 (1979-1980).

Europa Slavica: Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag, επιμ. K. D. Grothusen, K. Zernack. Βερολίνο: Duncker & Humblot, 1980.

Festschrift F. Vittinghoff: Studien zur Antiken Sozialgeschichte. Festschrift F. Vittinghoff, επιμ. W. Eck, H. Galsterer, H. Wolff. Κολωνία – Βιέννη: Böhlau, 1980.

Foreigns: Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility, επιμ. D. Quast [Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78]. Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum, 2009.

Germania: Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus, II: Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Nord- und Mitteleuropas im Jahre 1986 und 1987, επιμ. G. Neuman–H. Seemann. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992.

Horse and Man: The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life), επιμ. A. Bliujienė. Klaipėda: University Press, 2009.

Kárpát-medence: A Kárpát-medence és a steppe, επιμ. A. Márton. Βουδαπέστη: Balassi, 2001.

Katalog: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen+Awaren. Katalog der Burgenländische Landesausstellung 1996 (Schloß Halbturn 26. April–31. Oktober 1996). Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1996.

Martynovka: Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert, επιμ. L. V. Pekarskaia, D. Kidd [Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 1]. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1994.

Medioevo Bizantinoslavo: I. Dujčev, Medioevo Bizantinoslavo 1 [Saggi di Storia Politica e Culturale]. Πώμη: Edizioni di Storia e Letteratura, 1965.

Neglected Barbarians: Neglected Barbarians, επιμ. F. Curta, [Studies in the Early Middle Ages 32]. Turnhout: Brepols 2010.

Peregrinatio Gothica III: Peregrinatio Gothica III. Kongress Fredrikstad, επιμ. E. Straume – E. Skar. Όσλο: Universitetets Oldsaksamling, 1992.

Problemy: Problemy Sovetskoi Arkheologii, επιμ. V. V. Kropotkin. Μόσχα: 1978.

Problemy pochodzhennia: Problemy pochodzhennia ta istorychnoho rozvytku Slov'ian, επιμ. V. D. Baran, R. V. Terpilovskii, N. S. Abashina. Κίεβο: NASU, the Institute of Archaeology, 1997.

Rapports 1-2: Rapports du III-e Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7-14 Septembre 1975, τ. 1-2, επιμ. B. Chropovský. Μπρατισλάβα: VEDA, 1979-1980.

Regna et Gentes: Regna et Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World, επιμ. H. W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl. Λάυδεν-Βοστόνη: Brill, 2003.

Roman limes: Roman limes on the Middle and Lower Danube, επιμ. P. Petrović. Βελιγράδι: Archaeological Institute, 1996.

Sbornik statei: Sbornik statei v chest' akademika Alekseia Ivanovicha Sobolevskogo, επιμ. V. N. Perettsa. Λένινγκραντ: Doklady Akademii Nauk SSSR, 1928.

Short Papers: The 17th International Byzantine Congress. Abstracts of Short Papers, Washington, D.C., August 3-8, Dumbarton Oaks/Georgetown University. Baltimore, Maryland: US National Committee for Byzantine Studies, 1986.

Sîntana de Mureş: Die Sîntana de Mureş-Černjachov- Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995, επιμ. G. Gomolka-Fuchs. Βόννη: Dr. R. Habelt GmbH, 1999.

Slaviane nakanune: Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi, επιμ. B. A. Rybakov. Μόσχα: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1963.

Sozialstrukturen: Władza a struktury społeczne w średniowieczu na wschód Łaby/Herrschaft und Sozialstrukturen im Mittelalter östlich der Elbe/Power and social structure in the Middle Ages East of the Elbe, επιμ. A. Paroń, S. Rossignol, B. Sz. Szmoniewski, G. Vercamer. Wrocław – Göttingen: Wydawnictwo Naukowe „Akapit“, 2008.

Struktura: Etnosotsial'naia i politicheskaia struktura rannefeodal'nykh slavianskikh gosudarstv i narodnostei, επιμ. G. G. Litavrin. Μόσχα: Nauka, 1987.

Studia Byzantino-Bulgarica: P. Schreiner, Studia Byzantino-Bulgarica, επιμ. V. Gjuzelev [Miscellanea Bulgarica 2]. Βιέννη: Freunde des Hauses Wittgenstein, 1986.

Studien zum 7. Jahrhundert: Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus, επιμ. H. Köpstein – F. Winkelmann [BBA 47]. Βερολίνο: Akademie Verlag, 1976.

Svod: Svod drevneishikh pis'mennykh izvestii o slavianakh, επιμ. L. A. Gindin et al., τ. 1. Μόσχα: “Vostochnaia literatura” RAN, 1991.

The Other Europe: The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans, επιμ. F. Curta (with the assistance of R. Kovalev). Λάυδεν: Brill, 2008.

Trudy VI: Trudy VI Mezhdunarodnogo Kongressa Slavianskoi Arkheologii, Novgorod. 26-31 Avgysta 1996/Works of the VIth International Congress of Slavic Archaeology, Novgorod. 26-31 August 1996, τ. 1-3 1997· τ. 5, 1999, επιμ. V. V. Sedov. Μόσχα: Rossiiskaia Akademiia Nauk, 1997-1999.

Ursprüngen: Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters, επιμ. W. Pohl [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8]. Βιέννη: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2004.

Victor Spinei: The Steppe Lands and the World beyond them: Studies in

honor of Victor Spinei on his 70th birthday, επιμ. F. Curta – B.-P. Maleon. Ιάσιο: Editura Universităţii “Alexandru Ioan Cuza”, 2013.

Villes et peuplement: Villes et peuplement dans l’Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l’École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982). Ρώμη: Ecole Française de Rome, 1984.

Vizantiia: G.G. Litavrin, *Vizantiia i Slaviane*. Αγία Πετρούπολη: Aletejja, 1999.

Wędrowki rzeczy: Wędrowki rzeczy i idei w średniowieczu: Spotkania Bytomskie V, επιμ. S. Moździoch. Wrocław: IAE PAN. Oddział, 2004.

World of Herodotus: The World of Herodotus. Proceedings of an International Conference held at the Foundation Anastasios G. Leventis, Nicosia, September 18-21, 2003, επιμ. V. Karageorgis – I. Taifacos. Λευκωσία: Foundation Anastasios G. Leventis, 2004.

Zentrum und Peripherie: Zentrum und Peripherie — gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte: Materialien des 13. internationalen Symposiums «Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum», Zwettl, 4.-8. Dezember 2000 επιμ. H. Friesinger–A. Stuppner [Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 57]. Βιέννη: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2004.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) ΠΗΓΕΣ

Αγαθίας, *Ἱστοριῶν*: Αγαθίας Σχολαστικός, *Ἱστοριῶν τόμοι Ε΄*, εκδ. R. Keydell, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque* [CFHB, Series Berolinensis 2]. Βερολίνο: W. de Gruyter, 1967.

Αμμιανός Μαρκελλίνος, *Res gestae: Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt*, εκδ. W. Seyfarth, *Ammianus Marcellinus Römische Geschichte*, τ. 1-4. Βερολίνο: Akademie Verlag, 1970-1975.

Ανώνυμη Στρατιωτική Πραγματεία: *Ανώνυμη Στρατιωτική Πραγματεία*, εκδ. K. Müller, *Ein griechisches Fragment über Kriegswesen* (Festschrift für Ludwig Urlichs:106-138). Würzburg: Stahel'sche Buch- & Kunsthandlung, 1880.

Εισηγήσεις: *Εισηγήσεις* (Institutiones), εκδ. Th. Mommsen [CIC 1:1-58]. Βερολίνο: Weidmann, 1872.

Epistolae Merowingici: *Epistolae Merowingici et Karolini Aevi*, εκδ. E. Dümmler [MGH, Epistolarum III/Epistolae Austrasiacae], τ. 1/1. Βερολίνο: Weidmann, 1892.

Ευάγριος, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*: Ευάγριος, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, εκδ. M.-A. Aris et al., *Evagrius Scholasticus Historia Ecclesiastica*, τ. 1-2. Turnhout: Brepols 2007.

Ηρόδοτος, *Ἱστορίαι*: Ηρόδοτος, *Ἱστορίαι*, μεταφρ. A. D. Godley (Herodotus 2). Λονδίνο – Καίμπριτζ: The Loeb Classical Library, 1971.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*: Θεοφάνης, *Χρονογραφία ἐτῶν ΦΚΗ'*, εκδ. C. de Boor, *Theophanes Confessor, Chronographia*. Λειψία: Teubner, 1883.

Ιορδάνης, *Romana*: Iordanis, *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*, εκδ. Th. Mommsen, Iordanis, *Romana et Getica* [MGH AA 5/1:1-52]. Βερολίνο: Weidmann 1882.

Ιορδάνης, *Getica*: Iordanis, *De origine actibusque Getarum*, όπ. παραπάνω: 53-138.

Ιουστινιάνειος Κώδικας: Ιουστινιάνειος Κώδικας (Codex Iustinianus), εκδ. P. Krueger [CIC 2]. Βερολίνο: Weidmann, 1877.

Itineraria Antonini: *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, εκδ. O. Kuntz [Itineraria Romana 1]. Λειψία: Teubner, 1929.

Ιωάννης Εφέσου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*: *Ioannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae*, pars tertia εκδ. E. W. Brooks [CSCO 106, Scriptores Syri 55]. Louvain: L. Durbecq, 1964.

Καισάριος, *Διάλογοι Τέσσαρες*: Καισάριος, *Διάλογοι Τέσσαρες*, εκδ. P. J. Migne [P. G. 38]. Παρίσι: Brepols, 1962.

Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*: *Marcellini Comitis Chronicon* εκδ. Th. Mommsen [MGH, AA 11], Βερολίνο: Weidmann, 1894.

Κοσμογραφία της Ραβέννα: *Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia* εκδ. J. Schnetz [Itineraria Romana 2]. Λειψία: Teubner, 1940.

Μαλάλας, *Χρονογραφία*: I. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, εκδ. I. Thurn, *Ioannis Malalae Chronographia* [CFHB, Series Berolinensis 35]. Βερολίνο: W. de Gruyter, 2000.

Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*: Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, εκδ. G. T. Dennis, E. Gamillscheg, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB, Series Vindobonensis 17]. Βιέννη: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1981.

Μένανδρος, *Ιστορία*: Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ιστορία*, εκδ. R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman* [ARCA: Classical and Medieval Texts 17]. Λίβερπουλ: F. Cairns, 1985.

Μιχαήλ Σύρος, *Χρονικό*: *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jakobite d'Antioche (1166-1199)*, εκδ. J.-B. Chabot, τ. 2. Παρίσι: E. Typographeo Reipublicae, 1901.

Νεαρές: *Νεαρές (Novellae)*, εκδ. R. Schoell – G. Kroll [CIC 3]. Βερολίνο: Weidmann, 1895.

Novellae Constitutiones: *Novellae Constitutiones Imperatorum post Justinianum*, εκδ. C. E. Z. Lingenthal. Λειψία: T. O. Weigel, 1857.

Origo gentis Langobardorum: *Origo gentis Langobardorum*, εκδ. L. Bethmann, G. Weitz [MGH, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX:1-6]. Αννόβερο: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878.

Πανδέκτης: *Πανδέκτης (Digesta)*, εκδ. Th. Mommsen [CIC 1]. Βερολίνο: Weidmann, 1872.

Πασχάλιο Χρονικό: *Πασχάλιον Χρονικόν*, εκδ. L. Dindorf, *Chronicon Paschale* [CSHB]. Βόννη: E. Weber, 1832.

Παύλος Διάκονος, *Historia Langobardorum*: Pauli, *Historia Langobardorum*, εκδ. L. Bethmann, G. Weitz (όπ. παραπάνω:12-187).

Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*: Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, εκδ. D. Detlefsen, *Die Geographischen Bücher (II, 242-VI Schlufs) der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus*. Ρώμη: L'Erma di Bretschneider, 1972.

Πομπώνιος Μέλα, *Χωρογραφία*: Pomponius Mela, *De Chorographia libri tres*, εκδ. C. Frick, Στουτγκάρδη: Teubner, 1968 (ανατ.).

- Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*: Προκόπιος, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, εκδ. J. Haury, G. Wirth, *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. 1-2 (*De Bellis*). Λειψία: 1962-1963.
- Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*: Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, ὄπ. παραπάνω, τ. 3 (*Historia Arcana*). Λειψία: Teubner, 1963.
- Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*: Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, ὄπ. παραπάνω, τ. 4 (*De Aedificiis*). Λειψία: Teubner, 1964.
- Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ ὑφήγησις*: Πτολεμαῖος, *Γεωγραφικὴ ὑφήγησις*, εκδ. A. Stückelberger, G. Grasshoff, Klaudios Ptolemaios, *Handbuch der Geographie*, τ. 1-2. Βασιλεία: Schwabe Verlag, 2006.
- Σιμοκάττης, *Ἱστορία*: Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ἱστορία*, εκδ. C. de Boor, *Theophylacti Simocattae Historiae*. Λειψία: Teubner, 1887.
- Στράβων, *Γεωγραφικά*: Στράβων, *Γεωγραφικά*, εκδ. T. E. Page et al., τ. 5. Λονδίνο – Καίμπριτζ Μασσ.: The Loeb Classical Library, 1944.
- Τάκιτος, *Germania*: Τάκιτος, *Germania*, εκδ. M. Hutton, Cornelii Taciti, *De Origine et situ Germanorum* (Tacitus 1). Λονδίνο: The Loeb Classical Library, 1970.
- Tabula Peutingeriana*: *Tabula Peutingeriana*, εκδ. K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Ρώμη: L'Erma di Bretschneider, 1964.
- Tabulae*: *Claudii Ptolemaei Geographia, Tabulae XXXVI*, εκδ. K. Miller. Παρίσι: Firmin-Didot et sociis, 1901.

Β) ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Καρδαράς, Γ. (2008) «Ο “δρόμος του Δούναβη” κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», στο: *Η μεθόριος του Δούναβη*: 267-284.
- Καρδαράς, Γ. (2008α) «Η πολεμική τέχνη των πρώιμων Σλάβων, ΣΤ΄-Ζ΄ αι.». *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 18: 185-205.
- Καρδαράς, Γ. (2009) «Όψεις συμβίωσης, συνεργασίας και επιδράσεων μεταξύ Αβάρων και Σλάβων, 6ος-9ος αι.». *Βυζαντιακά* 28: 131-149.
- Καρδαράς, Γ. Θ. (2010) *Το Βυζάντιο και οι Άβαροι, ΣΤ΄-Θ΄ αι. Πολιτικές, διπλωματικές και πολιτισμικές σχέσεις*. Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 15.
- Καρδαράς, Γ. (2013-2014) «Οι Venethi *Getica* του Ιορδάνη: πρόγονοι των Σλάβων;». *Τεκμήρια* 12: 9-28.
- Καρπόζηλος, Α. (1997) *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι, τ. Α΄ (4ος-7ος αι.)*. Αθήνα: Κανάκης.
- Κραλίδης, Α. (2003) *Οι Χάζαροι και το Βυζάντιο. Ιστορική και θρησκευολογική προσέγγιση*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Μαλιγκούδης, Φ. (1991) *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα* [Βιβλιοθήκη Σλαβικών Μελετών 1]. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Μαλιγκούδης, Φ. (1997) *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων* [Βιβλιοθήκη Σλαβικών Μελετών 8]. Θεσσαλονίκη: Βάνιας (δεύτερη έκδοση επαυξημένη).
- Πατούρα-Σπανού, Σ. (2008) «Η επανάσταση του Βιταλιανού της Θράκης και οι πολιτικοί ελιγμοί του Αναστασίου», στο: *Η μεθόριος του Δούναβη*: 181-193.

Πατούρα-Σπανού, Σ. (2008α) *Χριστιανισμός και παγκοσμιότητα στο πρώιμο Βυζάντιο*. Από τη θεωρία στην πράξη. Αθήνα: ΙΒΕ/ΕΙΕ, Μονογραφίες 10.

Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. (2002) «Βυζαντινές πόρπες: η περίπτωση της Μεσσήνης και της Ελεύθερνας», στο: *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη*: 125-136.

Ξενόγλωσση

Angelova, S. (1970) «Po vǎprosa za rannoslavianskata kultura na iug i na sever ot Dunav prez VI-VII v.». *Arkheologiiia* 12: 1-12.

Angelova S. και Doncheva-Petkova L. (1992) «Razprostranenie na t. nar. "pastirska keramika" v Bǎlgariia». *Arkheologiiia* 24: 14-21.

Angelova S. και Koleva R. (1995) «Arkheologicheski dannii za rannoto slaviansko zaselvane v Bǎlgariia». *Godishnik na Sofiiskiiia Universitet 'Sv. Kliment Okridski': Istoricheski fakultet – spetsialnost arkheologiiia* 2: 159-185.

Artamonov M. I. (1974/1) «Nekotorye voprosy otnosheniia vostochnykh Slavian s Bolgarami i Baltami v protsesse zaseleniia zemli srednego i verkhnego Podneprov'ia i Podvin'ia». *Sovetskaia Arkheologiiia*: 245-254.

Artamonov M. I. (1990/3) «Pervye stranitsy russkoi istorii v arkheologicheskom osveshchenii». *Sovetskaia Arkheologiiia*, 271-290.

Avenarius, A. (1974) *Die Awaren in Europa*. Άμστερνταμ–Μπρατισλάβα: A. Hakkert.

Bálint, Cs. (1989) *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Wolga und Donau vom 6. bis zum 9. Jahrhundert*. Βιέννη–Κολωνία: Böhlau.

Baran, V. D. (1997) «Venedy, Sklaviny ta Anty u svitli arkheolohichnykh dzherel», στο: *Trudy* VI/1: 154-165.

- Baran, V. D. (1998/1) «Skarby VI-VIII st. Anty chy Rus'?» *Arkheolohiia*: 15-28.
- Barford, P. M. (2001) *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. Νέα Υόρκη: Cornell University Press.
- Barford, P. M. (2003) «Crisis in the Shadows: Recent Polish Polemic on the Origin of the Slavs». *Slavia Antiqua* 44: 121-155.
- Barford, P. M. (2008) «Slavs beyond Justinian's Frontiers». *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2/4: 21-32.
- Barford P. και Kobyliński Z. και Krasnodębski, D. (1991) «Between the Slavs, Balts and Germans: Ethnic Problems in the Archaeology and History of Podlasie». *Archaeologia Polona* 29: 123-160.
- Barnea I. και Ștefan, Gh. (1974) «Le limes Scythicus des origines à l'Antiquité», στο: *Actes IX*: 15-25.
- Berezovets, D. T. (1963) «Poseleniia ulichei na r. Tiasmine», στο: *Slaviane nakanune*: 145-208.
- Beshevliev, V. (1969) «Bemerkungen über die antike Heerestrassen im Ostteil der Balkanhalbinsel». *Klio* 51: 483-495.
- Bichler, R. (2004) «Herodotus' Ethnography. Examples and Principles», στο: *World of Herodotus*: 91-112.
- Bierbrauer, V. (1992) «Die Goten vom 1.-7. Jahrhundert n. Chr.: Siedelgebiete und Wanderbewegungen aufgrund archäologischen Quellen», στο: *Peregrinatio Gothica* III: 9-43.
- Birnbaum, H. (1998) «Common Slavic in Time and Space». *Scando-Slavica* 44: 131-143.
- Bolșanov-Ghimbu, A. (1969) «La localisation de la forteresse Turriss». *RÉSEE* 7/4: 686-690.

- Bonev, Ch. (1983) «Les Antes et Byzance». *Études Balkaniques* 19/3: 109-120.
- Bonev, Ch. (1995) «La Nécropole slave des VIe-VIIe siècles de Sărata Monteoru (Roumanie)». *Études Balkaniques* 31/3-4: 183-195.
- Braichevs'kii, M. I. (1950/4) «Arkheolohichni materialy do vvychennia kul'tury skhidnoslov'ians'kykh plemen VI – VIII st.». *Arkheolohiia*: 27-55.
- Braichevs'kii, M. I. (1953/2) «Ob “Antakh” Psevdomavrikiia». *Sovetskaia Etnografia*: 21-36.
- Braichevs'kii, M. I. (1991/2) «Ants'ka problema v konteksti vizantiiskoi istorii» *Arkheolohiia*: 122-133.
- Braichevs'kii, M. I. (1994/3) «Periodyzatsiia istorychnoho rozvytku skhidnoi Evropy v I tys. n. e.». *Arkheolohiia*: 13-18.
- Brather, S. (2004) *Ethnische Interpretationen in der Frühgeschichtliche Archaeologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Βερολίνο: W. de Gruyter.
- Brather, S. (2008) *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa* [Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 61]. Βερολίνο – Νέα Υόρκη: W. de Gruyter.
- Bubenok, O. B. (2005/2) «Anty: Slov'iany chi Irantsi». *Skhidnii svit*: 9-33.
- Bubenok, O. B. (2006) *Alani-Asi u skladi seredn'ovichnykh etnopolitychnykh ob'yednan' evraziis'koho stepu*. Κίεβο: NASU.
- Bubenok O. B. και Priimachenko V. V. (2011/5) «Rannie izvestiia ob Antakh v “Getike” Iordana (k voprosu o proishozhdenii termina Anty)». *Stratum plus*: 25-36.
- Budimir, M. (1964) «Antai, Antes, Anti, Anticus». *ZRVI* 8/2: 37-45.

- Buko, A. (2008) *The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveries—Hypotheses—Interpretations* [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 1]. Λάυδεν – Βοστώνη: Brill.
- Capelle, T. (1999) «Zur Bedeutung slawischer Menschenförmiger Holzfiguren». *Folia Praehistorica Poznaniensia* 9: 219-229.
- Chrysos, E. (2003) «The Empire, the *gentes* and the *regna*», στο: *Regna et Gentes*: 13-19.
- Comsa, M. (1974) «Einige Betrachtungen über die Ereignisse im 6.-7. Jh. an der unteren Donau». *Slavia Antiqua* 21: 61-81.
- Comşa, M. (1999) «La Province de la Scythie Mineure (Dobroudja) et les Slaves pendant les VI-VII ss.», στο: *Trudy* VI/5: 301-313.
- Corman, I. (1993) «Migrațiile din teritoriul dintre Carpați și Nistru în sec. V-VII: Problema anților». *Revista Arheologică* 1: 93-100.
- Corman, I. (1996) «L'origine ethnique des Antes fondée sur les découvertes archéologiques dans l'espace d'entre Prout et Dniester». *Arheologia Moldovei* 19: 169-189.
- Curta, F. (1999) «Hiding Behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi». *JbGOst* 47/3: 321-340.
- Curta, F. (1999α) «Feasting with 'Kings' in an Ancient Democracy: On the Slavic Society of the Early Middle Ages (Sixth to Seventh Century A. D.)». *Essays in Medieval Studies* 15: 19-34.
- Curta, F. (2001) *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Curta, F. (2001α) «The Prague Type: A Critical Approach to Pottery Classification». *Archaeologia Bulgarica* 5: 73-106.

- Curta, F. (2001β) «Pots, Slavs and 'Imagined Communities': Slavic Archaeologies and the History of the Early Slavs». *European Journal of Archaeology* 4/3: 367-384.
- Curta, F. (2002) «From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology», στο: *Barbarian Identity*: 201-218.
- Curta, F. (2007) «Archaeology of Identities in Old Russia (ca. 500 to ca. 650)». *Russian History* 34: 31-62.
- Curta, F. (2008) «The North-western Region of the Black Sea During the 6th and Early 7th Century A.D.». *Ancient West and East* 7: 149-185.
- Dagron, G. (1987) «“Ceux d'en face”. Les peuples étrangers dans les traités militaires byzantins». *TM* 10: 207-232.
- Dain, A. (1967) «Les Stratégistes Byzantins». *TM* 2: 317-392.
- Darden, B. J. (2004) «Who were the Sclaveni and where did they come from?». *Byzantinische Forschungen* 28: 133-157.
- Derzhavin, N. S. (1948) *Die Slaven im Altertum*, μτφρ. R. Winkler. Βαϊμάρη: Böhlau.
- Diaconu, P. (1979) «Autour de la pénétration des Slaves au sud de Danube», στο: *Rapports* 1: 165-169.
- Ditten, H. (1976) «Slawen im byzantinischen Heer von Justinian I. bis Justinian II.», στο: *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz*: 77-91.
- Ditten, H. (1978) «Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen», στο: *Byzanz im 7. Jahrhundert*: 73-160.
- Dolinescu-Ferche, S. (1979) «Les rapports des Slaves et des autochtones au Bas-Danube (VIe siècle de n. è.) à la lumière de l'archéologie et des sources écrites», στο: *Rapports* 1: 171-176.

- Duichev, I. (1965) «Le témoignage du Pseudo-Césaire sur les Slaves», στο: *Medioevo Bizantino-Slavo*: 23-43.
- Dvornik, F. (1949) *The Making of Central and Eastern Europe*. Λονδίνο: Polish Research Centre.
- Dvornik, F. (1956) *The Slavs. Their Early History and Civilization* [American Academy of Arts and Sciences]. Βοστώνη: American Academy of Arts and Sciences.
- Erdelyi, I. (1994) «Die ungarischen Parallelen zum Fund von Martynovka», στο: *Martynovka*: 153-161.
- Farkas, Cs. (2001) «Megyegezések a steppe 603 körüli történeték forrásaihoz», στο: *Kárpát-medence*: 61-65.
- Ferjančić, B. (1984) «Invasions et installation des Slaves dans les Balkans», στο: *Villes et peuplement*: 85-109.
- Fettich, N. (1951) *Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metalkunst*. Βουδαπέστη: Akademiai Kiado.
- Fiedler, U. (1992) *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, τ. 1-2. Βόννη: R. Habelt.
- Franches, E. (1961) «Vizantiiskoe gosudarstvo i levoberezh'e Dunaia v VI v.», *VV* 20: 14-22.
- Friesinger, H. (1976) *Die Slawen in Niederösterreich*. Σεν Πέλτεν – Βιέννη: Verlag Niederoesterreichisches Pressehaus.
- Gillett, A. (2008) «The Mirror of Jordanes: Concepts of the Barbarian, Then and Now», στο: *Companion*: 392-408.
- Godłowski, K. (1983) «Zur Frage der Slawensitze vor der grossen Slawenwanderung im 6. Jahrhundert». *SSCIAM* 30: 257-284.

- Godłowski, K. (1992) «Die Przeworsk Kultur», στο: *Germania*: 9-90.
- Goehrke, C. (1992) *Frühzeit des Ostslaventums* [Erträge der Forschung 277]. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Gołąb, Z. (1992) *The Origins of the Slavs: A Linguist's View*. Columbus: Slavica Publishers.
- Goriunova, V. M. (1992) «Novyi klad antskogo vremeni iz srednego Podneprov'ia». *Arkheologicheskie vesti* 1: 126-140.
- Gratsianskii, M. V. (2012) «O proiskhozhdenii etnonima "Anty"». *VV* 71/96: 27-39.
- Gratsianskii, M. V. (2014) «Anty, Venety, Viatitsi, Slaviane: rodstvo imen i rodstvo plemen (otvet S. A. Ivanovu i A. E. Anikinu)». *VV* 73/98: 264-277.
- Grotowski, P. (2005) «Sztuka wojenna Słowian w świetle bizantyńskich traktatów wojskowych». *Acta Militaria Mediaevalia* 1: 9-25.
- Günther, L.-M. (1992) «Gallicus sive Anticus. Zu einem Triumphaltitel Justinians I». *Tyche* 7: 89-91.
- Hensel, W. (1975) «From Studies on the Ethnogenesis of Slavs». *Ethnologia Slavica* 7: 35-48.
- Hermann P. et al., (2006) *Inschriften von Milet*, τ. 6/3 (Inschriften n. 1020-1580). Βερολίνο – Νέα Υόρκη: Deutsches Archäologisches Institut.
- Herrmann, J. (1996) «Probleme und Fragestellungen zur Westausbreitung slawischer Stämme und deren Burgenbau vom Ende des 6. bis zum Ende des 8. Jahrhunderts in Mitteleuropa». *Slavia Antiqua* 37: 55-71.
- Hrushevs'kyi, M. (1898) «Anty: Uryvok z istorii Ukrayiny i Rusy». *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* 21: 1-16.
- Ivanov, A. (1991) «Anty v titulature vizantiiskikh imperatorov», στο: *Svod*: 260-

264.

Ivanov, R. (1999) *Dolnodunavskata otbranelna sistema mezhdu Dorticum i Durostorum ot Avgust do Mavriky (The Defence System along the Lower Danube between Dorticum and Durostorum from Augustus to Mauricius)*. Σόφια: ALEA.

Jovanović, A. (1996) «The Problem of the Location of Lederata», στο: *Roman limes*: 69-72.

Kardaras, G. (2010) «The Byzantine-Antic treaty (545/56 A. D.) and the defence of Scythia Minor». *Byzantinoslavica* 68: 74-85.

Katsougiannopoulou, Ch. (2009) «The Slavic Bow Brooches in Greece Revisited. Some Remarks on Ethnicity and Social Status», στο: *Foreigns*: 219-231.

Kazanski, M. (1993) «Les relations entre les Slaves et les Goths du IIIe au Ve siècle: l'apport de l'archéologie». *RES* 65/1: 7-20.

Kazanski, M. (1995-1996) «L'armement Slave du Haut Moyen-Age (Ve-VIIe siècles). Á propos des chefs militaires et des guerriers professionnels chez les anciens Slaves». *Přehled Výzkumů* 39: 197-236.

Kazanski, M. (2009) «La Cavalerie Slave à l'époque de Justinien», στο: *Horse and Man*, 229-238.

Kazanski, M. (2011/5) «O Slavianskom pantsirnom voiske (VI-VII vv.)». *Stratum plus*: 43-50.

Kazanski, M. (2013) «The Land of the Antes according to Jordanes and Procopius», στο: *Victor Spinei*, 35-42.

Kidd D. και Pekarskaia L. V. (1994) «Das Fundmaterial im Überblick», στο: *Martynovka*: 25-27.

- Kidd D. και Pekars'ka L. V. (1996) «Der Silberschatz von Martynivka (Martynovka)», στο: *Katalog*: 204-209.
- Kmietowicz, F. A. (1976) *Ancient Slavs*. Wisconsin: Worzalla Publishing Co.
- Koder, J. (2002) «Anmerkungen zum Slawen-Namen in byzantinischen Quellen». *TM* 14 [Mélanges G. Dagron]: 333-346.
- Korzukhina, G. F. (1996) «Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga 'drevnostei antov' v srednem Podneprov'e. Katalog pamiatnikov». *Materialy po arkhologii istorii i etnografii Tavrii* 5: 352-435, 586-705.
- Kunik A. και Rozen, V. R. (1878) *Izviestiiia al-Bekri i drugikh autorov o Rusi i slavianakh*. Αγία Πετρούπολη: Rossiiskaia Akademiia Nauk.
- Litavrin, G. G. (1986) «O dvukh Khilbudiakh Prokopiia Kesariiskogo». *VV* 47: 24-30.
- Litavrin, G. G. (1999) «O pokhode Avarov v 602 g. protiv Antov», στο: *Vizantiia*: 568-578.
- Luján, E. R. (2008) «Procopius, De bello Gothico III 38. 17-23: a description of ritual pagan Slavic slayings?». *Studia Mythologica Slavica* 11: 105-112.
- Lydolph, P. E. (1990) *Geography of the U.S.S.R.* Wisconsin: Misty Valley Pub.
- Łowmiański, H. (1963) *Początki Polski. Z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e.*, τ. I-II Βαρσοβία: Państwowe Wydawn. Naukowe.
- Łukaszewicz, A. (1998) «De Sclavinis et sclavis...» *Dialogues d'Histoire Ancienne* 24/2: 129-135.
- Madgearu, A. (1992) «The Placement of the Fortress Turris (Procopius, Bell. Goth., III. 14. 32-33)». *Balkan Studies* 33/2: 203-208.
- Madgearu, A. (1997) «About *Lacus Mursianus* (Jordanes, Getica 30 and 35)».

Byzantinoslavica 58/1: 87-89.

Madgearu, A. (1997α) «The Downfall of the Lower Danubian Late Roman Frontier». *RRH* 34/3-4: 315-336.

Madgearu, A. (2003) «The 6th Century Lower Danubian Bridgeheads: Location and Mission». *Ephemeris Napocensis* 13: 295-314.

Maksimov, E. V. (1994/4) «Etnogenez Slov'ian u svitli arkhеolohichnykh dzherel Ukrayiny III-I tys. do n.e.». *Arkheolohiia*: 69-83.

Malingoudis, Ph. (1986) «On the Antic Settlements in Medieval Greece», στο: *Short Papers*: 209.

Martindale, J. R. (1990) *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τ. 2 (A. D. 395-527). Καίμπριτζ: Cambridge University Press.

Matsinskii, D. A. (1974) «Die älteste zuverlässige urkundliche Erwähnung der Slawen und der Versuch, sie mit den archäologischen Daten zu vergleichen». *Ethnologia Slavica* 6: 51-70.

Mazal, O. (2001) *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des Byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Κολωνία – Βαϊμάρη – Βιέννη: Böhlau.

Milchev, A. (1980) «Die materielle und geistige Kultur der Slawen in Bulgarien (6.-9. Jh.)», στο: *Rapports* 2: 277-286.

Miller, V. F. (1903) *Grundriss der iranischen Philologie*, τ. 1, Anhang: Die Sprache der Osseten. Στρασβούργο: W. de Gruyter.

Mirković, M. (2003) *Die Strassen am obermösischen limes und das Heer in der Prinzipatszeit*. Βελιγράδι.

Mishin, D. E. (2002) *Sakaliba (Slaviane) v islamskom mire v ranniee srednevekov'e*. Μόσχα: Rossiiskaia Akademiia Nauk.

- Motsia, O. P. (2011/5) «Anty za Dunaem», *Stratum plus*: 37-41.
- Mundell-Mango M. (1994) «Die drei byzantinischen Silbergefäße und der Löffel. Bemerkungen», στο: *Martynovka*: 36-42.
- Naruszewicz, A. (1780-1786) *Historja narodu polskiego*. Βαρσοβία [ανατ. Λειψία: Breitkopf & Haertel, τ. 9, 1837].
- Niederle, L. (1909) *Antove* [Věstník Královské české společnosti nauk 12]. Πράγα: Nákladem Bursíka & Kohouta.
- Niederle, L. (1924) *Slovanské starožitnosti: Původ a počátky slovanů východních*, τ. 1. Πράγα: Nákladem Bursíka & Kohouta.
- Oblomskii, A. M. (2011/5) «O rannesrednevekovykh slavianskikh drevnostiakh v basseine Dona». *Stratum plus*: 51-60.
- Oblomskii A. M. και Petrauskas O. V. και Terpilovskii, R. V. (1999) «Environmental reasons of migrations of the south-eastern Europe population in the 1st-5th centuries A.D.». *Archaeologia Polona* 37: 71-86.
- Olędzki, M. (2004) «The Wielbark and Przeworsk Cultures at the Turn of the Early and Late Roman Periods. The Dynamics of Settlement and Cultural Changes in the Light of Chronology», στο: *Zentrum und Peripherie*: 279-290.
- Panzer, B. (2002) *Quellen zur slavischen Ethnogenese: Fakten, Mythen und Legenden (Originaltexte mit Übersetzungen, Erläuterungen und Kommentaren)* [Heidelberger Publikationen zur Slavistik/Linguistische Reihe 14]. Φρανκφούρτη: Lang, 2002.
- Parczewski, (1993) M. *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*. Βιέννη: Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte.
- Patoura-Chatzopoulos, S. (1980) «L'oeuvre de reconstitution du limes danubien à l'époque de l'empereur Justinien Ier (territoire roumain)». *RESEE* 18/1: 95-109.

- Pohl, W. (1988) *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, Μόναχο: C. H. Beck.
- Priimak, V. V. (2001-2002/5) «Nekotorye diskussionnye voprosy izucheniia volyntsevskikh pamiatnikov mezhdurech'ia srednei Desny i srednei Vorskly». *Stratum plus*: 438-447.
- Prikhodniuk, O. M. (1991/2) «Anty ta Vizantiia». *Arkheolohiia*: 133-141.
- Prikhodniuk, O. M. (1994) Der Schatz von Martynovka und seine ethnokulturelle Interpretation: στο: *Martynovka*: 163-173.
- Prikhodniuk, O. M. (1997) «Anty ta Avary», στο: *Problemy pochodzhennia*: 142-148.
- Prikhodniuk, O. M. (1998) *Pen'kovskaia kul'tura. Pen'kovskaia kul'turno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*, Βορόνεζ: Voronezhskii Universitet.
- Prikhodniuk, O. M. (2001) *Stepove naselennia Ukrayiny ta skhidni Slov'iany: druga polovyna I tys. n.e.* Κίεβο: Natsional'na Akademiia Nauk Ukraini.
- Rösch, G. (1978) *Όνομα Βασιλείας. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaizertitel in Spätantiker und Frühbyzantinischer Zeit* [Byzantina Vindobonensia 10]. Βιέννη: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Rusanova, I. P. (1976) *Slavianskie drevnosti VI-VII vv. Kul'tura prazhskogo tipa*. Μόσχα: Nauka.
- Rusu, M. (1980) «Aspects des relations entre les autochtones et les migrants (IIIe-IXe siècles)». *RRH* 19/2-3: 247-266.
- Rybakov, B. A. (1939/1) «Anty i Kievskaia Rus». *Vestnik Drevnei Istorii*: 319-337.
- Rybakov, B. A. (1948) *Remeslo Drevnei Rusi*. Μόσχα: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

- Schenker, A. M. (1996) *The Dawn of Slavic. An Introduction to Slavic Philology*. New Haven–Λονδίνο: Yale University Press.
- Schorkowitz, D. (2000) «Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der postsowjetischen Revision». *JbGOst* 48/4: 569-601.
- Schramm, G. (1995) «Venedi, Antes, Slaveni, Slavi: Frühe Sammelbezeichnungen für slawische Stämme und ihr geschichtlicher Hintergrund». *JbGOst* 43/2: 161-200.
- Scorpan, C. (1980) *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube* [BAR International Series 88]. Οξφόρδη: BAR.
- Sedov, V. V. (1974/1) «Slaviane srednego Podneprov'ia (po dannym paleoantropologii)». *Sovetskaia Etnografiia*: 16-31.
- Sedov, V. V. (1978) «Anty», στο: *Problemy*: 164-173.
- Sedov, V. V. (1997) «Etnogenez Slavian v drevnosti i nachale Srednevekov'ia», στο: *Trudy VI/1*: 140-153.
- Sedov, V. V. (1999) *Drevnerusskaia narodnost': Istoriko-arkheologicheskoe issledovanie*. Μόσχα: Rossiiskaia Akademiia Nauk.
- Shcheglova, O. A. (1990) «O dvukh gruppakh "drevnostei antov" v srednem Podneprov'e», *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezh'ia* 1: 162-204.
- Shcheglova, O. A. (1999/5) «Zhenskii ubor iz kladov "drevnostei antov": gotskoe vliianie ili gotskoe nasledie?». *Stratum plus*: 287-312.
- Shchukin M. και Kazanski M. και Sharov, O. (2006) *Des les goths aux huns: Le nord de la mer noire au Bas-empire et a l'epoque des grandes migrations* [BAR International Series 1535]. Οξφόρδη: John and Erica Hedges Ltd.

- Shlosser, F. E. (2003) «The Slavs in Sixth-Century Byzantine Sources». *Byzantinoslavica* 61: 75-82.
- Shuvalov, P. V. (2000/5) «Venedskaia slabost' i antskaia sila: k voprosu ob epicheskom obraze rannikh Slavian». *Stratum plus*: 141-144.
- Skiba, A. V. (2011/5) «Zoomorfnye i zoo-antropomorfnye fibuly v dneprovskikh kladakh». *Stratum plus*: 133-142.
- Sodini, J.-P. (1973) «Une titulature faussement attribuée à Justinien Ier». *TM* 5: 373-384.
- Spitsyn, A. A. (1928) «Drevnosti antov», στο: *Sbornik statei*: 492-495.
- Steinacher, R. (2004) «Wenden, Slawen, Vandalen. Eine frühmittelalterliche pseudologische Gleichsetzung und ihre Nachwirkungen», στο: *Ursprüngen*: 329-353.
- Strumins'kyj, B. (1979-1980) «Were the Antes Eastern Slavs?», στο: *Essays to Omeljan Pritsak*: 786-796.
- Strzelczyk, J. (1980) «Einige Bemerkungen zur Diskussion über die Frühgeschichte der Goten», στο: *Europa Slavica*: 17-29.
- Sulimirski, T. (1945) «The Problem of the Origins of the Slavs». *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 75/1-2: 51-58.
- Sulimirski, T. (1970) *The Sarmatians*. Λονδίνο: Thames & Hudson.
- Syrbe, D. (2012) «Reiternomaden des Schwarzmeerraums (Kutriguren und Utiguren) und byzantinische Diplomatie im 6. Jahrhundert». *AO* 65/3: 291-316.
- Szmoniewski, B.-Sz. (2004) «Anthropomorphic Brooches of the Dnepr Type in Initial Phases of the Early Middle Ages: The Migration of a Style-Idea-Object», στο: *Wędrówki rzeczy*: 301-312.

- Szmoniewski, B.-Sz. (2005) «The Production of non-Ferrous Metals in the Area of Central and Eastern Europe, in the Initial Phases of the Early Middle Ages». *RRSE* 1/1: 107-120.
- Szmoniewski, B.-Sz. (2008) «Stronghold at Pastirs'ke (Ukraine), Centre of Power in the Forest-steppe Belt», στο: *Sozialstrukturen*: 103-108.
- Szmoniewski, B.-Sz. (2008α) «Two worlds, one hoard: what do metal finds from the forest-steppe belt speak about?», στο: *The Other Europe*: 263-296.
- Szmoniewski, B. S. (2010) «The Antes: Eastern 'Brothers' of the Sclavenes?», στο: *Neglected Barbarians*: 53-82.
- Šafárik P.-J. (1837) *Slovanské starožitnosti*, Πράγα: Tiskem Jana Spurného.
- Škrivanić, G. (1977) «Roman Roads and Settlements in the *Balkans*», στο: *Balkans*: 115-145.
- Štih, P. (2010) *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic* [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 11]. Λάυδεν – Βοστώνη: Brill.
- Teodor, D. (1980) *The East Carpathian Area of Romania in the V-XI Centuries A. D.* [Oxford BAR International Series 81]. Οξφόρδη: BAR.
- Teodor, D. Gh. (1997) «Éléments slaves des VIe-VIIIe siècles ap. J.C. au nord du Bas Danube», στο: *Trudy* VI/3: 298-307.
- Terpilovskii, R. V. (2001-2002/5) «Nekotorye diskussionnye problemy arkhologii i istorii rannikh Slavian». *Stratum plus*: 420-430.
- Terpilovskii, R. V. (2004) *Slavs in the Dnieper Region in the first half of the first millennium A. D.*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Tomashevich, T. V. (2001-2002/4) «Ob osobennostiakh mogil'nikov kievskoi kul'tury». *Stratum plus*: 343-348.

- Topoleanu F. και Teodor, E. S. (2009) «Hand-made Pottery from Halmyris and its Cultural Context». *Peuce*, S.N. 7:347–360.
- Tret'iakov, P. N. (1948) *Vostochnoslavianskiye plemena*. Μόσχα: Izd-vo Akademii Nauk SSSR.
- Udal'tsov, A. D. (1947/6-7) «Osnovnye voprosy etnogeneza Slavian». *Sovetskaia Etnografiia*: 3-13.
- Varsik, V. (1992) «Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donaauraum im 6.-7. Jahrhundert». *Slovenská Archeológia* 40/1: 77-108.
- Vasić, M. (1994/95) «Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première». *Starinar* 45-46: 41-53.
- Văzharova, Z. (1986) *Srednovekovnoto selishte s. Garvan, silistrenski okrąg VI-XI v.*, Σόφια: Bulgarian Academy of Sciences.
- Vernadsky, G. (1939) «On the Origins of Antae». *Journal of the American Oriental Society* 59: 56-66.
- Waldmüller, L. (1976) *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom 6. bis 8. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland*. Amsterdam: A. M. Hakkert.
- Werner, J. (1971) «Zur Herkunft und Ausbreitung der Anten und Sklavenen», στο: *Actes VIII*: 243-252.
- Werner, R. (1980) «Zur Herkunft der Anten. Ein ethnisches und soziales Problem der Spätantike», στο: *Festschrift F. Vittinghoff*: 573-595.
- Wolfram, H. (1988) *History of the Goths*, μεταφρ. T. J. Dunlop. Μπέρκλεϋ – Λος Άντζελες – Λονδίνο: University of California Press.
- Wozniak, F. E. (1979) «Byzantine Diplomacy and the Lombard-Gepidic wars». *Balkan Studies* 20: 139-158.

Zahariade, M. (2006) *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*. Άμστερνταμ: A. M. Hakkert.

Zeuss, J.-K. (1837) *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. Μόναχο: I. J. Lentner.

Ziemann, D. (2007) *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.-9. Jh.)*. Κολωνία – Βαϊμάρη – Βιέννη: Böhlau.

Živković, T. (2007) *Forging Unity. The South Slavs Between East and West: 550-1150*, Βελιγράδι: Institute of History.

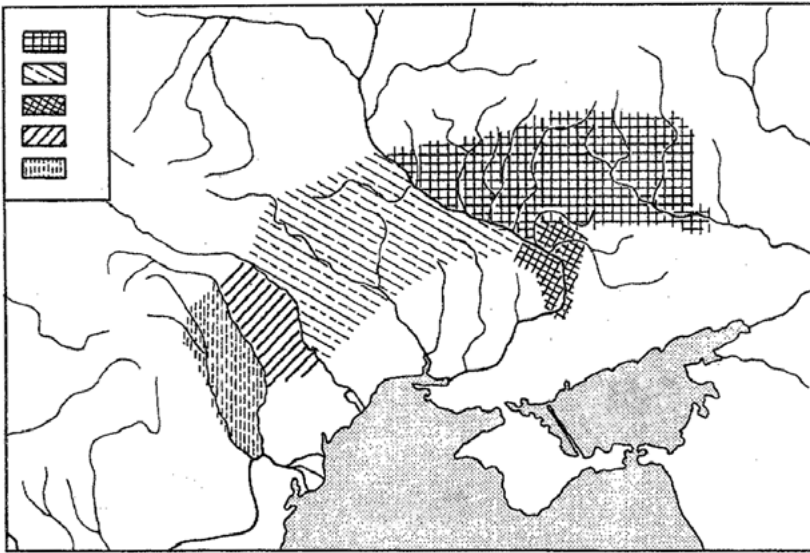
Županić, N. (1932) «Der Anten Ursprung und Name», στο: *Actes III*: 331-339.

Županić, N. (1961) «Boz, rex Antorum. Historično-etnološki donesek k prvemu zgodovinskemu dejanju Slovanov». *Situla* 4: 91-122.

EIKONEΣ

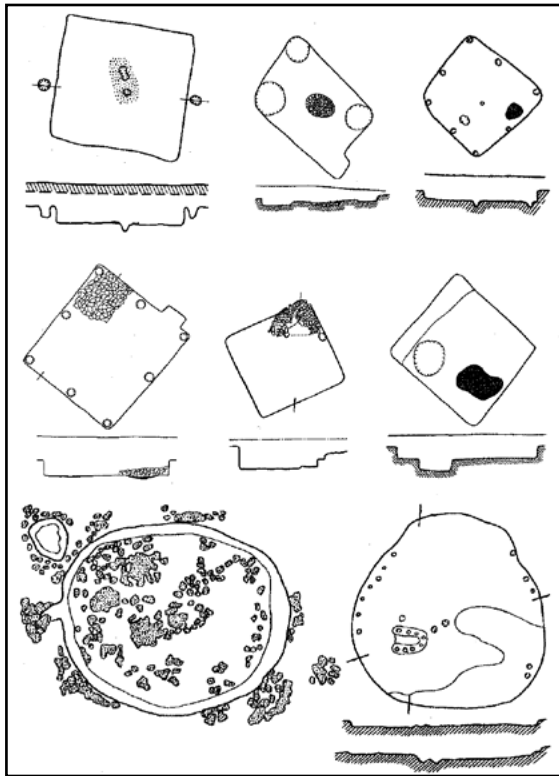
1) Χάρτης που απεικονίζει τη διάδοση των τριών πρώιμων σλαβικών πολιτισμών και την πιθανή σύνδεσή τους με συγκεκριμένους λαούς. (L. Galuška, *Slované doteky předků. O životě na Moravě 6. – 10. století*. Brno 2004, 9)

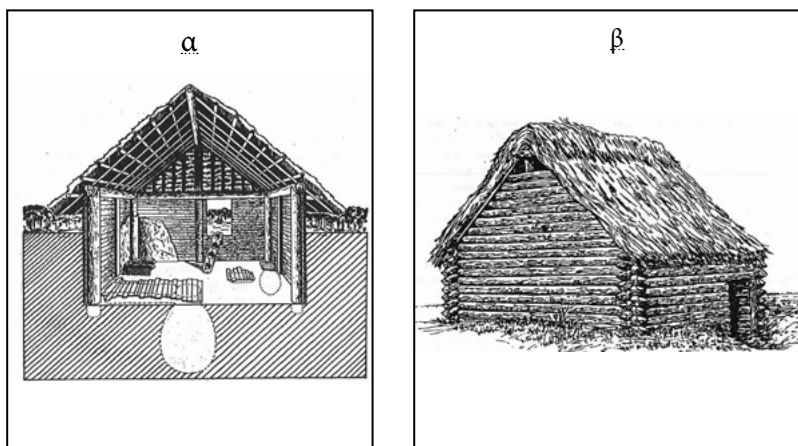
2) Χάρτης που απεικονίζει τις πέντε κύριες ζώνες του πολιτισμού Πένκοβκα κατά την μέγιστη γεωγραφική εξάπλωση του πολιτισμού (Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, εικ. 1, σ.78)

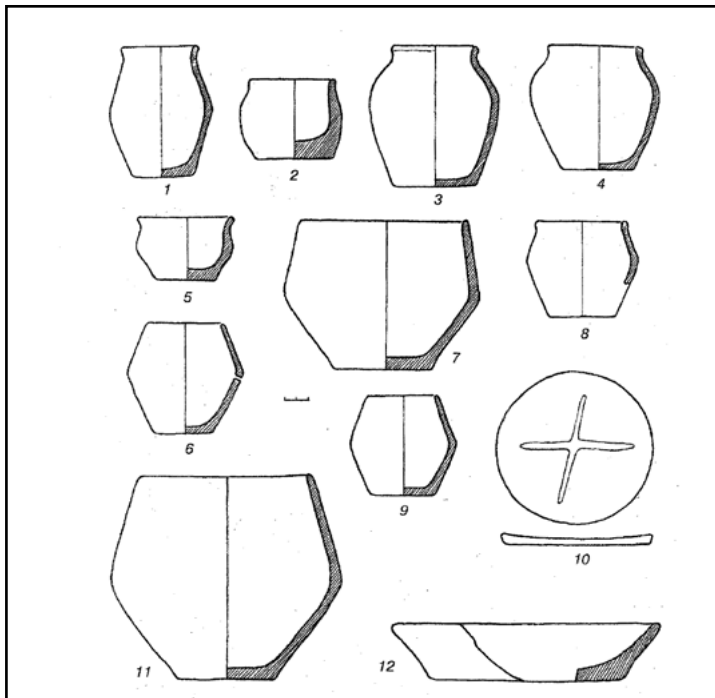
3) Ποικίλα δείγματα μεταλλοτεχνίας που εντοπίστηκαν στον πολιτισμό Πένκοβκα, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα σχετίζεται με τους Άντες. (*Davni Slov'iani*, 217)

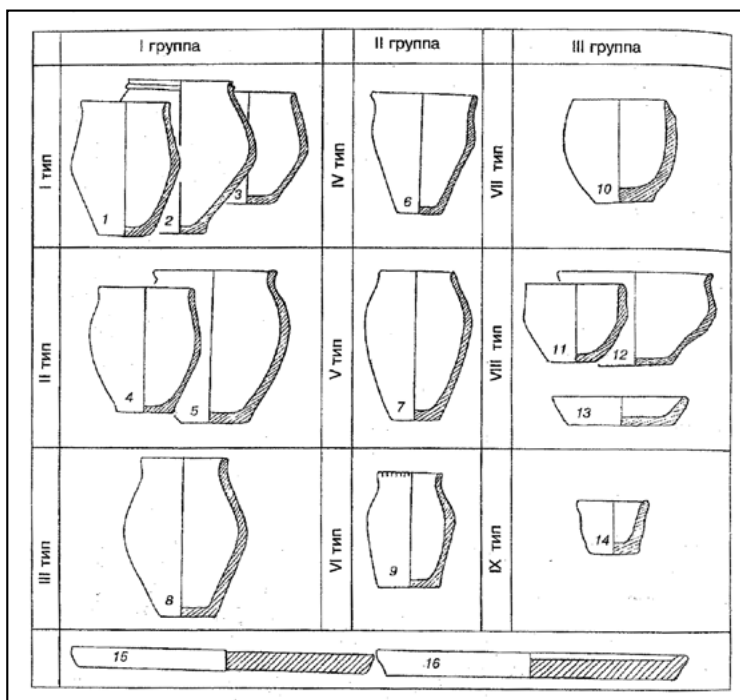
4) Κατόψεις διαφόρων τύπων ημιπόγειων κατοικιών στον πολιτισμό Πένκοβκα. (*Davni Slov'iani*, 215)

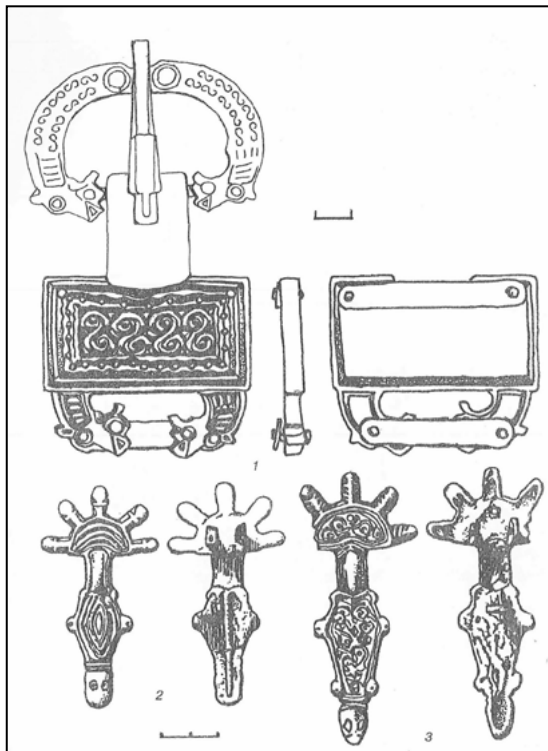
5α-β) Αναπαράσταση σλαβικής ημιυπόγειας κατοικίας στο εσωτερικό της καθώς και εξωτερικά. (Z. Kobyliński, Settlement Structures in Central Europe at the Beginning of the Middle Ages, στο: *Origins of Central Europe*, εκδ. P. Urbanczyk, Βαρσοβία 1997, 103)

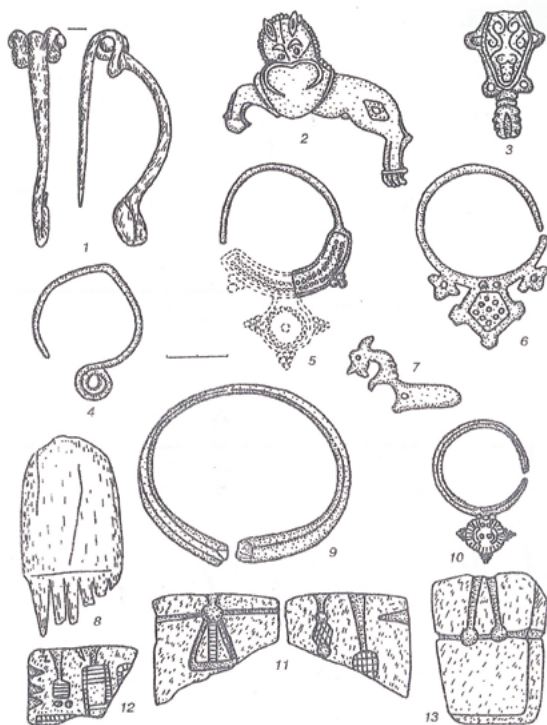
6) Χειροποίητη κεραμική του Πένκοβκα που εντοπίστηκε στο Selište της Μολδαβίας (Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, εικ.57, σ.128)

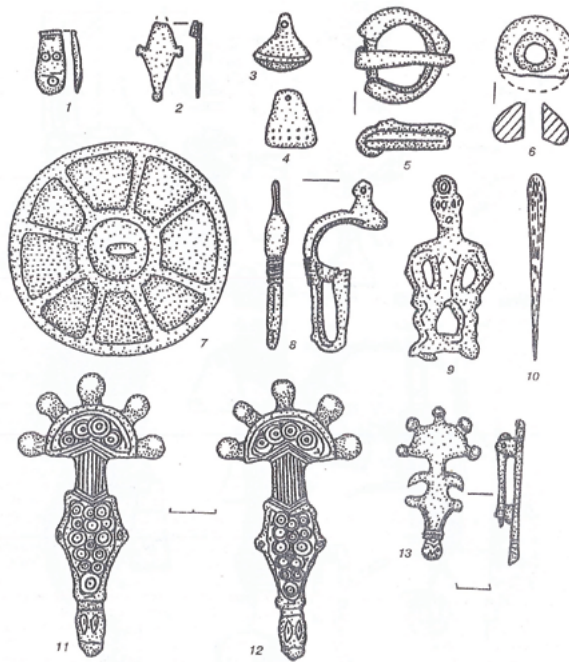
7) Πίνακας με τους τύπους της κεραμεικής του Πένκοβκα
(Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, εκ.21, σ.92)

8) Χυτή πόρπη από τη Χαραϊενκα/Χαραϊίνκα και περόνες με πέντε εξάρματα από τον θησαυρό της Μαρτίνοβκα (Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, εικ.67, σ.137)

9) Διακοσμητικά αντικείμενα και εργαλεία τεχνιτών από τον χώρο του πολιτισμού Πένκοβκα (Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, εικ.70, σ.139)

10) Δείγματα του πολιτισμού Πένκοβκα από χαλκό (1-4, 6-7, 9-13), οστό (5) και ύαλο (8). (Prikhodniuk, *Pen'kovskaia kul'tura*, εικ.76, σ.144).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Παραλείπονται συχνά αναφερόμενα ονόματα όπως Βυζαντινοί, Άντες, Σλάβοι, Σκλαβηνοί καθώς και ονόματα νεότερων συγγραφέων.

A

Άβαροι 12, 61, 63, 82, 83, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 113, 133, 137, 138, 145, 146

Αγαθίας 12, 64, 81, 97

Αλανοί 15, 17, 19, 20, 31, 35, 46, 48, 51, 79, 113 (As 15)

Αμαζόνες 57

Αμμιανός Μαρκελλίνος 15, 47, 51

Αναστάσιος 39, 73, 85, 137

Ανάχαρσης 57

Άντας 44

Άντικός, τίτλος 12, 19, 74, 75, 98, 100, 102, 103, 145, 146

Αντίοχος 44

Αόρσοι 15

Άραβες 16, 29

Αρδάγαστος 71, 99, 100

Άσιοι 15

Ασπαρούχ 61, 133

Αψίχ 101

B

Βαϊανός 97

Βάλτοι 24, 28, 33

Βάνδαλοι 25, 74

Βαρδεσάνης 58

Βελεγεζίτες 62

Βελισάριος 45, 81

Βιάτιτσοι 14, 19

Βινιθάριος/Vinitharius 47, 48, 143

Βιταλιανός 73

Βουδίνοι 32

Γ

Γεπίδες 77, 83, 88

Γερμανοί 24, 26, 29, 30, 33, 51, 60, 142 (Nemcy 30)

Γερμανός, στρατηγός 73, 95, 144

Γέτες 35, 58

Γότθοι 11, 14, 17, 18, 22, 34, 66, 67, 74, 108, 109, 143, 144 (Βησιγότθοι 109· Οστρογότθοι 20, 28, 47, 48, 77, 81, 109· Τετραζίτες 45)

Γουδούης 101

Γύθωνες 27

Δ

Δαβραγέζας 22, 46, 64, 81, 82, 97

Δάκες 56, 58

Δαυρέντιος/Δαυρίτας 71, 98

Δερεβλιάνοι 20

Διοκλητιανός 84

Δρουγουβίτες 62

E

Ερμανάριχος/Hermanaricus 23, 24, 47, 143

Έρουλοι 23, 76

Z

Ζαβενδέρ 101
 Ζαβεργάν 83, 97
 Ζάλοι 95
 Ζίπερ 82

H

Ηρόδοτος 31, 32, 33, 53, 56, 57, 61, 142

Θ

Θεόδωρος/Δωρόθεος 136
 Θεοφύλακτος Σιμοκάττης 12, 16, 19, 71, 101, 103
 Θράκες 33, 56, 58

I

Ιδαρίζιος 22, 46, 95, 97
 Ιλλυριοί 29, 74, 76
 Ινδοί 58
 Ιορδάνης 11, 12, 13, 14, 23, 24, 25, 26, 29, 33, 34, 35, 36, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 52, 66, 75, 91, 108, 114, 138, 141, 142, 143, 144
 Ιουστινιανός 73, 74, 75, 76, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 92, 93, 94, 100, 103, 104, 131, 137, 138, 143, 144, 145
 Ιουστίνος Α' 73, 137, 144
 Ιουστίνος Β' 98, 100, 136, 137, 146
 Ιρανοί 15, 33
 Ιωάννης Εφέσου 60, 99
 Ιωάννης Μαλάλας 83

K

Καρλομάγνος 16
 Κάρποι 17
 Κασσιόδωρος 11, 35
 Κελάγαστος 22, 46, 95, 97
 Κέλτες 29, 43
 Κίμβροι 26
 Κιμμέριοι 43

Κιρκάσιοι 14
 Κοστοβόκοι 17
 Κοτζαγηροί 101
 Κουτρίγουροι 42, 74, 78, 79, 83, 86, 96, 97, 138
 Κώνστανς Β' 137
 Κωνσταντίνος Α' 84

Λ

Λεόντιος 82, 97
 Λογγοβάρδοι 44, 61, 63, 77

M

Μαρκιανός 137
 Μασσαγέτες 15, 50, 51
 Μαυρίκιος 12, 19, 56, 58, 60, 61, 69, 70, 71, 91, 98, 100, 102, 103, 116, 120, 137, 144, 146
 Μαυρούσιοι 116
 Μεζάμυρος 16, 22, 46, 95, 96, 97, 98, 123
 Μένανδρος Προτήκτωρ 12, 19, 70, 71, 95, 96, 97, 123
 Μιέσκο Α' 16
 Μιλβούδ 92
 Μιχαήλ Σύρος 12, 99
 Μούνδος 74, 85
 Μουσώκιος 16, 71, 100

N

Ναρσής 90, 91, 93, 94
 Νέστορας 14, 20, 61
 Νευροί 32, 53, 56, 57

O

Οσσέτιοι 15, 98
 Ουενέδαι/Ουενέδοι 27, 28, 31
 Ούλιχοι 14
 Ούννοι (Σάβειροι) 16, 48, 51, 66, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 85, 95, 108

Ουσίγαρδος 46, 82
 Ουτίγουροι 42, 79, 95

Π

Πειράγαστος 71, 100
 Πέρσες 58, 61, 77, 144
 Πευκίνοι 26, 27
 Πλαύτος 93
 Πλίνιος ο Πρεσβύτερος 26, 43
 Πολιάνοι 20
 Πομπώνιος Μέλα 26, 43
 Προκόπιος 11, 12, 19, 32, 33, 35, 41, 42, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 64, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 114, 116, 130, 143, 144, 145
 Πρωτοσλάβοι 28, 29, 31, 32, 36, 141
 Πτολεμαίος 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34

Ρ

Ροσομόνοι 48
 Ρωμαίοι 12, 26, 67, 77, 89, 90, 99
 Ρώσοι 17, 18, 102, 138 (Ρως 95)

Σ

Σαγουδάτοι 62
 Σαρμάτες/Sarmatae 15, 17, 26, 28 (Ιάζικοι 28· Ροξολάνοι 15, 17)
 Σεβεριάνοι 20, 61
 Σεβέρεις 61, 62, 103
 Σκίροι 26
 Σκύθες 17, 35, 57, (Σκόλοτες 32)
 Σκύλης 57
 Σουοβηνοί 30, 31
 Σπόροι 17, 50, 52, 144
 Σταυάνοι 30, 31, 32
 Στέφανος Βυζάντιος 57
 Στράβωνας 15
 Συμεών Α' 69

Τ

Τάκιτος 26, 27, 34, 51
 Ταρνιάχ 101
 Τιβέριος 98, 100, 137, 146
 Τιβέρτσοι 14, 103
 Τούρκοι 19 (Δυτικοί Τούρκοι 99)
 Τραϊανός 77, 79

Φ

Φίννοι 26
 Φράγκοι 35
 Φυσωνίτες (Δανούβιοι/'Ριπιανοί) 54, 55, 56
 Φωκάς 102, 103, 137

Χ

Χαβαρηνοί 57
 Χιλβούδιος 22, 46, 64, 74, 75, 81, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 145
 Χιλδεβέρτος Β' 100
 Χίρροι 26

Ψ

Ψευδοκαισάριος 14, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 66
 Ψευδοχιλβούδιος 19, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 145

Α

Acaragantes 15
 al-Masudi 16, 29
 Anatiim 44
 Andi 14
 An-ts'ai 15
 Authiandae 43

Β

Boz 16, 22, 46, 47, 48, 138, 143

C

Chimabes 44
Cissianti/Cisianti 43

D

Dabog 53

I

Iasy/Yasi 15, 79, 98
Itites 44

J

Jarovit 53

L

Lesghin 14
Limigantes 15

M

Madzhak 16

R

Rigevit 53

S

Sakaliba 29
Slovani 30, 31
Svarog 53
Svedovit 53

V

Vantit 44
Venadi Sarmatae 28
Venethi 12, 13, 17, 20, 21, 23, 24, 25, 26,
27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
41, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 66, 107,
141, 142, 143 (Venedi 26, 28, 31, 34, 43,
143)
Vesna 53

W

Waliniana 16, 29
Winedi/Veneti/Vinedes 35, 44

Z

Ziva 53

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

Παραλείπονται συχνά αναφερόμενοι όροι όπως Βυζάντιο/βυζαντινή αυτοκρατορία, Πένκοβκα καθώς και ορισμένοι άπαξ αναφερόμενοι.

A

άγιου Κυρίλλου 87
 Αγκιάλος 80, 99
 Άδινα 87
 Αδριανούπολη 99
 Αδριατική 127
 Άεδάβη 85
 Αζερμπαϊτζάν 14
 Αζοφική 42, 43, 61, 78
 Αθήνα 70
 Αΐγισσος/Aegissus 80, 87, 133
 Αίμος 61, 133
 Άκυές 85
 Άλικανιβουϋργον 85
 Άλμυρις/Halmyris 87, 98, 132, 133
 Άλμοϋ 85
 Αλτάια 114
 Άλτηνών 86
 Άλτίνα 87
 Άξιοπα/Άξιόπολις/Axiopolis 80, 87, 98
 Άργαμώ/Argamum 87
 Άρμάτα 85
 Άρτζες, ποταμός 88
 Αύγουστες 85, 99
 Αυστρασία 100
 Αυστρία 21, 41

B

Βαλεριάνα 85
 Βαλκάνια/Βαλκανική 12, 54, 62, 73, 74, 82, 84, 100, 103, 110, 129, 139, 144
 Βαλτική 27, 28, 29, 31, 34, 37, 53, 110, 138, 142
 Βανάτο 131
 Βαριάνα 85
 Βασσιδίνα 87
 Βέκις 87
 Βελεδίνα 87
 Βενετία 34
 Βερόη 98, 133
 Βεσσαραβία 28, 43, 78
 Βιγранаή 85
 Βίλμπαρκ, πολιτισμός 34, 106, 107
 Βιμινάκιο 85, 99
 Βιστούλας 23, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 37, 40, 41, 142
 Βλαχία 79, 98, 131, 133
 Βοημία 25, 40
 Βόλγας 31, 33, 113
 Βολυνία 16, 32, 40
 Βονωνία 85
 Βόρσκλα, ποταμός 106, 109
 Βόσπορος, πόλη 31
 Βόσπορος, πορθμός/Στενά 82
 Βουκοβίνα 40
 Βουλγαρία 21, 61, 69, 129, 133
 (Μεγάλη Βουλγαρία 102, 103)

Βουργονόβορε 85
Βουργουάλτου 85
Βρανδεμβούργο 25

Γ

Γαλάτσι 79
Γαλικία 137
Γαλλία 21
Γερμανία 21, 25
Γκντανσκ 27
Γόμβες 85
Γρατίανα 87
Γραψώ 87

Δ

Δακία 23, 67, 79, 84, 88
(Παρόχθια Δακία 56, 85, 86)
Δαλματία 74, 83
Δάφνη 86, 87, 88
Δήλος 129
Δημητριάδα 128
Δινισκάρτα 87
Δινογετία/Dinogetia 79, 80, 83, 87, 133, 145
Δίον 128
Δνείπερος 19, 25, 27, 30, 31, 32, 34, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 78, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 134, 137, 138
Δνεπεροπετρόβσκ 42, 118
Δνείστερος 15, 20, 28, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 78, 79, 101, 103, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 119, 123, 125, 128, 131, 132, 137
Δον 15, 27, 28, 32, 115
Δορόστολον (-ος) 79, 80, 82, 86, 133
Δορτικόν 85
Δουκέπρατον 85
Δούναβης 14, 19, 22, 28, 30, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 50, 53, 54, 55, 56, 60, 62,

73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 112, 115, 121, 124, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 137, 138, 143, 144, 145, 146, 148

Ε

Έδεσσα 128
Έλβας 25, 40, 41
Ελλάδα 22, 75, 83, 127, 129, 139
Ευρώπη (Ανατολική 18, 26, 28, 29, 33, 40, 48, 53, 66, 103, 107, 121, 122, 126, 128· Κεντρική 33, 36, 40, 44, 53, 110, 121, 127, 134, 142, 148)

Ζ

Ζαλδαπά 80, 100
Ζάνες 85
Ζαπορόγυε 42
Ζαρουμπίντσι/Zaroubintsi, πολιτισμός 25, 32, 34, 106, 107, 110, 147
Ζέρνα 85
Ζητνουκόρτου 85
Ζιτομίρ 39

Η

Ηνωμένες Πολιτείες 22

Θ

Θεοδώρα 85, 87, 88
Θεοδωρόπολις (Θράκη) 86
Θεοδωρούπολις (Ιλλυρικό) 85
Θράκη 51, 73, 74, 75, 76, 82, 83, 86, 89, 93, 95, 100, 144, 145

Ι

Ιάσιο 79
Ίατρών/Ίατρός 86
Ίβιδα 87
Ιλλυρικό 74, 75, 76, 82, 83, 85, 86, 87

Ιουδαίος, οχρό 85
Ίρπεν, ποταμός 106, 109
Ίσκος 85
Ιστρία 41
Ιταλία 31, 45, 64, 65, 76, 81, 139

Κ

Καλλάτις/Callatis 87
Κάμψα 85
Καναδάς 22
Κανδιδιάνα 86
Κανταβαζά 85, 86
Καπιδάβα/Caridava 80, 83, 87
Καπούτβοες 85
Καππαδοκία 44
Καρινθία 41
Καρπάθια 20, 23, 28, 34, 40, 108, 115, 133, 139
Καρσώ/Carsium 80, 87
Κάστρα Μάρτις 85
Καταράκτες Δνεϊπερου 119
Καύκασος 14, 15, 44, 77, 98, 128, 145
Κεβρός 85
Κιέβο 12, 17, 18, 20, 104, 109, 110, 135, 138
(Κιέβου πολιτισμός 25, 43, 66, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 147)
Κιρόβογκραντ 114
Κοϊσός, ποταμός 14
Κολότσιν 25, 37, 40, 62, 63, 105, 106, 107, 110, 112, 114, 115, 118, 123, 124, 134, 142, 146, 147, 148
Κόρινθος 99, 129
Κόρτσακ 39 (Κόρτσακ-Πράγας πολιτισμός 21, 25, 37, 40, 41, 62, 63, 105, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 123, 124, 130, 131, 132, 133, 142, 146, 147, 148)
Κοτόβσκ 114
Κόττμπους 25
Κούηστρις 86
Κουλίπενος, κόλπος 26

Κουμπάν 14, 97, 139
Κούπους 85
Κρακοβία 36
Κρεμεντσούγκ 114
Κριμαία 22, 127, 129, 138
Κρίσπας 85
Κροατία 129
Κυντοδήμου 86
Κυντών 86
Κωνσταντινά 87
Κωνσταντινούπολη 41, 45, 75, 77, 78, 80, 82, 83, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 143, 145

Λ

Λάγνος, κόλπος 26
Λακκόβουργον 85
Λαντόγκα 27
Λαπιδαρία 86
Λάτρις, νήσος 26
Λειψία 73
Λευκορωσία 25, 39, 106, 121
Λιτερατά-Λεδέρατα/Lederata 85, 87, 88
Λογγινιάνα 85
Λουκανία 81
Λουκερναριαβούργον 86

Μ

Μανροβάλλε 87
Μαξεντίου, πύργος 86
Μαρεβούργον 85
Μαρκιανούπολη 80
Μάρος, ποταμός 109
Μαρτίνοβκα 12, 19, 21, 113, 123, 127, 129, 134, 135, 137, 138, 139, 148
Μαύρη Θάλασσα 31, 77, 78, 138
Μεσημβρία 80
Μεσσήνη 127
Μικρά Σκυθία 76, 79, 80, 82, 84, 86, 87, 88, 98, 100, 102, 132, 145

Μολδαβία 20, 21, 40, 53, 79, 84, 98,
109, 111, 114, 115, 118, 120, 125, 130,
131, 132, 137, 139
Μοντερεγίνε 87
Μοραβία 40
Μουντενία 109, 130, 132,
Μπασκίρ 114
Μπερεζίνα, ποταμός 106
Μπουγκ, ποταμός 31, 32, 36, 79, 109,
112, 115, 124, 130, 139
Μπριάνσκ 135
Μυσία 88 (Πρώτη 85, 86· Δεύτερη 76,
80, 86, 87)
Μωκατίανα 85

N

Νέα Αγχίαλος 128
Νεαϊοδουνώ/Νοβιόδουνον/
Νονιόδουνον 28, 41, 79, 80, 87
Νεντάο, ποταμός 108
Νιέμαν, ποταμός 25
Νοβαί/Νοναε 85, 86
Νοβός 85
Νονά 87
Νταγκεστάν 14
Ντέσνα, ποταμός 25, 106, 111, 115
Ντόνετς, ποταμός 42, 106, 111

O

Οδησσός (Βάρνα) 80
Ολτ, ποταμός 79, 88, 130
Ολτενία 131
Όνος 85
Όντερ, ποταμός 26, 36, 40
Όρελ, ποταμός 42, 112, 119, 120, 124, 126
Όσκολ, ποταμός 106, 111, 115
Ουγγαρία 129, 133, 138, 139
Ουενεδικά όρη 28
Ουενεδικός κόλπος 27
Ουκρανία 12, 13, 14, 20, 27, 34, 39, 40, 41, 42,
106, 108, 109, 111, 114, 119, 121, 133, 134

Ούλμιτῶν, οχυρό 80, 87, 88
Οϋννων, οχυρό 85
Ουράλια 31, 113, 114, 128, 139
Οϋτως 86

Π

Παλατιόλον 86
Πάλματις 87
Παντικάπαιον/Κερτς 44
Παστίρσκ/Pastys 'ke/Pastyrskoe 19, 112,
113, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 148
Πιγκούς 85
Ποδολία 40,
Πόζναν 36, 40
Πολαβία 25
Πολεσία 32, 39
Πολτάβα 110, 114, 115
Πολωνία 13, 21, 25, 27, 30, 36, 40, 44,
108, 121
Πομερανία 25, 26, 34, 110
Πόντες/Πόντη 85
Ποντεσέριον 85
Πούτεδς 85
Πρζέβορσκ/Przeworsk, πολιτισμός 25,
34, 43, 106
Πριπέτ, ποταμός 25, 39, 106, 131
Προύθος 40, 42, 79, 107, 108, 109, 112,
124, 125, 130, 131, 132, 137
Πρωσία 27, 28, 110
Πρώτη Ιουστινιανή 85
Πσελ, ποταμός 106, 109, 110, 115

P

Ραβέννα 44
΄Ρατιαρία 85
΄Ρεσιδίνα 87
Ρος, ποταμός 109, 115
΄Ρουβούστα 87
Ρουμανία 16, 21, 98, 111, 125, 129, 131,
133, 147
Ρώμη 81, 84

Ρωσία 13, 16, 19, 20, 106

Σ

Σαλσόβια/Salsonvia 28, 80
 Σαλτουπύργος 86
 Σαλώνων-Ιστρίας, τύπος 129, 148
 Σαρματία 26, 27, 28, 30, 33, 35
 Σέιμ, ποταμός 106, 110, 115
 Σεκούρισκα 86
 Σερβία 129
 Σέρετος 109, 112
 Σιγγηδόνα (-ον) 80, 85, 99
 Σίρμιο 99, 100
 Σκεδεβά/Sacidava (Σακιδάβα) 83, 87
 Σκυθία 26, 33, 43, 44, 52
 Σλοβακία 40
 Σλοβενία 41
 Σμόρνα 85, 86
 Σοβιετική Ένωση/ΕΣΣΔ 32, 36, 37, 40, 43, 114, 141
 Σούλα, ποταμός 110, 115
 Σουσίανα 85
 Σοχ, ποταμός 106
 Σπάρτη 128
 Στιλιβοϋργον 85
 Στούγκνα, ποταμός 106, 109
 Στράτωνις 80
 Συκιβίδα/Sucidava (Σουκιδάβα/Celei) 86, 87, 88 (Sucidava, τύπος 129, 131)
 Συκιδάβα/Sucidava (Izvoarele) 86
 Συρία 44

T

Τανάτα/Taliata 85
 Τέτερεβ, ποταμός 25, 40, 106
 Τζάσκλις 87
 Τιγᾶς 86
 Τίγρα 87
 Τιλικίων 87
 Τιμένα 85
 Τόμις (Κωνσταντζα) 80

Τόπειρος 51, 52, 53

Τούρρις 77, 79, 80, 88, 90, 93, 98, 103, 143, 145
 Τρανσμαρίσκα 86
 Τρανσυλβανία 28, 88, 109, 131, 133, 139
 Τρίκεσα 85
 Τρόπαιον/Trophaeum Traiani 80, 83, 98, 100
 Τροσμής/Troesmis 80, 87, 98
 Τσέρνιαχοβ, πολιτισμός 18, 19, 25, 32, 40, 43, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 123, 126, 131, 147
 Τύρας/Μπέλγκοροντ-Ντνεστρόβσκι 79

Φ

Φάσις (Poti) 81
 Φθιώτιδες Θήβες 128
 Φυσών, ποταμός 55

Χ

Χάρκοβο 114
 Χερρόνησος 75, 76, 83

A

Aeningia/Ogygia 26
 Alekseyevka/Oleksiyivka 118
 Anthaib 44

B

Babadag-Topraichioi 133
 Bacău 137
 Balta Verde 131
 Barboși 79, 145
 Belaia Tserkov' /Bila Tserkva 62, 115
 Blazhki 129
 Bogatœ/Bogate 119
 Bogorodichnoe/Bohorodychne 111, 112, 125
 Bosman 86

Botoșana 131, 137
 București-Straulești 131
 Budishche/Budyshche 119, 120
 Budzhak 79, 137
 Buzău, πόλη και ποταμός 79, 109, 132

C

Cernat 131
 Charajevka/Charajivka 127, 129
 Cherkasy 106, 111, 119, 121, 127
 Chernetchina/Chernetchyna 62, 119
 Chigirin/Chyhyryn 128
 Cius 87
 Costișa-Botoșana, τύπος 132

D

Dănceni 53, 118, 128, 130

G

Gaivoron 122, 127, 130
 Gaponovo 134
 Germania Magna 33
 Gordievtsy 115
 Grigorovka/Hrygorivka 110, 115

H

Hanska (Μολδαβία) 53
 Hački, οχυρό 121
 Horgești 137

I

Igren' 63
 Ipotești-Cindești-Ciurel, πολιτισμός/
 τύπος, 21, 112, 125, 131, 132, 133,
 147

K

Kanev/Kaniv 106, 110
 Kanevshchina/Kanivshchina 128
 Kantserska/Kantsirka 122

Katunac 86
 Keszthely – Fenékrpuszta 139
 Khatski 129, 134
 Khitsy 62, 110, 115, 130
 Khlopkon, τύπος 112
 Khodosovka/Khodosivka 110
 Khucha 115
 Kiskőrös 139
 Kizlevy 62
 Klinovac 86
 Koloskovo 62, 134, 135
 Környe 139
 Koziivka/Koziivka 129, 134
 Kreshchatik/Khreshchatyk 110
 Kunágota 139

L

lacus Mursianus 41
 Lugi 120
 Luka 113
 (Luka-Raikovetskaia, πολιτισμός 115)

M

Maiorka 120, 129
 Malyi Rzhavets/Malyi Rzhavyts 134
 Manastir 86
 Mena 134
 Miklachevsky 62
 Movileni 137
 Mytkovsko 139

N

Nadporozh'e/Nadporizhzhia 112, 119,
 120, 124, 126, 129
 Nagyszenmiklós 139
 Némedi 139
 Nezvisko 131
 Nova Cherna 83, 133
 Novaia Odessa/Nova Odessa 134, 135
 Novye Bratuchany 62

O

Oroslan 133
 Osipovka/Osypivka 119
 Osokorivka 110
 Ovidiu 132

P

Pápa 139
 Pietroasele 79
 Pisarevshchina/Pysarivshchyna 115
 Pojan 131
 Progress 118

R

Recidava 87, 88
 Ripnev/Ripniv 131
 Roishche 111, 118, 125
 (Roishche-Bogorodichnoe, τύπος 111, 147)
 Romny-Borshevo, πολιτισμός 113

S

Samtchincy 62
 Sărata ποταμός 132 (Sărata Monteoru 132)
 Seliște 62, 118, 120, 121, 128, 130, 148
 Semenki/Semenky 62, 122, 127, 129
 Simitlia 86
 Sirovatka 134
 Smorodino/Smorodine 134
 Stetsovka/Stetsivka 120
 Suceava 131 (Suceava-Șipot, τύπος 132)
 Sudzha 134, 135
 Sukhaia Gomolcha 62
 Sukow-Dziedzice 25
 Sumska 115
 Surskaia Zabora 62, 128
 Szeligi, οχυρό 121

Ș

Șaptebani 115
 Șipot 131

T

Tarantsevo 62
 Teremtsy/Teremtsi 128
 Tiasmin, ποταμός 111, 117, 120
 Trebujeni 53, 62, 129, 139
 Trubchevsk 129, 134, 135, 139
 Trubezh/Trubizh, ποταμός 109
 Trud 86
 Turnu-Măgurele 79
 Tsybli 115
 Tsypliaevo 134, 135

U

Ugliv 134

V

Velikaia Andrusovka/
 Velyka Andrusivka 63, 117
 Vil'khovchik 129, 134
 Voitovtsy/Voitivtsi 115
 Volochskoe 62
 Voloshinovka/Voloshynivka 109
 Volyntsevo, πολιτισμός 113
 Vorob'evka/Vorobiovka 124
 Vrap 139

Z

Zadonetskoe/Zadonets'ke 112, 122
 Zimno, οχυρό 121, 131
 Zvonetskoe Porog/Zvonetskii Porih 110